# ATHARVAVEDA SAMHITA

## WITH THA

## COMMENTARY OF SAYAṆACHARYA

-------------

EDITED BY

SHANKAR PANDURANG PANDIT M.A.

VOL - II

2ND PART

519

FROM PAGE NO. [redacted] TO PAGE NO. 816

ता अपि देवा हूयन्ते किल किम् उत पूर्वम् अहुता देवा इत्युभयत्र वषट्कारप्रयोगः । ॥ "नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च" इति हुताहुतशब्दाभ्यां चतुर्थी ॥ । हे गातुविदः गातुर्मार्गस्तं जानाना हे देवाः यूयम् । ॥ "विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्" इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वनिषेधाद् द्वितीयस्य निघातः ॥ । गातुम् मार्गं वित्त्वा लब्ध्वा अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगमनकाले येन मार्गेण आगतास्तमेव मार्गं लब्ध्वा गातुम् इत समाप्ते कर्मणि पुनः स्वकीयगृहगमनाय तमेव मार्गं तेनैव मार्गेण प्रतिनिवर्तध्वम् । ॥ वित्त्वेति । विदेर्लाभार्थात् क्त्वाप्रत्यये "एकाचः०" इति इट्प्रतिषेधः । ज्ञानार्थात् तु निषेधाभावाद् इड्भवत्येव । तस्मादेव वा "अनित्यम् आगमशासनम्" इति इडभावः । गातुं वित्त्वा विदित्वा ज्ञात्वेति तत्रार्थः । इतेति । इण् गतौ । लोटि मध्यमबहुवचने अदादित्वात् शपो लुक् ॥ ॥

षष्ठी ॥

मनसस्पत इमं नो दिवि देवेषु यज्ञम् ।
स्वाहा दिवि स्वाहा पृथिव्यां स्वाहान्तरिक्षे स्वाहा वाते धां स्वाहा ॥ ८ ॥

मनसः । पते । इमम् । नः । दिवि । देवेषु । यज्ञम् ।
स्वाहा । दिवि । स्वाहा । पृथिव्याम् । स्वाहा । अन्तरिक्षे । स्वाहा । वाते ।
धाम् । स्वाहा ॥ ८ ॥

हे मनसस्पते सर्वभूतानाम् अन्तरात्मतया मनसोपि पते हे देव । ॥ "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे" इति मनस इति शब्दस्य आमन्त्रितानुप्रवेशाद् मनसस्पत इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य "आमन्त्रितस्य च" इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥ । नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं दिवि द्युलोके वर्तमानेषु देवेषु अग्न्यादिषु धाम् । ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ । धाः धेहि स्थापय । इति स्वाहा सरस्वती । अब्रवीद् इत्यर्थः । मन्त्रमध्यवर्तिनां स्वाहाशब्दानां प्रदानार्थत्वाभावात् । वस्तुतस्तु

1 S' त-चमार्गं तथैव मार्गेता. 2 S' समुदायषष्ठ्या°.

स्वाहाशब्दस्य वाक्कर्तृकवचनरूपेर्थे निरुक्तत्वात् । स्वा स्वकीया प्रजापतिसंबन्धिनी वाग् आह अब्रवीत् इति स्वाहाशब्दस्य अर्थ उक्तः । तथा च तैत्तिरीयके वाक्प्रजापत्योरुक्तिप्रत्युक्तिरूपं वाक्यम् एवं श्रूयते । "तं वाग् "अभ्यवदज्जुहुधीति । कस्त्वम् इत्यब्रवीत् । स्वैव ते वाग् इत्यब्रवीत् । सो- "जुहोत् स्वाहेति । तत् स्वाहाकारस्य जन्म" इति [तै० ब्रा० २.१.२.३] । एवम् उत्तरे त्रयः स्वाहाशब्दा व्याख्येयाः । अनन्तरं द्युपृथिव्यन्तरिक्षलोकेषु अस्मदीयं यज्ञं धाः स्थापयेति सरस्वत्याहेति । ततः इमम् अस्मदीयं यज्ञं वाते सर्वकर्माधारे धाः स्थापय । यस्माद् अयं यज्ञः प्रयुक्तः तत्रैव वाते स्थापय । "वाताद् अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते" इति श्रुतेः [तै० ब्रा० ३.३.९.१२] । "मनसस्पतिना देवेन वाताद् यज्ञः प्रयुज्यताम्" इति च [तै० ब्रा० ३.७.४.१] । स्वाहा इदम् आज्यं स्वाहुतम् अस्तु इति अन्तिमस्वाहाशब्दस्य प्रदानार्थता । दिवीति । "ऊडिदम्०" इति सप्तम्या उदात्तत्वम् । पृथिव्याम् इति । "उदात्तयणो हल्पूर्वात्" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धाम इति । दधातेर्लेटि "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुक् । "तिङां तिङो भवन्ति" इति सिपो मिवादेशः । "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" इति इकारलोपः[1] ॥

सप्तमी ॥

सं बर्हिरक्तं हविषा घृतेन समिन्द्रेण वसुना सं मरुद्भिः ।
सं देवैर्विश्वदेवेभिरक्तमिन्द्रं गच्छतु हविः स्वाहा ॥ १ ॥

सम् । बर्हिः । अक्तम् । हविषा । घृतेन । सम् । इन्द्रेण । वसुना । सम् । मरुत्ऽभिः ।
सम् । देवैः । विश्वऽदेवेभिः । अक्तम् । इन्द्रम् । गच्छतु । हविः । स्वाहा ॥ १ ॥

बर्हिः स्रुगाद्यासादनस्थानभूतं हविषा पुरोडाशादिना घृतेन आज्येन च समक्तम् सम्यग् अभ्यक्तम् अभूत् । [2]अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादिषु । कर्मणि निष्ठा[3] । तथा वसुना वासकेन वस्वाख्यदेवसहितेन वा इन्द्रे-

1 So S. सोऽब्रवीत् कस्त्वमसीति is the reading of the vaidikas. 2 S' यज्ञं. 3 S' स्थानात्यज्ञं । ४ वाताद् यज्ञः.

ण समक्रम इत्यनुषङ्गः । मरुद्भिश्च समक्रम । तथा विश्वदेवेभिः विश्वदेवैः एतत्संज्ञकैः देवैः गणदेवैः समक्रम अभूत् । तादृशं सर्वदेवाधिष्ठितं हविरासादनाधारभूतं बर्हिः इन्द्रम सर्वदेवप्रमुखं गच्छतु प्राप्नोतु । स्वाहा इदं बर्हिः स्वाहुतम अस्तु ॥

अष्टमी ॥

परि स्तृणीहि परि धेहि वेदिं मा जामिं मोषीरमुया शयानाम् ।
होतृषदनं हरितं हिरण्ययं निष्का एते यजमानस्य लोके ॥ १ ॥

परि । स्तृणीहि । परि । धेहि । वेदिम् । मा । जामिम् । मोषीः । अमुया । शयानाम् ।

होतृऽसदनम् । हरितम् । हिरण्ययम् । निष्काः । एते । यजमानस्य । लोके ॥ १ ॥

अत्र आस्तीर्यमाणो दर्भस्तम्बः संबोध्यते । हे दर्भस्तम्ब परि स्तृणीहि वेदिं परित आस्तीर्णो भव आच्छादय वा । [illegible] स्तृञ् छादने । क्र्यादिः [illegible] । एतदेवाह । वेदिं परि धेहि वेदिम आच्छादय । अमुया अनया वेद्या सह शयानाम तिष्ठन्तीम । वेद्या यजमानसंमितत्वात् तत्समानाकृतित्वं यजमानस्यास्तीति शयानाम इत्युक्तम । [illegible] शीङः शानच् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः [illegible] । अथ वा । [illegible] सप्तम्या याजादेशः [illegible] । अमुष्यां वेद्याम् । [illegible] विषयसप्तमी । वेदिविषये शयानाम । परिचरन्तीम इत्यर्थः । यद्वा । [illegible] द्वितीयायाः याजादेशः [illegible] । अमूं वेदिं शयानाम । उपवसन्तीम इत्यर्थः । [illegible]मिम जायत इति जामिः प्रजा तां बन्धुभूतां यजमानं मा मोषीः । मा हिंसीरित्यर्थः । [illegible] मुष स्तेये । माङि लुङ् [illegible] [illegible] दर्भः संबोधितः तं दर्शयति । होतृषदनम । [illegible] होता सीदति अत्रेति अधिकरणे ल्युट् [illegible] । दर्भरूपवस्त्वपेक्षया नपुंसकत्वम । दर्भकदम्बकाभिप्राया वा । हरितम हरितवर्णं हिरण्ययम हिरण्मयं [illegible]

[illegible]

हितरमणीयं वा एतादृशम् हे दर्भरूप वस्तु । त्वं परि स्तृणीहीति पूर्वत्र संबन्धः ॥ अथ परोक्षकृतश्चरमः पादः । एते आस्तीर्यमाणा दर्भाः यजमानस्य लोके पुण्यभोगस्थाने निष्काः सुवर्णमया अलंकारा भवन्तु ॥

नवमी ॥

पर्यावर्ते दुष्वप्न्यात् पापात् स्वप्न्यादभूत्याः ।
ब्रह्माहमन्तरं कृण्वे परा स्वप्नमुखाः शुचः ॥ १ ॥

परिऽआवर्ते । दुःऽस्वप्न्यात् । पापात् । स्वप्न्यात् । अभूत्याः ।
ब्रह्म । अहम् । अन्तरम् । कृण्वे । परा । स्वप्नऽमुखाः । शुचः ॥ १ ॥

दुष्वप्न्यात् दुष्टस्वप्नप्रभवात् पापात् पर्यावर्ते प्रतिनिवृत्तो भवामि । अपसरामीत्यर्थः । ※वृतु वर्तने । लटि उत्तमे रूपम्※ । तथा स्वप्न्यात् । पापाद् इति अनुषज्यते । दुष्टात् स्वप्नात् । जनिताया इति शेषः । अभूत्याः असंपदः अश्रेयसः । पर्यावर्त इति संबन्धः । किं च अहं ब्रह्म मन्त्रम् अन्तरम् दुःस्वप्ननिवारकं व्यवधायकं कृण्वे कुर्वे । यथा दुःस्वप्नजनितं दुरितं मां न प्राप्नोति तथा तन्निर्हरणसमर्थं मन्त्रसंघं कवचं करोमीत्यर्थः । तेन व्यवधिकरणेन स्वप्नमुखाः । मुखशब्द उपाये वर्तते । स्वप्नद्वारिकाः दुःस्वप्ननिबन्धनाः शुचः शोकाः परा । भवन्तु इति क्रियाध्याहारः ॥

दशमी ॥

यत् स्वप्ने अन्नमश्नामि न प्रातरधिगम्यते ।
सर्वं तदस्तु मे शिवं नहि तद् दृश्यते दिवा ॥ १ ॥

यत् । स्वप्ने । अन्नम् । अश्नामि । न । प्रातः । अधिऽगम्यते ।
सर्वम् । तत् । अस्तु । मे । शिवम् । नहि । तत् । दृश्यते । दिवा ॥ १ ॥

यद् अन्नं स्वप्ने अश्नामि भक्षयामि । ※अश भोजने । क्र्या-

१ BBKKRS परा: We with ADPPJVC-Cr

। S' धारकं

दिः ॥ । तद् अन्नं प्रातर्नाधिगम्यते न दृश्यते । हि यस्मात् तद् अन्नं दिवा अहनि न दृश्यते अतः तत् स्वप्ने अन्नभोजनं सर्वम् अन्नभोजनसदृशम् अखाद्यभक्षणादिकं मे मम शिवम् मङ्गलकारि अस्तु भवतु । स्वप्ने अन्नभोजनेन यद् अरिष्टं भवति तद् अनेन मन्त्रजपेन शाम्यतु प्रत्युत कल्याणकारि भवत्वित्यर्थः ॥

एकादशी ॥

नमस्कृत्य द्यावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षाय मृत्यवे ।
मेक्षाम्यूर्ध्वस्तिष्ठन् मा मा हिंसिषुरीश्वराः ॥ १ ॥

नमःऽकृत्य । द्यावापृथिवीभ्याम् । अन्तरिक्षाय । मृत्यवे ।
मेक्षामि । ऊर्ध्वः । तिष्ठन् । मा । मा । हिंसिषुः । ईश्वराः ॥ १ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यो नमस्कृत्य नमस्कारं कृत्वा तिष्ठन् आसीनोहम् [ऊर्ध्वः] ऊर्ध्ववत् ऊर्ध्वमुखो मेष्यामि । ऊर्ध्वलोकं मा गमिष्यामीत्यर्थः । यद्वा नमस्कारेण ऊर्ध्वो मा गमिष्यामि । किं तु तिष्ठन इह लोके चिरकालावस्थायी । भवामीति शेषः । ॥ मेष्यामीति । "अमानोनाः प्रतिषेधे" इति प्रतिषेधवाचिनो मा इति निपातस्य ग्रहणं न तु ङितो माशब्दस्य । यदि माङ्स्तर्हि "माङि लुङ्" स्यात् । तस्य सर्वलकाराणाम् अपवादत्वात् । एतल्लृट् । "स्यतासी०" इति स्यः ॥ । ईश्वराः स्वामिनः द्युपृथिव्यन्तरिक्षदेवता अग्निवायुसूर्या मृत्युश्च मा मां मा हिंसिषुः मा वधिषुः । चिरकालम् इह लोके माम् अवस्थापयन्तु इत्यर्थः ॥

नवमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति माधवीये अथर्वसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे
सप्तमकाण्डे नवमोनुवाकः ॥

---

१ E B K K D R S V P P J C C मक्षा . A मेष्या changed to मेक्षा . R has altered मेक्षा° read by their MSS to मेक्ष्या° . Sayana's मेष्यामि would be accented मे ष्याम्यूर्ध्वः . We adhere to the traditional reading. २ A B B K K D R V C तिष्ठ P J C तिष्ठन्. We with S P.

दशमेनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र "को अस्या नः" इति आद्ये सूक्ते आद्याभ्याम् ऋग्भ्यां सर्वफलकामः प्रजापतिं यजेत उपतिष्ठेत वा । "को अस्या न इति प्रजापतिम्" इति हि [कौ० ७.१०] सूत्रम् ॥

"कः पृश्निम्" इत्येषा उर्वराख्ये सवयज्ञे विनियुक्ता । "कः पृश्निम् इत्युर्वराम्" इति [कौ० ८.७] सूत्रात् ॥

उपनयने आदित्यवीक्षणानन्तरम् "अपक्रामन्" इत्यनया माणवकं प्राङ्मुखम् उपवेशयेत् । सूत्रितं हि । "अपक्रामन् पौरुषेयाद् वृणान इत्येनं बाहुगृहीतं प्राञ्चम् अवस्थाप्य" इति [कौ० ७.६] ॥

ग्रामगृहादिषु अन्योक्तसंदेशाकथने तत्प्रायश्चित्तार्थं "यद् अस्मृति" इत्यनया अग्निम् उपतिष्ठेत । "यद् अस्मृतीति संदेशम् अपर्याप्य" इति हि [कौ० ५.१०] सूत्रम् ॥

तथा दर्शपूर्णमासयोः "यद् अस्मृति" इत्यनया कर्मविस्मरणप्रायश्चित्तार्थं जुहुयात् । "यन्मे स्कन्नम् यद् अस्मृति[१११] इति च स्कन्नास्मृतिहोमौ" इति [कौ० १.६] सूत्रितम् ॥

अग्निष्टोमे दीक्षानियमलोपप्रायश्चित्तार्थम् अनया अग्निम् उपतिष्ठेत । "व्रतलोपे यदस्मृतीत्यग्निम् उपतिष्ठते" इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ३.२] ॥

कासश्लेष्मभैषज्यार्थम् "अव दिवस्तारयन्ति" इति ऋचा अन्नं सक्तुमन्थं वा अभिमन्त्र्य भक्षयेद् उदकं वा अभिमन्त्र्य आचामयेत् सूर्योपस्थानं वा कुर्यात् । "यथा मनः[६.१०५] अव दिवः [७.११२] इत्यरिष्टेन" इति [कौ० ४.७] सूत्रात् ॥

अभिचारकर्मणि "यो नस्तायत्" इति द्व्यृचेन अशनिहतवृक्षसमिध आदध्यात् ॥

द्यूतजयकर्मणि "इदम् उग्राय" इति सप्तर्चेन दधिमधुनोस्त्रिरात्रं वासितान् अक्षान् अभिमन्त्र्य द्यूतक्रीडां कुर्यात । "इदम् उग्रायेति वासितान् अक्षान् निवपति" इति हि कौशिकं सूत्रम् [कौ० ५.५] ॥

---

1 S' इत्येषं. 2 S' पर्याप्तेति for अपर्याप्य इति. 3 This is a sautra mantra. See *Ka. s'ika* 1. 6. 4 S' अशनिहसमिधवृक्ष°.

अभ्याधाने "इदम् उग्राय" इति घृतेन अभ्यक्तान् अक्षान् अध्वर्यवे दद्यात् । तद् उक्तं वैताने । "इदम् उग्रायेत्यन्वक्तान् अक्षान् विदेवनायाध्वर्यवे प्रयच्छति" इति [वै०२.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

को अस्या नो द्रुहो॑ऽवद्यव॑त्या उन्नेष्यति क्षत्रियो वस्यं इ॒च्छन् ।
को यज्ञका॑मः क उ पूर्तिका॑मः को देवेषु वनुते दीर्घमायुः ॥ १ ॥

कः । अस्याः । नः । द्रुहः । अवद्यऽवत्याः । उत् । नेष्यति । क्षत्रियः । वस्यः । इच्छन् ।
कः । यज्ञऽकामः । कः । ऊं इति । पूर्तिऽकामः । कः । देवेषु । वनुते । दीर्घम् । आयुः ॥ १ ॥

अस्मिन् त्र्यृचे प्रश्नवाचिना किंशब्देन प्रजापतिरुच्यते । अनिरुक्तत्वात् तस्य । श्रूयते हि तैत्तिरीयके । "कोऽहं स्याम् इत्यब्रवीत् एतत् प्रदायेति । एतत् स्या इत्यब्रवीद् यद् एतद् ब्रवीषीति" इति [तै०ब्रा०२.२.१०.२] । को ह वै नाम प्रजापतिरिति प्रश्नवाचिन एव किंशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वं युक्तम् । अन्यथा "कस्मै देवाय हविषा विधेम" [ऋ०१०.१२१.१] इत्यत्र स्मै इति आदेशो न स्यात् । अयम् अस्या ऋचोऽर्थः । वस्यः वसीयः प्रशस्तं फलम् । ※वसुशब्दाद् ईयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः※ । इच्छन् अस्मभ्यं प्रदातुं कामयमानः कः क्षत्रियः क्षत्रियजात्यभिमानी को राजा । ※"क्षत्राद् घः" इति घः※ । अस्याः इदानीं बाधिकाया अवद्यवत्याः । गर्ह्यम् अवद्यम् । ※"अवद्यपण्यव- र्या०" इति गर्ह्यार्थे अवद्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः※ । [illegible] पादियुक्ताया द्रुहः द्रोग्ध्र्याः । ※द्रुह जिघांसायाम् । क्विप्※ । [illegible] हितकारिण्याः पिशाच्या दुर्गतेः सकाशात् नः अस्मान् उन्नेष्यति उद्धरिष्यति । को वा यज्ञकामः अस्माभिरनुष्ठीयमानं यज्ञं कामयमानो भ-

१ A B R इदाय॑ W [illegible] D K K S V

१ S' इदमुग्रायेत्यन्वक्तेत्यन्नक्तानक्षा W [illegible] S' [illegible]

वति । उशब्दः वार्थे । पूर्तिकामः अस्माकं धनादिपूर्तिम् अभिवाञ्छन् भवति । को वा देवेषु मध्ये दीर्घम् चिरकालभावि आयुः जीवनं वनँते संभजते । वन षण संभक्तौ । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वा । वनतिर्दानार्थवाची । धातूनाम् अनेकार्थत्वात् । देवेषु मध्ये को वा दीर्घम् आयुः प्रयच्छति ॥ अत्रोक्तानां प्रश्नवाक्यानां कः प्रजापतिरेव अस्मान् दुर्गताद् उद्धरिष्यति अस्मदीयं यज्ञं पूर्तिं च कामयते आयुश्च प्रयच्छति इत्युत्तरं भवति । किंशब्देन प्रजापतिरुच्यते इत्युक्तत्वात् ॥

द्वितीया ॥

कः पृश्निं धेनुं वरुणेन दत्तामथर्वणे सुदुघां नित्यवत्साम् ।
बृहस्पतिना सख्यं जुषाणो यथावशं तन्वः कल्पयाति ॥ १ ॥

कः । पृश्निम् । धेनुम् । वरुणेन । दत्ताम् । अथर्वणे । सुऽदुघाम् । नित्यऽवत्साम् ।
बृहस्पतिना । सख्यम् । जुषाणः । यथाऽवशम् । तन्वः । कल्पयाति ॥ १ ॥

पृश्निम् प्राष्टवर्णाम् । पृश्निः प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ता इति हि यास्कः [नि° २. १४] । लोहितादिवर्णोपेतां सुदुघाम् सुष्ठु दोग्ध्रीम् । "दुहः कब्घश्च" इति कप् प्रत्ययः । घकारश्च अन्तादेशः । दोग्धुं सुशकां वा । "ईषद्दुःसुषु°" इति खल् । वर्णोपजनश्छान्दसः । "लिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् । नित्यवत्साम् सर्वदा वत्सोपेताम् । अनेन सर्वदा नवप्रसूतत्वम् उक्तं भवति । अथर्वणे वरुणेन दत्तां धेनुम् । वरुणेनाथर्वणे गौर्दत्तेति पञ्चमकाण्डे स्पष्टम् आम्नातम् । "कथं महे असुरायाब्रवीरिह "कथं पित्रे हरये त्वेषनृम्णः । पृश्निं वरुण दक्षिणां ददावान् पुनर्मघ त्वं "मनसाचिकित्सीः" इति [५. ११] । एतादृशीं धेनुं बृहस्पतिना बृहता

१ D K K̈ P V सख्यं जु°. We with A B R S̈ P J Cp.

1 S' उशब्दोर्थे वा for उशब्दः वार्थे. 2 S' वर्णमिति

महतां देवानां पालकेन देवेन सख्यम् सौहार्दं जुषाणः सेवमानः को देवः यथावशम् यथाकामम् । पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः । तन्वः तनूः कल्पयाति कल्पयेत् समर्थानि कुर्यात् । कल्पयतेर्लेटि आडागमः । कः कल्पयेत् इति प्रश्नस्य प्रजापतिरेव कल्पयतीत्युत्तरं भवति ॥

तृतीया ॥

अपक्रामन् पौरुषेयाद् वृणानो दैव्यं वचः ।
प्रणीतीरभ्यावर्तस्व विश्वेभिः सखिभिः सह ॥ १ ॥

अपऽक्रामन् । पौरुषेयात् । वृणानः । दैव्यम् । वचः ।
प्रऽनीतीः । अभिऽआवर्तस्व । विश्वेभिः । सखिऽभिः । सह ॥ १ ॥

हे माणवक त्वं पौरुषेयात् पुरुषेभ्यो हितं तत्र वर्तमानं कामवादभक्षणादिकं लौकिकं कर्म तस्मात् । "सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ" इति ढञ् प्रत्ययः । ढस्य एय् आदेशः । तस्मात् लौकिकात् कर्मणः अपक्रामन् अपगच्छन् दैव्यम् देवसंबन्धि । "देवाद् यजञौ" इति यञ् प्रत्ययः । तद् वचः वाक्यं वेदलक्षणं वृणानः संभजमानः । वृङ् संभक्तौ । क्र्यादिः । हेतौ शानच् प्रत्ययः । स्वाध्यायप्रयोजिकाः प्रणीतीः प्रकृष्टनयनादिवेदब्रह्मचर्यनियतीः अभ्यावर्तस्व आश्रयस्व । विश्वेभिः सर्वैः सखिभिः समानख्यानैः सब्रह्मचारिभिः सह अभ्यावर्तस्वेति ॥

चतुर्थी ॥

यदस्मृति चकृम किं चिदग्न उपारिम चरणे जातवेदः ।
ततः पाहि त्वं नः प्रचेतः शुभे सखिभ्यो अमृतत्वमस्तु नः ॥ १ ॥

यत् । असृति । चकृम । किम् । चित् । अग्ने । उपऽआरिम । चरणे ।
जातऽवेदः ।

1 S प्रकृष्टनयनादिवेदब्रह्म°.

ततः । पाहि । त्वम् । नः । प्रऽचेतः । शुभे । सखिऽभ्यः । अमृतऽत्वम् ।
अस्तु । नः ॥ १ ॥

हे अग्ने वयम् अस्मृति स्मरणरहितं पूर्वोत्तरकर्मानुसंधानरहितं यत् किंचित् कर्म चकृम अकार्ष्म । सांतत्येन क्रियमाणे कर्मणि मध्ये यत् किंचित् कर्म अनुष्ठेयं विस्मृतवन्तः अन्योक्तं वा संदेशादिकं तदीयाय जनाय न कथितवन्तो वा । तथा हे जातवेदः जातानां वेदितः जातैः भूतैर्ज्ञायमान वा चरणे अनुष्ठाने उपारिम यत् कर्म उपार्त लुप्तम् अकार्ष्म । यत्कर्मानुष्ठाने मूढा अभूमेत्यर्थः । ॥ चकृमेति । करोतेर्लिटि क्रादिनियमात् इण्निषेधः । उपारिमेति । उपपूर्वाद् अर्तेः "इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्" इति इडागमः । यद्वृत्तयोगाद् अनिघाते "तिङि चोदात्तवति" इति गतेर्निघातः ॥ । हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान अग्ने त्वं ततः तस्माद् विस्मरणनिबन्धनात् पापात् नः अस्मान् पाहि पालय । ततः सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः प्रियभूतेभ्यो नः अस्मभ्यं त्वदनुग्रहात् शुभे शोभने साङ्गे कर्मणि । संपन्ने इति शेषः । अमृतत्वम् अविनाशित्वम् अस्तु ॥

पञ्चमी ॥

अव दिवस्तारयन्ति सप्त सूर्यस्य रश्मयः ।
आपः समुद्रिया धारास्तास्ते शल्यमसिस्रसन् ॥ १ ॥
अव । दिवः । तारयन्ति । सप्त । सूर्यस्य । रश्मयः ।
आपः । समुद्रियाः । धाराः । ताः । ते । शल्यम् । असिस्रसन् ॥ १ ॥

एकस्य हि सूर्यस्य अंशभूताः सप्त सूर्या विद्यन्ते । तत्र प्रधानभूतः कश्यपसंज्ञकः सर्वदा महामेरौ वर्तते । इतरे तदंशभूता आरोगादिनामानो विश्वस्य प्रकाशकाः प्रवर्षकाश्च भवन्ति । श्रूयते हि तैत्तिरीयके । "आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभासः । ते अस्मै सर्वे दिवम् आतपन्ति" इति । "कश्यपोऽष्टमः । स महामेरुं न जहाति" इति । यस्मिन् सूर्या अर्पिताः सप्त साकम्" इति च [तै० आ० १.७.१] ॥ तथा चास्या ऋचः अयम् अर्थः । सूर्यस्य कश्य-

पनाम्नः संबन्धिनः सप्त सप्तसंख्याका रश्मयः व्यापकाः किरणा आरोगादयः सूर्याः समुद्रियाः । समुद्रम् अन्तरिक्षम् । ✱समुद्द्रवन्त्यस्माद् आप इति हि यास्कः [नि०२.१०] । तत्र भवाः । "समुद्राभ्राद् घः" इति घः✱ । अन्तरिक्षभवा धारारूपा आपः । ✱द्वितीयार्थे प्रथमा✱ । अपः दिवः द्युलोकाद् अव तारयन्ति अवपातयन्ति । प्रवर्षन्तीत्यर्थः । ताः सूर्यरश्मिभिरवतारिता आपः हे रुग्ण ते तव शल्यवत् शल्यम् पीडाकारिणं कासश्लेष्मादिरोगम् असिस्रसन् स्रंसयन्तु विनाशयन्तु । ✱स्रंसु गतौ । ण्यन्तात् लुङि चङि "अनिदिताम्०" इति उपधानकारलोपः । "सन्वल्लघुनि०" इति सन्वद्भावात् "सन्यतः" इति अभ्यासस्य इत्त्वम्✱ ॥

षष्ठी ॥

यो नस्तायद् दिप्सति यो न आविः स्वो विद्वानरणो वा नो अग्ने ।
प्रतीच्येत्वरणी दत्वती तान् मैषामग्ने वास्तु भून्मो अपत्यम् ॥ १ ॥

यः । नः । तायत् । दिप्सति । यः । नः । आविः । स्वः । विद्वान् । अरणः । वा । नः । अग्ने ।
प्रतीची । एतु । अरणी । दत्वती । तान् । मा । एषाम् । अग्ने । वास्तु । भूत् । मो इति । अपत्यम् ॥ १ ॥

हे अग्ने यः शत्रुः नः अस्मान् तायत् । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितम् अप्रकाशं दिप्सति दम्भितुं हिंसितुम् इच्छति । ✱"दम्भ इच्च" इति सन्प्रत्यये इकारादेशः । "अत्र लोपोभ्यासस्य" इति अभ्यासलोपः✱ । यश्च शत्रुः नः अस्मान् आविः प्रकाशं दिप्सति । तथा विद्वान् परबाधनोपायं जानन् स्वः स्वीयः बन्धुर्वा नः अस्मान् दिप्सति । अरणः । ✱अर्तेः अरणः✱ । अरातिर्वा नः अस्मान्

१ $\overset{h}{B}$ °स्नाय° We with ADK$\overset{m}{K}$R$\overset{m}{S}$VC. २ $\overset{h}{B}$K$\overset{m}{K}$R$\overset{m}{S}$C. omit the visarga in आविः. We with AV. ३ AK$\overset{m}{K}$R तां मै°. We with $\overset{h}{B}$D$\overset{m}{S}$VC. ४ P$\overset{2}{P}$JCr स्नायत्. We with Sâyaṇa. See also IV. 16. 1.

हन्तुम् इच्छति । तान् अग्रकाशहननोद्युक्तादीन् शत्रून् दत्वती दन्तोपेता । "छन्दसि च" इति दन्तशब्दस्य दतृ आदेशः । अरणी आर्तिकारिणी राक्षसी प्रतीची प्रत्यगञ्चना एतु प्राप्नोतु । दन्ताभ्यां तान् भक्षयितुम् अभिगच्छत्वित्यर्थः । निःशेषहननाय दत्वतीति विशेषणम् । किं च हे अग्ने एषां पूर्वोक्तानाम् अन्तर्हितघातकादीनां वास्तु गृहं मा भूत् । अपत्यम् पुत्रादिकं मो मैव भूत् ॥

सप्तमी ॥

यो नः सुप्तान् जाग्रतो वाभिदासात् तिष्ठतो वा चरतो जातवेदः ।
वैश्वानरेण सयुजा सजोषास्तान् प्रतीचो निर्दह जातवेदः ॥ २ ॥

यः । नः । सुप्तान् । जाग्रतः । वा । अभिऽदासात् । तिष्ठतः । वा । चरतः । जातऽवेदः ।
वैश्वानरेण । सऽयुजा । सऽजोषाः । तान् । प्रतीचः । निः । दह । जातऽवेदः ॥ २ ॥

यः शत्रुः सुप्तान् निद्राणान् नः अस्मान् अभिदासात् अभिदासयेत् अभितः उपक्षपयेत् अभिमुखं वा हिंस्यात् । दसु उपक्षये । ण्यन्तात् लेटि आडागमः । "छन्दस्युभयथा" इति तिप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । यः शत्रुः जाग्रतः प्रबुध्यमानान् नः अस्मान् अभिदासयेत् । जागृ निद्राक्षये । शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । "जक्षित्यादयः षट्" इति अभ्यस्तसंज्ञायाम् "अभ्यस्तानाम् आदिः" इति आद्युदात्तत्वम् । तथा हे जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने तिष्ठतः सुखेन एकत्रासीनान् अस्मान् यो हिंस्यात् चरतः कार्येषु व्याप्रियमाणान् वा अस्मान् यः शत्रुः उपक्षपयेत् । तिष्ठतश्चरत इत्युभयत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने त्वं वैश्वानरेण विश्वनरसंबन्धिना एतत्संज्ञकेन जाठराग्निना । "नरे संज्ञायाम्" इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । तेन अग्निना सयुजा स-

१ A K E सुप्तांजा°. We with B D K S V C. २ P P J C सुप्ताम्.

हृयोक्ता सहायेन सजोषाः समानप्रीतिः सन् प्रतीचः स्वप्नजागरणाद्यवस्थापन्नान् अस्मान् उपक्षपयितुं प्रतिमुखम् आगच्छतस्तान् शत्रून् निर्दह निःशेषेण भस्मसात् कुरु । जाठराग्निः अन्तर्दहतु त्वं तु बहिर्दहेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

इदमुग्राय बभ्रवे नमो यो अक्षेषु तनूवशी ।
घृतेन कलिं शिक्षामि स नो मृडातीदृशे ॥ १ ॥

इदम् । उग्राय । बभ्रवे । नमः । यः । अक्षेषु । तनूऽवशी ।
घृतेन । कलिम् । शिक्षामि । सः । नः । मृडाति । ईदृशे ॥ १ ॥

उग्राय उद्गूर्णबलाय बभ्रवे बभ्रुवर्णाय एतत्संज्ञकाय द्यूतजयकारिणे देवाय इदं नमः नमस्करणम् । भवतु इति शेषः । "नमःस्वस्ति०" इति नमःशब्दयोगे बभ्रव इति चतुर्थी । यो बभ्रुः अक्षेषु देवनसाधनेषु तनूवशी यथाकामी । स्वेच्छाधीनजय इत्यर्थः । घृतेन आज्येन मन्त्राभिमन्त्रितेन कलिम् । पराजयहेतुः पञ्चसंख्यायुक्तोक्षविषयोऽयः कलिरित्युच्यते । तं शिक्षामि ताडयामि । हन्मीत्यर्थः । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः । तत्र पञ्चानां कलिरिति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम् । "ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः" इति [तै० ब्रा० १. ५. ११. १] । तत्र कलिशब्दवाच्यस्य अयस्य आगमने पराजयो भवति । तम् अनेन आज्येन विनाशयामि । अहम् अन्यैर्न पराजीये किं तु अन्यान् अहमेव जयामीत्यर्थः । शिक्षतिर्विद्योपादानवाची । तच्च विद्याग्रहणम् अध्यापककर्तृककशाताडनं विना न भवतीति अत्र लक्षणया ताडनमात्रं विवक्ष्यते । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यद्वा । शकेः सनि प्रत्यये "सनि मीमा०" इति इस् आदेशः । "अत्र लोपः०" इति अभ्यासलोपः । कलिं शिक्षामि शक्तं समर्थं कर्तुम् इच्छामि । यथा कलिः स्वयं पराजयसमर्थः पराजयवान् भवति तथा करोमीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे देवतानुग्रहम् आ-

1 S' शिक्षयामि. 2 S' ययं for स्वयं.

शास्ते । स नमस्कृतः अक्षद्यूतदेवता बभ्रुः ईदृशे देवननिबन्धने कलिपराभावनरूपे जयलक्षणे च फले नः अस्मान् मृळाति मृडयतु सुखयतु । ॥ मृड सुखने । लेटि आडागमः ॥ ॥

नवमी ॥

घृतमप्सराभ्यो वह त्वमग्ने पांसूनक्षेभ्यः सिकता अपश्च ।
यथाभागं हव्यदातिं जुषाणा मदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

घृतम् । अप्सराभ्यः । वह । त्वम् । अग्ने । पांसून् । अक्षेभ्यः । सिकताः । अपः । च ।

यथाऽभागम् । हव्यऽदातिम् । जुषाणाः । मदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वम् अप्सराभ्यः । अप्सु सरन्त्यश्चरन्त्यः अन्तरिक्षचारिण्यो वा । ताभ्यः तदर्थं घृतम् अक्षाभ्यञ्जनसाधनम् आज्यं वह प्रापय । अस्माकं जयार्थम् इति शेषः । तथा अक्षेभ्यः । अक्षशब्देन तैर्दीव्यन्तः प्रतिकितवा उच्यन्ते । अक्षहस्तेभ्यः प्रतिकितवेभ्यः पांसून् सूक्ष्मान् भूरजःकणान् सिकताः शर्कराः अपः उदकानि च प्रापय । यथा तेषां पराजयो भवति तथा तन्मुखेषु पांस्वादीन् प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ किं च यथाभागम् भागम् अनतिक्रम्य स्वीयस्वीयभागानुसारेण हव्यदातिम् हविषः प्रदानं जुषाणाः सेवमाना देवाः इन्द्राद्या उभयानि द्विप्रकाराणि औषधपाशुकभेदेन सोमाज्यभेदेन श्रौतस्मार्तकर्मभेदेन वा द्विविधानि हव्या हव्यानि हवींषि । आस्वाद्येति शेषः । मदन्ति माद्यन्ति तृप्ता भवन्ति । ते देवा अपि अस्माकं द्यूतजयं कुर्वन्तु इति प्रार्थना ॥

दशमी ॥

अप्सरसः सधमादं मदन्ति हविर्धानमन्तरा सूर्यं च ।
ता मे हस्तौ सं सृजन्तु घृतेन सपत्नं मे कितवं रन्धयन्तु ॥ ३ ॥

---

१ B D S Cs पांशून्°. P P J पांशून्. We with A K R V J Cp. २ R P P J मदंतु.
३ P हव्यां.

अप्सरसः । सधऽमादम् । मदन्ति । हविःऽधानम् । अन्तरा । सूर्यम् । च ।
ताः । मे । हस्तौ । सम् । सृजन्तु । घृतेन । सऽपत्नम् । मे । कितवम् ।
रन्धयन्तु ॥ ३ ॥

अप्सरसः द्यूतक्रियादेवताः सधमादम् सह संभूय मादः मादनं यस्मिन् मदनकर्मणि तत् । ⧖ माद्यतेर्घञ् व्यत्ययेन । "सध मादस्थयोश्छन्दसि" इति सहस्य सधादेशः ⧖ । सहमदनं यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति । कुत्रेति तद् उच्यते । हविर्धानम् हविर्धीयते अत्रेति हविर्धानो भूलोकः । ⧖ अधिकरणे ल्युट् ⧖ । तं सूर्यम् सूर्याधिष्ठितं द्युलोकं तं च अन्तरा । ⧖ "अन्तरान्तरेण युक्ते" इति द्वितीया ⧖ । द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षलोके माद्यन्ति । ताः अप्सरसः मे मम हस्तौ देवनसाधनौ पाणी घृतेन घृतवत् सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन सं सृजन्तु संयोजयन्तु । तथा सपत्नम् प्रतिदीव्यन्तं कितवं मे मम रन्धयन्तु । ⧖ रध्यतिर्वशगमने इति यास्कः [ नि° १०. ४० ] ⧖ । वशयन्तु स्वाधीनं कुर्वन्तु । ⧖ रध हिंसासंराध्योः । णिचि "रधिजभोरचि" इति नुम् आगमः ⧖ ॥

[इति] दशमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"आदिनवं प्रतिदीव्ने" इति चतुर्ऋचस्य द्यूतजयकर्मणि "इदम् उग्राय" इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

परसेनाजयार्थम् "अग्न इन्द्रश्च" इति द्वाभ्यां नवरथं संपात्य अभिमन्त्र्य ससारथिं राजानम् आरोहयेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । "अग्न "इन्द्रः[७. ११५] दिशश्चतस्रः[८. ८. २२] इति नवं रथं राजानं ससा- "रथिम् आस्थापयति" इति [कौ° २. ६] ॥

तथा सर्वफलकामः "अग्न इन्द्रश्च" इति तिसृभिः अग्नीन्द्रौ यजेत उपतिष्ठेत वा । "अग्न इन्द्रश्चेति मन्त्रोक्तान् सर्वकामः" इति हि [कौ° ७. १०] सूत्रम् ॥

1 S' नवरथं. We with *Kaus'ika.* 2 S' मंत्रोक्तां. We with *Kaus'ika.*

आग्रयणेष्टौ "अग्न इन्द्रश्च" इति आग्नेन्द्रपुरोडाशयागम् अनुमन्त्रयते । "अग्न इन्द्र इत्याग्नेन्द्रम्" इति हि वैतानं सूत्रम् [वै॰२.४] ॥

वृषोत्सर्गे "इन्द्रस्य कुक्षिः" इत्यनया वृषभं संपात्य अभिमन्त्र्य विसृजेत् । "इन्द्रस्य कुक्षिः[७.११६] साहस्रः[९.४] इत्यृषभं संपातवन्तम् अतिसृजति" इति कौशिकसूत्रात् [कौ॰३.७] ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने सोमसहितं पूतभृत्पात्रम् "इन्द्रस्य कुक्षिः" इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत । "इन्द्रस्य कुक्षिरित्यासिक्ते सोमे पूतभृतम्" इति हि वैतानं सूत्रम् [वै॰३.७] ॥

सर्वव्याधिभैषज्यार्थे "शुम्भनी" इति द्व्यृचेन उदकघटं संपात्य अभिमन्त्र्य मौञ्जैः पाशैः संधिषु बद्धं व्याधितं दर्भपिञ्जूलीभिः आप्लावयेद् अवसिञ्चेद् वा । सूत्रितं हि । "शुम्भनी इति मौञ्जैः पाशैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयत्यवसिञ्चति" इति [कौ॰४.८] ॥

तथा "शुम्भनी" इत्यस्या अंहोलिङ्गगणे पाठात् "ओषधिवनस्पतीनाम् अनूक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः" इत्यादौ [कौ॰४.८] विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

विवाहे "शुम्भनी" इत्यनया आज्यं हुत्वा वरवध्वोर्मूर्ध्नोः संपातान् आनयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनयर्चा वरवध्वोरञ्जल्योः उदपात्रोदकं निनयेत् ॥

सूत्रितं हि । "तुभ्यम् अग्रे[१४.२] शुम्भनी[७.११७] अग्निर्जनवित् इति मूर्ध्नोः संपातान् आनयति । उदपात्र उत्तरान् शुम्भन्याञ्जल्योर्निनयति" इति [कौ॰१०.४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आदिनवं प्रतिदीव्ने घृतेनास्माँ अभि क्षर ।
वृक्षमिवाशन्या जहि यो अस्मान् प्रतिदीव्यति ॥ ४ ॥

1 S' इंद्राग्नेंद्रम् for इत्याग्नेन्द्रम्. 2 This is a sautra mantra. See *Kaus'ika ad loc.*

आदिऽनवम् । तेऽदीन्ने । घृतेन । अस्मान् । अभि । क्षर ।
वृक्षम्ऽइव । अशन्या । जहि । यः । अस्मान् । प्रतिऽदीव्यति ॥ ४ ॥

प्रतिदीव्ने प्रतिकूलं दीव्यते प्रतिकितवाय । "क्रियार्थोपपदस्य०" इति चतुर्थी । प्रतिदिवानं जेतुम् आदिनवम् आदीव्यामि अक्षैः आदीवनं करोमि । आङ्पूर्वाद् दीव्यतेश्छान्दसे लङि व्यत्ययेन श्नुः । "लोपो व्योर्वलि" इति वकारलोपः । "तस्थस्थमिपाम्०" इति अम् आदेशो गुणश्च । यद्वा । लङि व्यत्ययेन श्नम् । प्रतिपूर्वाद् दीव्यतेः कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति [उ० १. १५४] कनिन् प्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने अल्लोपे कृते "हलि च" इति दीर्घः । अस्मान् आदीव्यतः घृतेन घृतवत्सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन अभि क्षर संयोजय । देवनक्रियाभिमानी देवः संबोध्यते । यः कितवः अस्मान् प्रतिदीव्यति जेतुं प्रतिकूलं द्यूतं करोति तम् अशन्या विद्युता वृक्षम् शुष्कं तरुमिव जहि तिरस्कुरु । "हन्तेर्जः" इति जादेशः ॥

द्वितीया ॥

यो नो द्युवे धनमिदं चकार यो अक्षाणां ग्लहनं शेषणं च ।
स नो देवो हविरिदं जुषाणो गन्धर्वेभिः सधमादं मदेम ॥ ५ ॥

यः । नः । द्युवे । धनम् । इदम् । चकार । यः । अक्षाणाम् । ग्लहनम् । शेषणम् । च ।
सः । नः । देवः । हविः । इदम् । जुषाणः । गन्धर्वेभिः । सधऽमादम् । मदेम ॥ ५ ॥

यो देवः नः अस्माकं द्युवे द्यूताय तदर्थम् । यद्वा द्युवे दीव्यते नः । वचनव्यत्ययः । मह्यम् । अथ वा नः अस्मदीयाय द्युवे दीव्यते पुरुषाय इदं प्रतिकितवसंबन्धि धनं चकार जयेन संपादितवान् । द्युव इति । दीव्यतेः कर्तरि भावे वा क्विप् । "च्छ्वोः

१ P P J Cr आदिऽनवम्. We with the grammar of Sâyaṇa. It is impossible to say what the real form of Sâyaṇa's reading was.

"शूडनुनासिके च" इति वकारस्य ऊठ् । यण् देशः X । यद्वा देवः अक्षाणां परकीयानां ग्लहनम् ग्रहणं स्वकीये अर्जित्वा स्वीकरणं शेषणम् स्वीयानाम् अक्षाणां जयार्हस्थाने[1] अवशेषणं च कृतवान् । X ग्लहनम् इति । ग्लहु ग्लहे इति धात्वन्तरम् अन्यैर्भूवादौ पठ्यते । तस्मात् ल्युट् । गृह्णातेर्वा । रेफस्य लत्वं छान्दसम् X । स देवः द्यूताभिमानी नः अस्मदीयम् इदं हविः जुषाणः सेवमानो भवतु । वयं च गन्धर्वेभिः गन्धर्वैः अक्षाधिष्ठायकैः सधमादम् सहमदनं यथा तथा मदेम हृष्यास्म । X माद्यतेः "लिङ्याशिष्यङ्" इति अङ् प्रत्ययः X ॥

तृतीया ॥

संवसव इति वो नामधेयमुग्रंपश्या राष्ट्रभृतो ह्य१क्षाः ।
तेभ्यो व इन्दवो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

समऽवसवः । इति । वः । नामऽधेयम् । उग्रम्ऽपश्याः । राष्ट्रऽभृतः । हि । अक्षाः ।
तेभ्यः । वः । इन्दवः । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

हे गन्धर्वाः अक्षा वा यूयं संवसव इति संप्राप्तधनाः संप्रापितधना यतो भवथ अतो वः युष्माकं संवसव इति नामधेयं भवति । हि यस्माद् उग्रंपश्यौं[2] । X षष्ठ्या लुक् X । उग्रंपश्यायाः राष्ट्रभृतः । इदं द्वयम् अप्सरोविशेषनामधेयम् । तयोः संबन्धिनो भवन्ति अक्षाः । अक्षाणाम् एतत्संबन्धित्वं तैत्तिरीये श्रूयते । "उग्रंपश्ये राष्ट्रभृत्काचराणि यद् अक्षवृत्तम् अनुवृत्तम् एतत्[3]" इति [तै॰आ॰२.४.१] । तेभ्यः गन्धर्वाप्सरोभ्यः तदधिष्ठितेभ्यः अक्षेभ्यो वा वः युष्मभ्यं युष्मदर्थम् इन्द-

१ Such is the reading of all our MSS. and vaidikas except **V** who: व इदं वो though his padas are वः । इदम् । वः ।. Sâyaṇa's commentary would require the accent to be व इन्दवो. २ **P** उग्रम् । प॰. We with **P J Cp.** ३ **P** इंदव:.

1 **S′** जयांहस्थाने. 2 **S′** उग्रंपश्याः, doubtless a slip of the copyist. 3 So **S′**. The traditional reading is: उग्रंपश्ये राष्ट्रभृत् किल्बिषाणि यदक्षवृत्तमनुदत्तमेतत्.

वः । X लुप्तमत्वर्थीयः X । इन्दुमन्तः सोमवन्तः सोमोपलक्षितहविर्युक्ता वयं हविषा उचितेन विधेम परिचरेम । X विध विधाने । तौदादिकः X । अनन्तरं वयं दीव्यन्तः रयीणाम् धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । द्यूते प्रतिकितवजयेन धनवन्तः स्यामेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

देवान् यन्नाथितो हुवे ब्रह्मचर्यं यदूषिम ।

अक्षान् यद् बभ्रूनालभे ते नो मृडन्त्वीदृशे ॥ ७ ॥

देवान् । यत् । नाथितः । हुवे । ब्रह्मऽचर्यम् । यत् । ऊषिम ।

अक्षान् । यत् । बभ्रून् । आऽलभे । ते । नः । मृडन्तु । ईदृशे ॥ ७ ॥

नाथितः उपतप्तः । X नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । अस्मात् निष्ठा X । देवान् अग्न्यादीन् हुवे आह्वयामि धनलाभार्थम् इति यत् । X ह्वयतेर्व्यत्ययेन शपः शः X । ब्रह्मचर्यम् वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचारिनियमम् ऊषिम उषितवन्त इति यत् । X वसेर्निवासार्थात् लिटि उत्तमबहुवचने धातोरभ्यासस्य च संप्रसारणे "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वे रूपम् X । बभ्रून् बभ्रुवर्णान् बभ्रुणा अक्षाभिमानिना देवेन अधिष्ठितान् वा अक्षान् देवनसाधनभूतान् आलभे देवितुं स्पृशामीति यत् । X आङ्पूर्वो लभिः स्पर्शार्थः । तस्माद् वर्तमाने लटि उत्तमे रूपम् X । तेन कारणेन ते देवादयः ईदृशे जयलक्षणे फले नः अस्मान् मृडन्तु सुखयन्तु ॥

पञ्चमी ॥

अग्न इन्द्रश्च दाशुषे हतो वृत्राण्यप्रति । उभा हि वृत्रहन्तमा ॥ १ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुषे । हतः । वृत्राणि । अप्रति ॥ उभा । हि । वृत्रहन्ऽतमा ॥ १ ॥

हे अग्ने इन्द्रश्च युवां दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं वृत्राणि

१ P हुवे. २ This is what our MSS. and vaidikas read.

आवरकाणि शत्रुरूपाणि दुरितानि अप्रति अप्रतिपक्षम् । निःशेषम् इत्यर्थः । हृथः हिंस्यः । ॥ हन्तेर्वर्तमाने लटि मध्यमद्विवचने रूपम् ॥ । हि यस्माद् उभा उभौ अग्नीन्द्रौ वृत्रहन्तमा वृत्रहन्तमौ अतिशयेन वृत्रं हतवन्तौ । ॥ "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु०" इति क्विप् । तदन्ताद् आतिशायनिकस्तमप् । "नाद् घस्य" इति नुडागमः ॥ ॥

षष्ठी ॥

याभ्यामजयन्त्स्व१रग्र एव यावातस्थतुर्भुवनानि विश्वा ।
प्रचर्षणी वृषणा वज्रबाहू अग्निमिन्द्रं वृत्रहणा हुवेहम् ॥ २ ॥

याभ्याम् । अजयन् । स्वः । अग्रे । एव । यौ । आऽतस्थतुः । भुवनानि । विश्वा ।
प्रचर्षणी इति प्रऽचर्षणी । वृषणा । वज्रबाहू इति वज्रऽबाहू । अग्निम् । इन्द्रम् । वृत्रऽहना । हुवे । अहम् ॥ २ ॥

अग्रे पूर्वं याभ्याम् अग्नीन्द्राभ्यामेव स्वः स्वर्गम् अजयन् स्वाधीनीकृतवन्तो देवाः । यौ च अग्नीन्द्रौ विश्वा विश्वानि भुवनानि भवन्ति भूतजातानि आतस्थतुः स्वमहिम्ना आक्रान्तवन्तौ व्याप्तवन्तौ । यौ च प्रचर्षणी प्रकर्षेण द्रष्टारौ । स्वोपासकसंबन्धिकर्मफलस्येति शेषः । यद्वा चर्षणय इति मनुष्यनाम । प्रकृष्टाश्चर्षणयो मनुष्या ययोर्यष्टृत्वेन सन्तीति तौ । वृषणा वृषणौ वर्षितारौ अभिमतफलस्य । वज्रबाहू । वज्रो बाह्वोर्ययोरिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । वज्रः वर्जकम् आयुधम् । आयुधपाणी अत एव वृत्रहणा वृत्रहणौ वृत्रं हतवन्तौ । तादृशम् अग्निम् इन्द्रं च अहं जयकामः हुवे आह्वयामि ॥

सप्तमी ॥

उप त्वा देवो अग्रभीच्चमसेन बृहस्पतिः ।
इन्द्र गीर्भिर्न आ विश यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

---

१ A B ३ for १. R has no kampa. We with B D K K̄ S V Cs.

उप॑ । त्वा॒ । दे॒वः । अ॒ग्र॒भी॒त् । च॒म॒सेन॑ । बृह॒स्पतिः॑ ।
इन्द्र॑ । गीः॒ऽभिः । नः॒ । आ । वि॒श॒ । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिः हिताचरणेन पालयिता एतन्नामा देवः चमसेन । चमन्ति अदन्ति अत्र सोमम् इति चमसः सोमपात्रम् । तेन उपाग्रभीत् उपगृहीतवान् । अन्यत्र यथा न गच्छसि तथा स्वाधीनं कृतवान् इत्यर्थः । ॥ ग्रहेर्लुङ् । "हृग्रहोर्भः०" ॥ । अतो बृहस्पतिपरिग्रहात् हे इन्द्र सुन्वते सोमम् अभिषुण्वते यजमानाय । ॥ "क्रियार्थोपपदस्य०" इति चतुर्थी ॥ । यजमानं धनादिना पोषयितुं नः मयोक्तॄणाम् अस्माकं गीर्भिः स्तुतिभिः आ विश । स्तूयमान आगच्छेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

इन्द्र॑स्य कु॒क्षिर॑सि सोम॒धान॑ आ॒त्मा दे॒वाना॑मु॒त मानु॑षाणाम् ।
इ॒ह प्र॒जा ज॑नय॒ यास्त॑ आ॒सु या अ॒न्यत्रे॒ह तास्ते॑ रमन्ताम् ॥ १ ॥

इन्द्र॑स्य । कु॒क्षिः । अ॒सि॒ । सो॒म॒ऽधानः॑ । आ॒त्मा । दे॒वाना॑म् । उ॒त । मानु॑षाणाम् ।

इ॒ह । प्र॒ऽजाः । ज॒न॒य॒ । याः । ते॒ । आ॒सु । याः । अ॒न्यत्र॑ । इ॒ह । ताः । ते॒ । र॒म॒न्ता॒म् ॥ १ ॥

अत्र अतिसृज्यमानो वृषभः पूतभृत्पात्रं वा संबोध्यते । हे वृषभ हे पूतभृत्कलश वा त्वं सोमधानः । सोमो धीयते निधीयतेत्रेति सोमधानः । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ । सोमाधारभूतः इन्द्रस्य कुक्षिः जठरम् असि । तथा । उतशब्दः चार्थे । देवानां मानुषाणां च आत्मा शरीरम् असि । किं च इह लोके प्रजाः पुत्रादिका जनय उत्पादय । आसु पुरोवर्तिनीषु गोषु यजमानादिरूपासु वा विक्षु ते त्वदर्थं या विद्यन्ते अन्यत्र अन्यस्मिन् देशे या गावो यजमानादिरूपा वा प्रजा विद्यन्ते ताः प्रजा इह अस्मिन् लोके ते त्वदर्थं रमन्ताम् सुखेन विहर-

१ P आशु. We with P J Cp.

नु । यद्वा इह आसु गोषु प्रजासु वा प्रजाः जनय यास्त्वदर्थम् आसु बभूवुः । तथा अन्यत्र च या भवन्ति ता इह अस्मिन् प्रदेशे त्वदर्थं रमन्ताम् । ▓आसु । "ऊडिदम्°" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा । अस्तेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने उसि अन्त्यलोपश्छान्दसः । भूभावो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यद्वृत्तयोगाद् अनिघाते प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । अस गतिदीप्त्यादानेषु । अस्माद् वा लिट् । सुबन्तपक्षे तिङन्तपक्षे च स्वरः समानः▓ ॥

नवमी ॥

शुम्भ॑नी॒ द्यावा॑पृथि॒वी अन्ति॑सुम्ने॒ महि॑व्रते ।
आप॑: स॒प्त सु॑स्रुवुर्दे॒वीस्ता नो॑ मुञ्च॒न्त्वंह॑सः ॥ १ ॥

शुम्भ॑नी॒ इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अन्ति॑सुम्ने॒ इत्यन्ति॑ऽसुम्ने । महि॑व्रते॒ इति॒ महि॑ऽव्रते ।
आप॑: । स॒प्त । सु॒स्रु॒वुः॒ । दे॒वीः । ताः । नः॒ । मु॒ञ्च॒न्तु॒ । अंह॑सः ॥ १ ॥

शुम्भनी शुम्भन्यौ । ▓शुभ शुम्भ शोभार्थे । अस्मात् ल्युट्▓ । सर्वस्य शोभाकारिण्यौ । द्यावापृथिव्योर्मध्ये विश्वस्यावस्थानात् । अन्तःस्वप्ने । स्वपन्तीति स्वप्नाः अज्ञानावृता जनाः । ▓"स्वपो नन्" इति नन् प्रत्ययः कर्तरि व्यत्ययेन भवति▓ । स्वप्नाः अचेतनाश्चेतनाश्च ययोरन्तः मध्ये वर्तन्ते तादृश्यौ महिव्रते महद् व्रतं कर्म ययोस्ते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । वर्तेते इति शेषः । तथा सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा देवीः देव्यः द्योतमाना आपः सुस्रुवुः स्रवन्ति । ▓स्रु गतौ▓ । ताः द्यावापृथिव्यौ आपश्च अंहसः पापाद् नः अस्मान् मुञ्चन्तु मोचयन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥

दशमी ॥

मु॒ञ्चन्तु॑ मा शप॒थ्या॒३॑दथो॑ वरु॒ण्या॒दुत ।

१ K K̆ᵐ V सुंस्रुवुर्देवी°.

1 S' wrongly आसुः.

अथो यमस्य पड्वीशाद् विश्वस्माद् देवकिल्बिषात् ॥ २ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पड्वीशात् । विश्वस्मात् । देवऽकिल्बिषात् ॥ २ ॥

"मुञ्चन्तु मा शपथ्यात्" इत्येषा पूर्वमेव व्याख्याता [६.९६.२] ॥

[इति] दशमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

स्त्रीपुरुषयोः परस्परविद्वेषणार्थं बाणापर्ण्याख्यौषधिचूर्णं लोहिताजायाः क्षीरद्रप्सेन संमिश्र्य "तृष्टिके" इति द्व्यृचेन अभिमन्त्र्य शय्यायां परिकिरेत् ॥

तथा दौर्भाग्यकरणार्थम् "आ ते ददे" इत्यनया मन्त्रोक्तान् अवयवान् स्पृशन् अभिमन्त्रयेत विद्वेषिणं दृष्ट्वा जपेद् वा ॥

सूत्रितं हि । "तृष्टिके[७.११८] इति बाणापर्णीम् । आ ते ददे[७.११९] इति मन्त्रोक्तानि संस्पृशति । अपि चान्वाह" इति [कौ०४.१२] ॥

रक्षोग्रहादिभैषज्यार्थं "प्रेतो यन्तु" इत्यनया आज्यसमित्पुरोडाशादिशष्कुल्यन्तद्रव्याणां त्रयोदशानाम् अन्यतमं जुहुयात् । "प्राग्नये[६.३४] प्रेतः[७.११९.२] इत्युपदधीत" इति हि [कौ०४.७] सूत्रम् ॥

नैर्ऋतकर्मसु चतुर्थे कर्मणि काकस्य जङ्घायां सपुरोडाशं लोहकण्टकं बद्ध्वा "प्र पतेतः" इत्यनया तं काकं विसृजेत् ॥

पञ्चमे नैर्ऋतकर्मणि सूत्रोक्तलक्षणैर्वस्त्रैः परिधानाच्छादनशिरोवेष्टनानि कर्ता कृत्वा "या मा लक्ष्मीः" इत्यनया लोहितखण्डसहितम् उष्णीषम् उदके प्रक्षिपेत् ॥

"एकशतं लक्ष्म्यः" इत्यनया आच्छादनवस्त्रं लोहखण्डेन सह अप्सु प्रक्षिपेत् ॥

"एता एनाः" इत्यृचा परिधानीयं लोहेन सह अप्सु प्रक्षिपेत् ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । "कृष्णचैलपरिहितः । निर्ऋतिकर्माणि प्रयुङ्क्ते" इति प्रक्रम्य "कृष्णशकुनेः सव्यजङ्घायाम् अङ्कम् अनुग्रथ्य अङ्के पुरोडाशं

---

१ See VI. 96. 2.

---

1 S' बाणप॰. We with *Kaus'ika*. 2 S' ॰स्पृशं॰. 3 S' ॰परिहतो. 4 S' प्रयुक इति for प्रयुङ्क्ते इति. We with *Kaus'ika*.

"प्र पतेत इत्यनावृतं प्रपातयति[1] । नीलं संधाय लोहितम् आच्छाद्य शुक्लं[2] "परिणह्य द्वितीययोष्णीषम् अङ्केनोपसाद्य सव्येन सहाङ्केन अवाङ् अप्सु "प्रविध्यति[3] । तृतीययाच्छन्नं चतुर्थ्या संवीतम्" इति [कौ॰ ३.१] ॥

काम्यकर्मसु विघ्नरूपदुःस्वप्नदर्शनदोषपरिहारार्थं[4] "प्र पतेतः पापि लक्ष्मि" इति चतसृभिर्दुःस्वप्नदर्शनम् अभिषिञ्चेत् । "चत्वारः खलु विनायका भवन्ति" इति [शा॰ क॰ ४] प्रक्रम्य शान्तिकल्पेऽभिहितम्[5] । "ताभिष्ट्वाम् अभिषिञ्चामि पावमानीः पुनन्तु त्वा । प्र पतेतः पापि लक्ष्मीति चतस्रः" इति [शा॰ क॰ ६.१६] ॥

सर्वज्वरभैषज्यार्थं सूत्रोक्तप्रकारेण मण्डूकं बद्ध्वा खट्वाया अधः संस्थाप्य तस्या उपरि स्थितं व्याधितं "नमो रूराय" इति त्र्यृचाभिमन्त्रितोदकेन अवसिञ्चेत् । सूत्रितं हि । "नमो रूरायेति शयने निवेश्य इषीकाचितं मण्डूकं[6] नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वा" इति [कौ॰ ४.८] ॥

स्वस्त्ययनकामः "आ मन्द्रैः" इति त्र्यृचेन इन्द्रस्य यागम् उपस्थानं वा कुर्यात् । "त्यमू षु [७.९०] त्रातारम् [७.९१] आ मन्द्रैः [७.१२२] इति स्वस्त्ययनकामः" इति हि [कौ॰ ७.१०] सूत्रम् ॥

शवसंस्कारानन्तरं कर्ता प्रतिदिनं स्वस्त्ययनार्थम् "आ मन्द्रैः" इति जपेत् ॥

तथा अग्निष्टोमे हारियोजनग्रहहोमानुमन्त्रणम् "आ मन्द्रैः" इति कुर्यात् । "हारियोजनहोमम् आ मन्द्रैः" इति वैतानसूत्रात् [वै॰ ३.१३] ॥

परसेनात्रासनार्थं "मर्माणि ते" इत्यनया कवचम् अभिमन्त्र्य धारणार्थं राज्ञे दद्यात् । "मर्माणि त इति क्षत्रियं[7] संनाहयति" इति हि [कौ॰ २.७] सूत्रम् ॥

महाव्रते दुन्दुभ्याहननानन्तरं "मर्माणि ते" इति राजानं संनाहयेत् ।

---

1 So S′. *Kaus′ika*: प्रपादयति. 2 S′ शुक्तं. 3 So S′. *Kaus′ika*: अपविध्यति. Dârila with Sâyaṇa. 4 S′ °प्रदोष°. 5 S′ °कल्पोहितम्. 6 So S′. *Kaus′ika*: शकुनीनिवेषीकांजिमंडूकं, where Dârila observes: * * * बध्वा शकुनीकरोति । मंत्रोक्तान् । अधस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजंघासु बध्वेत्यादिवत् । वेषीकांजिमंडूकं (*sic*) करोति । इषीकेव रेखा यस्य स इषीकांजिः । तान् &c. 7 S′ क्षत्रियसंनाह°.

उक्तं वैताने। "तीर्थदेशे राजानम् अन्यं वा मर्माणि त इति संनसम्" इति [वै॰६.४]॥

तत्र प्रथमा॥

तृष्टिके तृष्टवन्दन उदमूं छिन्धि तृष्टिके।
यथा कृतद्विष्टासोमुष्मै शेप्यावते॥ १॥

तृष्टिके। तृष्टऽवन्दने। उत्। अमूम्। छिन्धि। तृष्टिके।
यथा। कृतऽद्विष्टा। असः। अमुष्मै। शेप्याऽवते॥ १॥

हे तृष्टिके। कुत्सिता तृष्टा तृष्टिका। ※ "कुत्सिते" इति कप्रत्ययः। ञितृष पिपासायाम् इत्यस्मात् तृष्टशब्दः ※। अतिपिपासया अन्तः शरीरे दाहो जन्यते। अत्र जन्ये जनकशब्दः। अतः तृष्टशब्दस्य दाहजनकत्वमात्रमेव अत्रार्थो विवक्षितः। हे कुत्सिते दाहजनिके हे वार्णापर्ण्याख्यौषधे हे तृष्टवन्दने। वन्दना नाम लतानां वृक्षाणां चोपरि प्ररूढास्तदीयशाखाम् आवेष्टमाना विभिन्नपर्णलताविशेषाः। तृष्टाः दाहजनिका वन्दना लताविशेषा यस्याः सा ओषधिः स्वयमपि दाहजनिका दाहकलतोपेता च। एतादृशि अतिरूक्षे ओषधे त्वम् अमूं स्त्रियम् उच्छिन्धि उद्गृह्य विभिन्नां कुरु। भोक्तुः पुरुषाद् बलात्कारेण पृथक्कुर्वित्यर्थः। उच्छेदनप्रकारमेवाह। हे तृष्टिके कोपजनिके हे ओषधे शेप्यावते। शेप इति पुंस्प्रजननस्य नाम। तत्र भवं शेप्यं वीर्यं तद्वते प्रजननसामर्थ्यवते संभोगक्षमाय अमुष्मै पुरुषाय यथा कृतद्विष्टा कृतं संपादितं द्विष्टं द्वेषणं क्रोधो यया द्वेषकारिणी यथा येन प्रकारेण असः भवेः। ※ अस्तेर्लेटि अडागमः ※। योषिदोषध्योः अभेदविवक्षया भवेरिति मध्यमपुरुषप्रयोगः। यद्वा। ※ अस इति। तिप स्थाने व्यत्ययेन सिप् ※। यथा असौ योषित् पुरुषाय द्विष्टा भवेत् तथा अमूम् उच्छिन्धीति॥

---

१ K K̆ V शेव्या॰. We with A B B̆ D R S̆ P P̆ J Cs. २ P छेधि. We with P̆ J Cp.
३ P̆ शेष्या॰. We with P J Cp.

---

1 S' तीर्व॰ for तीर्थ॰. 2 S' वाजप॰.

द्वितीया ॥

तृष्टासि तृष्टिका विषा विषातक्यसि ।
परिवृक्ता यथासस्यृषभस्य वशेव ॥ २ ॥

तृष्टा । असि । तृष्टिका । विषा । विषातकी । असि ।
परिऽवृक्ता । यथा । असंसि । ऋषभस्य । वशाऽइव ॥ २ ॥

हे ओषधे तृष्टिका कुत्सिता दाहजनिका त्वं तृष्टा दाहजनकस्वभावा असि भवसि । तृतीयपादगतो यथाशब्दः अत्रापि अनुषज्यते । यथा तृष्टासि । यथा च विषा विषस्वरूपा त्वं विषातकी । ¶ तकि कृच्छ्रजीवने ¶ । विषम् आतङ्कयति संयोजयतीति विषातकी । विषस्य संयोजयित्री असि । यथा च परिवृक्ता सर्वैः परिवर्जिता असंसि भवसि । स्प्रष्टुम् अयोग्यासि । चरमः पादो दृष्टान्तः । ऋषभस्य पुंगवस्य वशेव यथा वशा वन्ध्या गौः पुंगवस्य परिवर्जनीया भवति एवम् इयं योषिदपि भोगयोग्या च न भवेत् ॥ यद्वा एकं विशेषणम् ओषधिपरतया द्वितीयं योषित्परतया व्याख्येयम् । यथा ओषधे त्वं तृष्टासि एवम् इयं योषित् तृष्टिका पुरुषस्य क्रोधरूपदाहजनिका भवेत् । यथा च ओषधे त्वं विषातक्यसि एवम् इयं योषित् विषा पुरुषस्य विषरूपिणी स्यात् । यथा विषम् अभोज्यम् एवम् इयम् इति विषेत्युक्तम् । यथा च ओषधे त्वं परिवृक्ता सर्वैः प्राणिभिः परिवर्जिता असंसि भवसि एवम् इयं योषित् स्वपुरुषस्य परिवृक्ता संभोगेन त्यक्ता भवेत् । तत्र दृष्टान्तः । ऋषभस्य वशेवेति । यथा पुंगवस्य वन्ध्या गौर्भोग्या न भवति एवम् इयं पुरुषस्य भोग्या न स्याद् इति ॥

तृतीया ॥

आ ते ददे वक्षणाभ्य आ तेहं हृदयाद् ददे ।
आ ते मुखस्य संकाशात् सर्वं ते वर्च आ ददे ॥ १ ॥

आ । ते । ददे । वक्षणाभ्यः । आ । ते । अहम् । हृदयात् । ददे ।
आ । ते । मुखस्य । समऽकाशात् । सर्वम् । ते । वर्चः । आ । ददे ॥१॥

हे नारि ते तव वक्षणाभ्यः । ऊरुसंधिर्वङ्क्षण इत्युच्यते । तेन स्त्रीप्रजननं लक्ष्यते । स्त्रीलिङ्गत्वं योनिशब्दापेक्षया बहुवचनं तु अवयवबहुत्वापेक्षया । यद्वा । ¤ वक्ष रोषे इति धातुः । रुध्यते पुरुषो यैरिति । वक्षणाः । व्यत्ययेन टाप् ¤ । कटिविकट्यूरुपादेभ्य इत्यर्थः । तेभ्योऽङ्गेभ्यः वर्चः सौभाग्यलक्षणं तेजः आ ददे स्वीकरोमि । अपहरामीत्यर्थः । तथा हे नारि ते तव हृदयात् समीचीनपदार्थध्यायिनो धीरात्मनसः सकाशाद् वर्चः साधुपुरुषध्यानरूपं तेजः अहम् आ ददे । नारीविषयदौर्भाग्यकामोहम् अपहरामीत्यर्थः । तथा ते तव मुखस्य विश्वाह्लादकस्य वदनस्य संकाशाद् वर्चः विश्वसंमोहनरूपं तेजः । आ इति उपसर्गश्रुतेर्ददे इत्यनुषङ्गः । किं बहुना ते तव सर्वम् सर्वावयववर्ति वर्चः सौभाग्यलक्षणं तेजः आ ददे अपहरामि । ¤ "आङो दोनास्यविहरणे" इति आत्मनेपदम् ¤ ॥ अयं मन्त्रः प्रकरणात् स्त्रीविषयदौर्भाग्यकरणे विनियुज्यते ॥

चतुर्थी ॥

प्रेतो यन्तु व्याध्यः प्रानुध्याः प्रो अशस्तयः ।
अग्नी रक्षस्विनीर्हन्तु सोमो हन्तु दुरस्यतीः ॥ २ ॥

प्र । इतः । यन्तु । विऽआध्यः । प्र । अनुऽध्याः । प्रो इति । अशस्तयः ।
अग्निः । रक्षस्विनीः । हन्तु । सोमः । हन्तु । दुरस्यतीः ॥ २ ॥

व्याध्यः आधयो मानस्यः पीडाः । विविधा मनोनिष्ठाः पीडा व्याधयः रोगा वा । इतः अस्माद् रक्षोग्रहादिगृहीतात् पुरुषात् प्र यन्तु प्रगच्छन्तु । ¤ व्याङ्पूर्वाद् दधातेः किः । "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति "जसि च" इति विहितस्य गुणस्याभावे यण् आदेशः ¤ । यद्वा विविधानि आध्यानानि दुश्चिन्तनानि प्रगच्छन्तु । ¤ व्याङ्पूर्वाद् ध्यायतेः "अन्येभ्योपि दृश्यते" इति क्विपि संप्रसारणे च यण् आदेशः ¤ । तथा अनुध्याः अनुध्यानानि रक्षोग्रहादिविषयाणि अनुग-

१ P om. the avagraha.

तानि संततानि स्मरणानि प्र । यन्तु इति अनुषङ्गः । तथा अशस्तयः अस्तुतयः परकृता निन्दाः हिंसा वा प्रो ग्रैव यन्तु । किं च अग्निर्देवः रक्षस्विनीः रक्षो राक्षसः तद्वतीः तत्सहिताः पिशाचीः हन्तु विनाशयतु । सोमश्च दुरस्यतीः दुष्टं परेषाम् इच्छन्तीः हन्तु । "दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति" इति दुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते । तदन्तात् शतृप्रत्ययः । "उगितश्च" इति ङीप् ॥

पञ्चमी ॥

प्र पतेतः पापि लक्ष्मि नश्येतः प्रामुतः पत ।
अयस्मयेनाङ्केन द्विषते त्वा सजामसि ॥ १ ॥

प्र । पत । इतः । पापि । लक्ष्मि । नश्य । इतः । प्र । अमुतः । पत ।
अयस्मयेन । अङ्केन । द्विषते । त्वा । आ । सजामसि ॥ १ ॥

हे पापि पापरूपिणि लक्ष्मि । अलक्ष्मीत्यर्थः । "केवलमामक°" इत्यादिना पापशब्दात् ङीप् । पापि लक्ष्मि इत्युभयत्र "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वम् । इतः अस्मात् प्रदेशात् प्र पत प्रगच्छ । तथा इतः अस्मिन् प्रदेशे । सप्तम्यर्थे तसिः । नश्य अदृष्टा विनष्टा भव । णश अदर्शने । दैवादिकः । किं च अमुतः । अदःशब्दो विप्रकृष्टवाची । अतिदूराद् देशादपि प्र पत प्रगच्छ । अपि च हे अलक्ष्मि अतिदूराद् देशादपि प्रगच्छन्तीं त्वा त्वाम् अयस्मयेन अयोमयेन अङ्केन कण्टकेन सह द्विषते शत्रवे सचाँमसि संबध्नीमः । षच समवाये । अयस्मयेनेति । "अयस्मयादीनि च्छन्दसि" इति निपातनाद् भसंज्ञायां पदसंज्ञानिबन्धनरुत्वाभावः ॥

षष्ठी ॥

या मा लक्ष्मीः पतयालूरजुष्टाभिचस्कन्द वन्दनेव वृक्षम् ।
अन्यत्रास्मत् सवितस्तामितो धा हिरण्यहस्तो वसु नो रराणः ॥ २ ॥

1 S' च for च्छन्दसि.

या। मा। लक्ष्मीः। पतयालूः। अजुष्टा। अभिऽचस्कन्द। वन्दनाऽइव। वृक्षम्।
अन्यत्र। अस्मत्। सवितः। ताम्। इतः। धाः। हिरण्यऽहस्तः। वसु। नः। रराणः॥ २॥

पतयालूः पातयित्री दौर्गत्यकारिणी। ⧗पत गत्याम् इति चुरादौ अदन्तः पठ्यते। तस्माद् आलुच् प्रत्ययः⧗। अजुष्टा अप्रिया निन्द्या या लक्ष्मीः मा माम् अभिचस्कन्द अभितो व्याप्ता वर्तते। तत्र दृष्टान्तः वन्दनेव वृक्षम् इति। वन्दना लताविशेष इति "तृष्टिके तृष्टवन्दने" इत्यत्र[११८] उक्तम्। सा यथा वृक्षम् अभित आवेष्ट्य वर्तते। ⧗स्कन्दिर्गतिशोषणयोः⧗। अलक्ष्मीः मा मां शोषयामास वा। यथा वृक्षं वन्दना शोषयति। प्ररूढवन्दनस्तरुः शुष्यतीति प्रसिद्धम्। हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव ताम् अलक्ष्मीम् अस्मत् अस्मत्तः इतः अस्माद् अन्यत्र प्रदेशे धाः धेहि स्थापय। ⧗दधातेर्लेटि "इतश्च लोपः॰" इति सिप इकारलोपः⧗। किं कुर्वन्। हिरण्यहस्तः सुवर्णयुक्तपाणिः हिरण्मयपाणिर्वा नः अस्माकं वसु धनं रराणः प्रयच्छन्। ⧗रा दाने। लिटः कानच्⧗। "हिरण्यपाणिम् ऊतये सवितारम् उप ह्वये" [ऋ°१.२२.५] इत्यादौ सवितुर्हिरण्यहस्तत्वम् आम्नायते॥

सप्तमी॥

एकशतं लक्ष्म्यो३ मर्त्यस्य साकं तन्वा॒ जनुषोधि जाताः।
तासां पापिष्ठा निरितः प्र हिण्मः शिवा अस्मभ्यं जातवेदो नि यच्छ॥ ३॥

१ P पतय। लू। P̊ J Cp पतय। लूः। We with Sâyaṇa. २ P P̊ J Cp वंदनः॰. We with Sâyaṇa. ३ B̊ D K K̊ R S̊ V Cs १ for ३. We with A.

1 S′ simply has यालक्ष्मीः, which we could read either as या लक्ष्मीः or as या अलक्ष्मीः. The fact that Sâyaṇa has अलक्ष्मीः and अलक्ष्मीम् below does not help us in deciding whether he read लक्ष्मीः or अलक्ष्मीः in his text. 2 S′ omits the words इतश्च.

एकंऽशतम् । लक्ष्म्यः । मर्त्यस्य । साकम् । तन्वा । जनुषः । अधि । जाताः ।
तासाम् । पापिष्ठाः । निः । इतः । प्र । हिण्मः । शिवाः । अस्मभ्यम् ।
जातऽवेदः । नि । यच्छ ॥ ३ ॥

एकशतम् एकाधिकशतसंख्याका लक्ष्म्यः मर्त्यस्य मरणधर्मणः मनुष्यस्य तन्वा शरीरेण साकम् सह जनुषः । ⧗अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी⧗ । जन्मनः उत्पत्तिप्रभृति जाताः उत्पन्नाः । मनुष्यस्य शरीरोत्पत्तिसमकाल एव एकशतं लक्ष्म्य उत्पन्नाः । तासां लक्ष्मीणां मध्ये पापिष्ठाः अतिशयेन पापीः अलक्ष्मीः इतः अस्मात् प्रदेशाद् निः निःशेषं प्र हिण्मः प्रेषयामः अपसारयामः । ⧗हि गतौ वृद्धौ च । स्वादित्वात् श्नुः । "हिनु मीना" इति णत्वम् । "लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः" इति उकारलोपः⧗ । हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने तासां मध्ये याः शिवाः मङ्गलकारिण्यो लक्ष्म्यः ताः अस्मभ्यं नि यच्छ नियमय । स्थापयेत्यर्थः । ⧗यमेः "इषुगमियमां छः" इति छादेशः⧗ । यद्वा नि यच्छ नितरां प्रयच्छ । ⧗दाण् दाने । "पाघ्रा°" इत्यादिना यच्छादेशः⧗ ॥

अष्टमी ॥

एता एना व्याकरं खिले गा विष्ठिता इव ।
रमन्तां पुण्या लक्ष्मीर्याः पापीस्ता अनीनशम्[१] ॥ ४ ॥

एताः । एनाः । विऽआकरम् । खिले । गाः । विस्थिताःऽइव ।
रमन्ताम् । पुण्याः । लक्ष्मीः । याः । पापीः । ताः । अनीनशम् ॥ ४ ॥

एताः निर्दिष्टा एनाः एकशतं लक्ष्म्य इत्यन्वादिष्टा लक्ष्मीः व्याकरम् विविच्य आकरोमि द्विधा करोमि । ⧗करोतेर्लुङि "कृमृदृरुहिभ्यः°" इति च्लेः अङ् । "ऋदृशोऽङि गुणः" इति गुणः⧗ । तत्र ह-

१ So A B $B^{h}$ D K $K^{m}$ R $S^{m}$ P $P^{2}$ J V C ~ Cr. Only, A $K^{m}$ R have the anusvâra, the others have °म्. At first the anusvâra may have stood, as it often wrongly stands, for °न्, and then the °म् may have been substituted for the mistaken anusvâra.

ष्ठान्ताः । यथा खिले व्रजे विष्ठिताः विशेषेण संभूय स्थिता एकत्र प्रदेशेवस्थिता गा यथा विविञ्चन्ति गोपालास्तत्तत्कार्यकरणाय ॥ तत्र पुण्याः कल्याण्यो लक्ष्मीः लक्ष्म्यः रमन्ताम मयि सुखेन निवसन्तु । याः पापीः पापकारिण्यो दुर्लक्ष्म्यः ताः सर्वा अनीनशन् । नश्यन्तु इत्यर्थः । ✻स्वार्थिको णिच्✻ । नाशयन्तु वा देवाः ॥

नवमी ॥

नमो॑ रू॒राय॑ च्य॒व॑नाय॒ नोद॑नाय धृ॒ष्णवे॑ ।
नम॑: शी॒ताय॑ पूर्वकामकृ॒त्व॑ने ॥ १ ॥

नम॑: । रू॒राय॑ । च्य॒व॑नाय । नोद॑नाय । धृ॒ष्णवे॑ ।
नम॑: । शी॒ताय॑ । पू॒र्व॒का॒म॒ऽकृत्व॑ने ॥ १ ॥

च्यवनाय । ✻च्युङ् सुङ् गतौ । "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति युच्✻ । च्यावयित्रे शारीरस्वेदपातयित्रे नोदनाय । ✻नुद प्रेरणे✻ । इतस्ततः प्रेरकाय विक्षेपयित्रे धृष्णवे । ✻धृष प्रसहने चुरादौ पठ्यते । "आधृषाद् वा" इति विकल्पितो णिच् । "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः [क्नुः]" इति क्नुः✻ । प्रसहनकारिणे रूराय उष्णज्वराय ज्वराभिमानिने देवाय नमः नमस्कारोस्तु । तथा पूर्वकामकृत्वने पूर्वेषाम् अभिलाषाणां कर्तित्रे छेत्त्रे शीताय ज्वराय शीतज्वराभिमानिने नमः नमस्कारोस्तु । शीतज्वरो हि इदं करोमि इदं करोमीति पूर्वं काम्यमानम् अभिलाषं निकृन्तति चिरकालं बाधाकारित्वात् । ✻कृती छेदने । "अन्येभ्योपि दृश्यन्ते" इति क्वनिप् । "नेड्वशि कृति" इति इण्निषेधः✻ ॥

दशमी ॥

यो अ॒न्ये॒द्युरु॒भ॒य॒द्युर॒भ्येतीमं म॒ण्डूक॑म॒भ्ये॑त्व॒व्रतः॑ ॥ २ ॥

यः । अ॒न्ये॒द्युः । उ॒भ॒य॒ऽद्युः । अ॒भि॒ऽएति॑ । इ॒मम् । म॒ण्डूक॑म् । अ॒भि ।
ए॒तु॒ । अ॒व्र॒तः ॥ २ ॥

१ ABKK̇RPṖJVCs नोर्द॰. We with DŠ. २ P रूराय॑. We with PJCP.

यो ज्वरः अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिवसे इमं पुरुषम् अभ्येति अभिगच्छति । यश्च उभयेद्युः उभयोर्दिवसयोः । अतीतयोरिति शेषः । अभ्येति । चातुर्थिकज्वर इत्यर्थः । इदम् अनियतकालागामिनो ज्वरस्य उपलक्षणम् । ॥ "सद्यः परुत् परार्यैषमः०" इति सूत्रे अन्येद्युरुभयेद्युरिति शब्दौ निपातितौ ॥ । अव्रतः । व्रतशब्दो नियमवाची । अनियतकालः स ज्वरः मण्डूकम् भेकम् अभ्येतु अभिगच्छतु ॥

एकादशी ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।
मा त्वा के चिद् वि यमन् विं न पाशिनोति धन्वेव ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।
मा । त्वा । के । चित् । वि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र मन्द्रैः मदशीलैः स्तुत्यैर्वा मयूररोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः श्यामवर्णैः हरिभिः अश्वैः आ याहि आगच्छ । हे इन्द्र त्वां के चित् स्तोतारः मा वि यमन् स्तुतिभिर्मा विशेषेण नियच्छन्तु मा निरौत्सुरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः विं न पाशिन इति । नशब्द उपमार्थे । यथा विम् पक्षिणं पाशिनः पाशवन्तो व्याधाः पाशैर्बध्नन्ति तद्वत् । तान् अन्यान् स्तोतॄन् अति । ॥ अतिक्रमणे अतिः कर्मप्रवचनीयः ॥ । अतीत्य इहि गच्छ अस्मान् । तत्र दृष्टान्तः धन्वेवेति । यथा धन्व निर्जलं मरुप्रदेशं पिपासिताः पान्थाः शीघ्रम् अतियन्ति तद्वत् । मद्व्यतिरिक्तान् अन्यान् स्तोतॄन् अतीत्य अस्मान् एव शीघ्रम् आगच्छेत्यर्थः ॥

द्वादशी ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।

---

१ A B D K K̄ R S̄ Cs °र्याहि for °र्याहि. We with P J. २ P̄ Cp याहि.

1 S' अभ्यैति.

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ १ ॥

मर्माणि । ते । वर्मणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ।

उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥ १ ॥

हे जयकाम राजन् ते त्वदीयानि मर्माणि मर्मस्थानानि वर्मणा कवचेन छादयामि प्रयोक्ता अहं संवृणोमि । सोमो राजा त्वा त्वाम् अमृतेन अविनाशिना तेजसा वा अनु वस्ताम् मर्मच्छादनानन्तरम् आच्छादयतु । ॥ वस आच्छादने । आदादिकः । अनुदात्तेत् । लोटि "आम एतः" इति आम आदेशः ॥ ॥ तथा उरोः बहोरपि वरीयः उरुतरं सुखं वरुणः शत्रुनिवारकः एतन्नामा देवः ते तुभ्यं कृणोतु करोतु । ॥ वरीय इति । उरुशब्दाद् ईयसुन् । "प्रियस्थिर०" इत्यादिना वर् आदेशः ॥ ॥ तथा देवाः इन्द्राद्याः सर्वे जयन्तम् परसेनां त्रासयन्तं [त्वा] त्वाम्[1] अनु मदन्तु अनुहृष्यन्तु । जहि भिन्धि इत्येवंविधैर्वाक्यैः प्रोत्साहयन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीयं सूक्तम् ।

सप्तमकाण्डे दशमोनुवाकः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजधुरंधरेण
सायणार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये
सप्तमकाण्डः समाप्तः ॥

1 S′ inserts इंद्राद्याः after त्वाम् again.

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ॥
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ॥
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमकाण्डे पञ्चानुवाकाः । तत्र आद्येनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु "अन्तकाय मृत्यवे" इत्यादिसूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् इत्युच्यते । अनेन उपनयनकर्मणि माणवकस्य नाभिं संस्पृश्य आचार्यो जपं कुर्यात् । "उपनयनम्" प्रक्रम्य सूत्रितम् । "दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशे संस्तभ्य जपति अन्तकाय मृत्यवे [८.१] आ रभस्व" [८.२] इति [कौ° ७.६] ॥

तथा आयुष्कामस्य "अन्तकाय" इति सूक्तद्वयेन शरीरम् अभिमन्त्रयेत ॥

तथा ऋषिहस्तेन आयुष्कामस्य शरीरम् अभिमन्त्रयेत ॥

सूत्रितं हि । "उप प्रियम् [७.३३] अन्तकाय मृत्यवे [८.१] आ रभस्व" [८.२] इति [कौ° ७.९] ॥

तथा अस्य अर्थसूक्तस्य आयुष्यगणे पाठाद् "विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्" [कौ° १४.३] इत्यादिषु विनियोगोनुसंधेयः ॥

तथा त्रिंशन्महाशान्तितन्त्रभूतायां महाशान्तौ "अन्तकाय" इत्यनेन जपं कुर्यात् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । "पुनस्तदेव जप्यं तु शंतातीयम् अथावतः । अन्तकाया रभस्वेति" इति [न° क° २३] ॥

---

1 S' °देशसं°. 2 S' आयुष्कामांतकायेति.

तत्र प्रथमा ॥

अन्तकाय मृत्यवे नमः प्राणा अपाना इह ते रमन्ताम् ।
इहायमस्तु पुरुषः सहासुना सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके ॥ १ ॥

अन्तकाय । मृत्यवे । नमः । प्राणाः । अपानाः । इह । ते । रमन्ताम् ।
इह । अयम् । अस्तु । पुरुषः । सह । असुना । सूर्यस्य । भागे । अमृतस्य । लोके ॥ १ ॥

आयुष्कामस्य आयुर्वृद्धिः मृत्योरधीनेति तन्नमस्कार आदौ क्रियते । अन्तकाय अन्तं करोतीत्यन्तकस्तस्मै सर्वप्राणिनाशकर्त्रे मृत्यवे प्राणिवियोजकाय एतन्नामकाय देवाय नमः नमस्कारः । अस्त्विति शेषः । हे आयुष्काम माणवकादे ते तव प्राणाः । प्राणन्तीति प्राणाः बहिर्मुखसंचारिणो वायवः । अपानाः । अप अनन्तीत्यपानाः अवाङ्मुखसंचारिणः । ते च अन्तकानुग्रहाद् इह अस्मिन् शरीरे रमन्ताम् क्रीडन्तु । प्राणापहर्तुर्मृत्योर्नमस्कारेण प्रीतत्वात् तद्विषयभीतिम् अपहाय सुखेन संचरन्तु इत्यर्थः । प्राणापानयोर्व्यापार[1]वृत्तेर्बहुत्वाद् बहुवचनप्रयोगः । एवं प्राणापानयोरनपगमम् आशास्य इदानीं तत्सहितस्य पुरुषस्य अ[2]नपगतिम् आशास्ते । अयं प्राणप्रच्युतिं शङ्कमानः पुरुषः असुना प्राणेन । वृत्तिबहु[3]त्वानपेक्ष्यात् सामान्याभिप्रायेण एकवचनम् । तेन सह सर्वदा अविनाभूतः सन् इह भूलोक एवास्तु भवतु । इह अस्त्विति यद् उक्तं तद् विशिनष्टि । सूर्यस्य आदित्यस्य भागे प्रदेशविशेषे भूलोके । सूर्यव्याप्तेर्विषयभूतास्त्रयो भागाः द्यौरन्तरिक्षं भूश्च । तत्र अपेक्षितत्वाद् इह भागशब्देन भूलोकः परिगृह्यते । तम् एव विशिनष्टि । अमृतस्य लोके । अमृतशब्देनात्र पौत्रादिरूपेणाव[4]स्थानम् अभिधीयते मनुष्यैराशास्यमानत्वात् । श्रूयते हि । "प्रजाम् अनु प्रजायसे[5] तदु ते मर्त्यामृतम्" इति [तै० ब्रा० १. ५. ५. ६] । तथाविधस्य अमृतस्य लोके । लोक्यत इति लोकः स्थानं भूलोक इत्युक्तं भवति ॥

1 S' °पारार्वृत्ते°. 2 S' नपगतिम्. 3 S' °बहुत्वानपेक्षात्सामान्या°. 4 S' °वस्थानाव-स्थानमभि°. 5 S' प्रजायस्व.

द्वितीया ॥

उदे॑नं॒ भगो॑ अग्रभी॒दुदे॑नं॒ सोमो॑ अंशु॒मान्।
उदे॑नं म॒रुतो॑ दे॒वा उदि॑न्द्रा॒ग्नी स्व॒स्तये॑ ॥ २ ॥

उत्। ए॒न॒म्। भगः॑। अ॒ग्र॒भी॒त्। उत्। ए॒न॒म्। सोमः॑। अं॒शु॒ऽमान्।
उत्। ए॒न॒म्। म॒रुतः॑। दे॒वाः। उत्। इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑। स्व॒स्तये॑ ॥ २ ॥

भगो नाम आदित्यमूर्तिविशेषः। "अंशश्च भगश्च" [तै॰आ॰१.१३.३] इति अदितिपुत्राणां मध्ये श्रवणात्। सर्वप्राणिभिर्भजनीयो भगो देवः एनं मूर्च्छालक्षणे अन्धे तमसि प्रविशन्तं पुरुषम् उद् अग्रभीत् उद्धृतवान्। ॥ "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" इति भत्वम् ॥ ॥ तथा अंशुमान् अमृतमयैरंशुभिस्तद्वान् सोमो देवः। एनम् उत्। अग्रभीत् इत्यनुषज्यते। एवं मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवा एनम् उत्। अग्रभीषुरिति वचनविपरिणामेन अनुषङ्गः कर्तव्यः। एवम् इन्द्राग्नी इन्द्रश्च अग्निश्च उभावपि मुख्यौ देवौ उदग्रहीष्टाम्। अत्र द्विवचनविपरिणामः। किमर्थम् उद्ग्रहणम् इति तत्राह। स्वस्तये। सु अस्तीति स्वस्तिः। क्षेमायेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

इ॒ह ते॒ऽसुरि॒ह प्रा॒ण इ॒हायुरि॒ह ते॒ मनः॑।
उत् त्वा॒ निर्ऋ॑त्याः॒ पाशे॑भ्यो॒ दैव्या॑ वा॒चा भ॑रामसि ॥ ३ ॥

इ॒ह। ते॒। असुः॑। इ॒ह। प्रा॒णः। इ॒ह। आयुः॑। इ॒ह। ते॒। मनः॑।
उत। त्वा॒। निःऽऋ॑त्याः। पाशे॑भ्यः। दैव्या॑। वा॒चा। भ॒रा॒म॒सि॒ ॥ ३ ॥

हे आयुरर्थयमान पुरुष ते असुः मुख्यः प्राणश्चक्षुरादिः इह शरीरे अस्तु। तथा ते प्राणः पञ्चवृत्त्यात्मको वायुरपि इह अस्तु। एवं ते आयुरपि इह अस्तु। तथा ते मनोपि इह अस्तु। एते सर्वेपि त्वां विहाय अन्यत्र मापसरन्तु। हे गतासो पुरुष त्वा त्वां निर्ऋत्याः एतन्नामिकायाः पापदेवतायाः पाशेभ्यः बन्धनरज्जुभ्यः सकाशाद् दैव्या दे-

वसंबन्धिन्या वाचा मन्त्ररूपया उन्नरामसि ऊर्ध्वं भरामः हरामः नयामः ॥

चतुर्थी ॥

उत् क्रामातः पुरुष मावं पत्था मृत्योः पड्वीशमवमुञ्चमानः ।
मा च्छित्था अस्माल्लोकादग्नेः सूर्यस्य संदृशः ॥ ४ ॥

उत् । क्राम । अतः । पुरुष । मा । अव । पत्थाः । मृत्योः । पड्वीशम् । अवऽमुञ्चमानः ।
मा । छित्थाः । अस्मात् । लोकात् । अग्नेः । सूर्यस्य । सम्ऽदृशः ॥ ४ ॥

हे पुरुष त्वम् अतः अस्माद् मृत्युपाशनिचयाद् उत्क्राम उत्क्रमणं कुरु । माव पत्थाः अवपतनं मा कार्षीः । ॥ पद गतौ इत्यस्मात् लुङि "एकाच उपदेशेनुदात्तात्" इति इट्प्रतिषेधः । "झलो झलि" इति सिचो लोपः ॥ । बद्धस्य कथम् उत्क्रमणं घटत इत्यत आह । मृत्योः हिंसकस्य देवस्य पड्वीशम् पादबन्धनपाशम् अवमुञ्चमानः विच्छिन्दन् अस्माद् भूलोकाद् मा च्छित्थाः छिन्नो मा भूः । ॥ छिदेर्लुङि पूर्ववद् इट्प्रतिषेधः ॥ । किमर्थम् इति चेद् उच्यते । अग्नेः सूर्यस्य च संदृशः संदर्शनाद्धेतोः अग्निसूर्ययोश्चिरकालसंदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । "ज्योक् च सूर्यं दृशे" इति हि श्रुतिः [ऋ॰ १०. ९. ७] । ॥ संपूर्वाद् दृशेः संपदादित्वाद् भावे क्विप् ॥ ॥

पञ्चमी ॥

तुभ्यं वातः पवतां मातरिश्वा तुभ्यं वर्षन्त्वमृतान्यापः ।
सूर्यस्ते तन्वे३ शं तपाति त्वां मृत्युर्दयतां मा प्र मेष्ठाः ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । वातः । पवताम् । मातरिश्वा । तुभ्यम् । वर्षन्तु । अमृतानि । आपः ।

---

१ B पड्वीं॰. K V पड्विं॰. A R S पड्वीं॰. We with B D K Cs. २ B D S V Cs अस्मांल्लो॰. We with A K K R. ३ P P पथाः. J पत्थाः corrected into पथाः. We with Cp.

सूर्यः। ते। तन्वे। शम्। तपाति। त्वाम्। मृत्युः। दयताम्। मा। प्र। मेष्ठाः॥ ५॥

पुनः मरणाभावं सोपपत्तिकम् आशास्ते। हे मुमूर्षो पुरुष तुभ्यं त्वदर्थं मातरिश्वा। माता अन्तरिक्षम् निर्मीयन्तेऽस्मिन् भूतानीति व्युत्पत्तेः। तस्मिन् श्वसितीति मातरिश्वा। तादृशो वातः वायुस्तव सुखाय पवताम्। ॥ पवतिर्गतिकर्मा ॥। संचरतु। तथा आपश्च तुभ्यं त्वदर्थम् अमृतानि वर्षन्तु सिञ्चन्तु। तथा सूर्यो देवस्ते तव तन्वे शरीराय शम् सुखं यथा भवति तथा तपाति तपतु। ॥ तप संतापे। अस्मात् लेट्। "लेटोडाटौ" इति आडागमः ॥। एतत् सर्वं मृत्योरनुग्रहम् अन्तरेण न घटत इति तदनुग्रहम् आशास्ते। हे पुरुष त्वां मृत्युर्देवो दयताम् रक्षां करोतु। अतस्त्वं मा प्र मेष्ठाः मृतिं मा गाः। ॥ मीङ् हिंसायाम्। लुङि पूर्ववद् इट्प्रतिषेधः ॥॥

षष्ठी॥

उद्यानं ते पुरुष नावयानं जीवातुं ते दक्षतातिं कृणोमि।
आ हि रोहेममृतं सुखं रथमथ जिर्विर्विदथमा वदासि॥ ६॥

उत्ऽयानम्। ते। पुरुष। न। अवऽयानम्। जीवातुम्। ते। दक्षऽतातिम्। कृणोमि।
आ। हि। रोह। इमम्। अमृतम्। सुऽखम्। रथम्। अथ। जिर्विः। विदथम्। आ। वदासि॥ ६॥

हे पुरुष ते तव उद्यानम् उन्नमनमेव। मृत्युपाशाद् इति शेषः। अवयानम् अवाग्गमनं नैवास्ति। तत् कथम् एतत् संपत्स्यत इति तत्राह। ते तव जीवातुम् जीवनौषधं कृणोमि करोमि। केवलं जीवनमेव न किं तु दक्षतातिम्। ॥ स्वार्थिकस्तातिः ॥। दक्षं बलं च कृणोमि। त्वं च आ रोह अधितिष्ठ इमम् अमृतम् अमरणधर्मकं सुखम् इन्द्रियेभ्योऽनुकूलं रथम् यानम्। देहो वा रथत्वेन उपचर्यते।

१ So we with all our authorities. See Rw.

अतो जीवात्मनो देहेवस्थानं प्रार्थ्यते । आरुह्य च अँजिर्विः अजीर्णः सन् । ✱ जॄष् वयोहानौ । औणादिको विन् प्रत्ययः । "ऋत इद्धातोः" इति इत्वम् ✱ । विदथम् वेदनम् आ वदासि आवद । लब्धसंज्ञोस्मीति आचक्ष्वेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥ :

मा ते मनस्तत्र गान्मा तिरो भून्मा जीवेभ्यः प्र मदो मानु गाः पितॄन् ।
विश्वे देवा अभि रक्षन्तु त्वेह ॥ ७ ॥

मा । ते । मनः । तत्र । गात् । मा । तिरः । भूत् । मा । जीवेभ्यः । प्र । मदः । मा । अनु । गाः । पितॄन् ।
विश्वे । देवाः । अभि । रक्षन्तु । त्वा । इह ॥ ७ ॥

तत्र तस्मिन् यमविषये ते मनो मा गात् गतं मा भूत् । तथा मा तिरो भूत् अन्तर्हितं विलीनमपि मा भूत् । किं च त्वं जीवेभ्यः बन्धुभ्यस्तेषाम् अर्थाय [मा] प्र मदः अनवधानं माप्नुहि । ✱ मदी हर्षे । पुषादित्वाद् अङ् । मदिः प्रोपसृष्टः अनवधाने वर्तते ✱ । पितॄन् मृतान् पूर्वपुरुषान् मानु गाः अनुगतिं मा कार्षीः । विश्वे देवाः इन्द्राद्या इन्द्रियाणि वा त्वा त्वाम् अभि रक्षन्तु सर्वतः पालयन्तु । कुत्रेति चेद् उच्यते ! इह अस्मिन्नेव शरीरे इह भूतले वा ॥

१ P मा. We with P[2] J Cr.

1 Sâyaṇa's text is: रथमजिर्यि° in place of रथमथ जिर्वि°, where the थ of the word अथ would appear to have been lost through a slip of the writer. The accidental loss of थ would then seem to be the origin of the reading अजिर्विः in place of अथ जिर्विः. We can hardly suppose that Sâyana had nothing more than an indifferent MS. of the saṁhitâ before him when he wrote his commentary. If so the strange *varietas lectionis* due to the slip of a scribe must be much older than Sâyaṇa's time. That various readings arose from bad MSS. is rendered further probable by Sâyaṇa's reading राथजिते श्रीनाम् in VI. 130, 1 instead of राथजितेयीनाम्. The fact that the pada MSS. there read राथजिते । यीनाम् । would also indicate that these corrupt readings which owe their origin to careless copyists were older than the time of Sâyaṇa.

अष्टमी ॥

मा गतानामा दीधीथा ये नयन्ति परावतम् ।
आ रोह तमसो ज्योतिरेह्या ते हस्तौ रभामहे ॥ ८ ॥

मा । गतानाम् । आ । दीधीथाः । ये । नयन्ति । पराऽवतम् ।
आ । रोह । तमसः । ज्योतिः । आ । इहि । आ । ते । हस्तौ । रभामहे ॥ ८ ॥

गतानाम् पितृलोकं प्राप्तानाम् । मार्गम् इति शेषः । मा दीधीथाः तं प्रति देवनं मा कार्षीः । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । लुङ् । छान्दसः सिचो लुक् । अथ वा गतमार्गं मा ध्याय । ध्यै चिन्तायाम् । छान्दसी रूपसिद्धिः । अथ वा । गतानाम् इति कर्मणि षष्ठी । मृतान् मा चिन्तयेत्यर्थः । ते विशेष्यन्ते । ये गतास्त्वामपि परावतम् दूरदेशं नयन्ति । यथा त्वं पुनर्नायासि तथा प्रापयन्तीत्यर्थः । अतस्त्वं तमसः । म्रियमाणस्य पुरुषस्य समस्तस्यापि ज्ञानस्य नाशात् तमःप्रवेश इव भवति अतस्तमसः सकाशात् ज्योतिः । ज्योतिः [प्रकाशः] । प्रकाशं ज्ञानम् आ रोह अधितिष्ठ । आश्रयेत्यर्थः । अन्धकारप्रविष्टस्य कथम् आरोहणम् इति तत्राह । ते तव हस्तौ आ रभामहे गृह्णीमः । आरोहणानुकूलप्रयत्नं कुर्म इत्यर्थः ॥

नवमी ॥

श्यामश्च त्वा मा शबलश्च प्रेषितौ यमस्य यौ पथिरक्षी श्वानौ ।
अर्वाङेहि मा वि दीध्यो मात्र तिष्ठः पराङ्मनाः ॥ ९ ॥

श्यामः । च । त्वा । मा । शबलः । च । प्रऽइषितौ । यमस्य । यौ । पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी । श्वानौ ।
अर्वाङ् । आ । इहि । मा । वि । दीध्यः । मा । अत्र । तिष्ठः । पराक्ऽमनाः ॥ ९ ॥

१ BS नयंति. Cs नयंन्ति corrected to नयंति. २ P P̊ Cs. पथिऽ°. We with J.

1 Sāyaṇa omits to interpret the words एहि (आ इहि) which are omitted in his text also. This shows that Sāyaṇa followed a redaction in which the phrase एहि did not form part of the line. The metre does not want it.

हे मुमूर्षो पुरुष त्वा त्वां श्यामश्च एतन्नामा श्वा । वर्णे [illegible] ज्ञा । मा । बाधताम् इति शेषः । एवं शबलश्च श्वा मा बा [illegible] ञ्वर्णत्वात् शबल इति संज्ञा । तौ विशेष्येते । यमस्य सर्वप्र [illegible] तुर्देवस्य पथिरक्षी मार्गरक्षकौ यौ श्वानौ स्तः । तत्र श्यामश्च [illegible] संबन्धः । श्वभ्याम् असंदष्टः सन् अर्वाङ् अस्मदभिमुखः [illegible] च्छ । मा वि दीध्यः ध्यानं मा कार्षीः । किम् इत्याशङ्का [illegible] मार्गम् इत्यवतिष्ठते । तदेव भङ्ग्यन्तरेणाह । अत्र अस्मिन् भूलोके वर्त-मानः सपदि पराङ्मनाः अप्रतिनिवृत्तिचित्तविषयध्यानोपेतः सन् मा ति-ष्ठः मा वर्तस्व ॥

दशमी ॥

मैतं पन्थामनु गा भीम एष येन पूर्वं नेयथ तं ब्रवीमि ।

तम एतत् पुरुष मा प्र पत्था भयं परस्तादभयं ते अर्वाक् ॥ १० ॥ (१)

मा । एतम् । पन्थाम् । अनु । गाः । भीमः । एषः । येन । पूर्वम् । न । इयथ । तम् । ब्रवीमि ।

तमः । एतत् । पुरुष । मा । प्र । पत्थाः । भयम् । परस्तात् । अभयम् । ते । अर्वाक् ॥ १० ॥ (१)

हे गतासो पुरुष त्वम् एतं पूर्वोक्तं पन्थाम् पन्थानं मृता येन ग-च्छन्ति तं मानु गाः अनुसृत्य मा याहि । अनुगमननिषेधस्य कारणम् आह । एष मार्गो भीमो भयहेतुः । एतच्छब्दार्थम् आह । येन मार्गेण पूर्वम् मृतैः प्राक्काले नेयथ न गच्छसि । ※ वचनव्यत्ययः ※ । [तं] मार्गं ब्रवीमि । मानु गा इति निषेधप्रतियोगितया वच्मीत्यर्थः । एतत् मरणलक्षणं तमः अन्धकारम् अज्ञानं मा प्र पत्थाः प्रपदनं मा का-र्षीः । पुरस्तात् पूर्वदेशे यमपुरप्रदेशे भयम् । भवतीति शेषः । अर्वाक्

1 S′ शामश्च which is the reading in the text also of S′. 2 Sâyaṇa omits to comment on प्रेषितौ which is omitted in his text also. See the last but one note. 3 S′ शामश्च. 4 S′ °दुष्टः. 5 S′ °विषम° for °विषय° which is a conjectural emendation. 6 S′ एवं. 7 S′ यच्छब्दा°.

स्मदभिमुखागमनमार्गे [ते तव] अभयम् भयाभावः । क्षेमं भवतीत्यर्थः ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"रक्षन्तु त्वा" इत्यस्य सूक्तस्य उपनयनकर्मादिषु पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा हिरण्यगर्भाख्ये महादाने "रक्षन्तु त्वा" इत्यनेन कर्तू रक्षां कुर्वीत । "हिरण्यगर्भविधिम् अनुक्रमिष्यामः" इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "यदाबध्नन् [१.३५] इति हिरण्यस्रजम् आग्रथ्य रक्षन्तु त्वा [८.१.११-२१] इति रक्षां कृत्वा" इति [प° १३.१] ॥

तथा अश्वरथाख्यमहादाने अनेन यजमानम् अभिमन्त्रयेत । "अथा- श्वरथदानविधिः" इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । "पुनन्तु मा [६.१९] इत्यात्मानम् आलभ्य जपेद् रक्षन्तु त्वाग्नयः [८.२] इति यजमानम् अभिमन्त्र्य" इति [प° १४.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

रक्षन्तु त्वाग्नयो ये अप्स्व१न्ता रक्षतु त्वा मनुष्या३ यमिन्धते ।
वैश्वानरो रक्षतु जातवेदा दिव्यस्त्वा मा प्र धाग् विद्युता सह ॥ ११ ॥

रक्षन्तु । त्वा । अग्नयः । ये । अप्ऽसु । अन्तः । रक्षतु । त्वा । मनुष्याः । यम् । इन्धते ।
वैश्वानरः । रक्षतु । जातऽवेदाः । दिव्यः । त्वा । मा । प्र । धाक् । विऽद्युता । सह ॥ ११ ॥

अप्सु अन्तः उदकेषु मध्ये ये अग्नयो वाडवादिरूपेण वर्तन्ते तेऽग्नयः त्वा त्वाम् हे रक्षाकाम राजादे रक्षन्तु पालयन्तु । उदकेष्वग्निसद्भावम् आह मन्त्रः । "अप्स्वग्ने सधिष्टव" [ऋ° ८.४३.९] "अग्निं च वि-

१ B ३ for १: २ B^h D R S^m Cs १ for ३. We with A K K^m V. ३ So we with all our authorities except B which has मा प्रा धा°. See Rw. ४ P रक्षंतु. We with P J Cr. ५ P °वेदः.

1 S′ कर्तुरक्षाकुर्यात्. 2 S′ तथा°. We with the *Paris′ishta*.

मशंभुवम्" [ऋ॰ १०, ९, ६] इत्यादिकः । "सोपः प्राविशत् [तै॰ सं॰ २, ६, ६, १] इति च । अवधिष्ठानबहुत्वम् अपेक्ष्य अग्नीनां बहुत्वाभिधानम् । यद्वा अग्नीषोमयोरखिलजगत्कारणत्वेन विकारेषु सर्वेष्वपि अग्निसंभवाद् बहुत्वाभिधानम् । तथा यम् अग्निं मनुष्या आहवनीयादिरूपेण वर्तमानं वा पाकाद्यर्थम् अवस्थापितं वा इन्धते दीप्तं कुर्वन्ति सोपि त्वा रक्षतु । ‖ अन्ता रक्षत्वित्यत्र "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इति दीर्घः ‖ । एवं वैश्वानरः विश्वेषां नराणां संबन्धी जाठरोग्निः स च जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा त्वां रक्षतु । तथा दिव्यः दिवि भवं वैद्युतो विद्युता स्वशरीरेण सह सहितः सन् त्वां मा प्र धाक् प्रकर्षेण मा दहतु । ‖ दह भस्मीकरणे । "मन्त्रे घस॰" इति च्लेर्लुक् ‖ ।

द्वितीया ॥

मा त्वा क्रव्यादभि मंस्तारात् संकसुकाच्चर ।
रक्षतु त्वा द्यौ रक्षतु पृथिवी सूर्यश्च त्वा रक्षतां चन्द्रमाश्च ।
अन्तरिक्षं रक्षतु देवहेत्याः ॥ १२ ॥

मा । त्वा । क्रव्यऽअत् । अभि । मंस्त । आरात् । समऽकसुकात् । चर ।
रक्षतु । त्वा । द्यौः । रक्षतु । पृथिवी । सूर्यः । च । त्वा । रक्षताम् । चन्द्रमाः । च ।
अन्तरिक्षम् । रक्षतु । देवऽहेत्याः ॥ १२ ॥

क्रव्यात् मांसाशनोग्निः । ‖ "क्रव्ये च" इति अदेर्विट् ‖ । स च त्वा त्वां माभि मंस्त मम त्वम् आहार इत्यभिमानं मा करोतु । "नास्य रुद्रः पशून् अभिमन्यते" [तै॰ सं॰ १, ६, ७, ४] इत्यादौ तथा दर्शनात् । ‖ मन ज्ञाने । लुङि सिचि "एकाच उपदेशेनुदात्तात्" इति इट्प्रतिषेधः ‖ । त्वं च संकुसुकात् शवभक्षकाद् एतन्नामकाद्

[1] So we with all our MSS. and vaidikas. See Rw. [2] P मांस्त. Cp. मंस्त. We with P J.

1 S' मममत्वम् for मम त्वम्. 2 Sâyaṇa's text also is संकुसुकात्.

अग्नेः आरात् दूरदेश एव चर। तथा द्यौः पृथिवी सूर्यश्चन्द्रमाश्च प्रत्येकं स्वस्वसंबन्धिनो भयात् त्वा त्वां रक्षतु। अन्तरिक्षमपि त्वां देवहेत्याः देवप्रेरिताद् आयुधाद् रक्षतु॥

तृतीया॥

बोधश्च॑ त्वा प्रतीबो॒धश्च॑ रक्षतामस्वप्नश्च॑ त्वानवद्राणश्च॑ रक्षताम्।
गो॒पा॒यंश्च॑ त्वा जागृ॑विश्च रक्षताम्॥ १३॥

बोधः। च॒। त्वा॒। प्र॒तिऽबो॒धः। च॒। र॒क्ष॒ता॒म्। अ॒स्व॒प्नः। च॒। त्वा॒। अ॒न॒व॒ऽद्रा॒णः। च॒। र॒क्ष॒ता॒म्।
गोपा॒यन्। च॒। त्वा॒। जागृ॑विः। च॒। र॒क्ष॒ता॒म्॥ १३॥

[बोधप्रतीबोधौ नाम ऋषी]। "ऋषी बोधप्रतीबोधौ" इति प्रागुक्तत्वात् [५.३०.१०]। तत्सहप्रपाठाद् अत्रोक्ताः षडपि ऋषयः। बोधः सर्वदा प्रतिबुध्यमानः। प्रतीबोधः प्रतिवस्तु प्रतिक्षणं वा बुध्यमानः। अस्वप्नः स्वप्नरहितः। अनवद्राणः निद्रारहितः। गोपायन् सर्वदा देहस्य गोपायिता। जागृविः जागरणशीलः। एते सर्वे देहाश्रयाः प्राणापानमनोबुद्धिचक्षुर्द्वयरूपा इन्द्रियाभिमानिदेवा यथोचितं बोद्धव्याः। ते युग्मशस्त्वां रक्षन्त्वित्यर्थः॥

चतुर्थी॥

ते त्वा॑ रक्षन्तु ते त्वा॑ गोपायन्तु तेभ्यो॒ नम॒स्तेभ्य॒: स्वाहा॑॥ १४॥

ते। त्वा॒। र॒क्ष॒न्तु॒। ते। त्वा॒। गो॒पा॒य॒न्तु॒। तेभ्यः॑। नमः॑। तेभ्यः॑। स्वाहा॑॥१४॥

ते बोधाद्याः त्वा त्वां रक्षन्तु पालयन्तु। ते[2] त एव त्वा गोपायन्तु। गोपायनं सर्वतो रक्षणम्। तेभ्यः बोधादिभ्यो देवेभ्यो नमः नमस्कारोस्तु। तेभ्यः स्वाहा। इदं द्रव्यं स्वाहुतम् अस्तु॥

जीवेभ्य॑स्त्वा स॒मुदे॑ वा॒युरिन्द्रो॑ धा॒ता द॑धातु सवि॒ता त्राय॑माणः।
मा त्वा॑ प्रा॒णो बलं॑ हासी॒दसुं॑ तेनु॑[1] ह्वयामसि॥ १५॥

१ B तेनुह्व° for तेनु॑ ह्व°.

1 S' रक्षन्त्वित्यर्थः. 2 S' ते तत एव for ते त एव.

जीवेभ्यः । त्वा । सम्ऽउदे । वायुः । इन्द्रः । धाता । दधातु । सविता ।
त्रायमाणः ।
मा । त्वा । प्राणः । बलम् । हासीत् । असुम् । ते । अनु । ह्वयामसि ॥ १५ ॥

मा त्वा जम्भः संहनुर्मा तमो विदन्मा जिह्वा बर्हिः प्रमयुः कथा स्याः ।
उत त्वादित्या वसवो भरन्तूदिन्द्राग्नी स्वस्तये ॥ १६ ॥
मा । त्वा । जम्भः । सम्ऽहनुः । मा । तमः । विदत् । मा । जिह्वा । आ ।
बर्हिः । प्रऽमयुः । कथा । स्याः ।
उत । त्वा । आदित्याः । वसवः । भरन्तु । उत् । इन्द्राग्नी इति । स्वस्तये ॥१६॥

उत त्वा द्यौरुत पृथिव्युत प्रजापतिरग्रभीत् ।
उत त्वा मृत्योरोषधयः सोमराज्ञीरपीपरन् ॥ १७ ॥
उत । त्वा । द्यौः । उत । पृथिवी । उत । प्रजाऽपतिः । अग्रभीत् ।
उत । त्वा । मृत्योः । ओषधयः । सोमऽराज्ञीः । अपीपरन् ॥ १७ ॥

पञ्चमी ॥ जीवेभ्यः । अत्र जीवोपयुक्तानि इन्द्रियाणि जीवशब्दव्यपदेशं भजन्ते । तेषाम् अर्थाय । अथ वा जीवाः पोषणीयाः पुत्रभार्यादासादयः । तेषाम् अर्थाय । तादर्थ्ये विशिनष्टि । समुदे तेषां संमोदाय त्वां वाय्वादयः प्रत्येकं समुदायो वा दधातु स्थापयतु मृत्योराकृष्य प्रयच्छतु । त्रायमाण इति सवितुर्विशेषणम् । त्वां पालयमानः ॥ किं च त्वा त्वां प्राणः शरीरबलं च मा हासीत् मा त्याक्षीत् । ते असुम् अनु ह्वयामसि आनुकूल्येन आह्वयाम ॥ किं च त्वा त्वां संहनुः संहतदन्तो जम्भः असुरः । अथ वा संहनुः संहतहनुर्जम्भः अस्थूलदन्तो मा विदत् मा विन्दतु । भक्षयितुम् इति शेषः । "तं वो जम्भे दधामि" [तै॰ सं॰ ४. ५. ११. २] इत्यादिमन्त्रदर्शनात् । तथा तमः अज्ञानमपि मा विदत् । एवं बर्हिः बर्हिरिव आयामविस्तारोपेता उह्यमाना जिह्वा रक्षःप्रभृतेः सं-

१ P विदन्.

1 S′ वायारयोसमुदयंयवा प्रत्येकं. 2 S′ इत्यादिभिर्मन्त्र°. 3 S′ is corrupt here, reading बर्हिर्विक्षयामविस्तारोपेता उह्ययामजिह्वा &c. The emendation is conjectural.

बन्धिनी मा विदत् । किमर्थम् एवं प्रार्थ्यत इति चेत् तत्राह । कथा केन प्रकारेण त्वं प्रमयुः प्रगतहिंसः प्रगतहिंसको वा स्याः भवेः । एतदर्थं जम्भादि मा विददित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥ आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा धात्रादयः त्वा त्वाम् उद्धरन्तु ऊर्ध्वं हरन्तु मृत्योर्मुखात् । तथा वसवः अष्टसंख्याकाः धरादयः उद्धरन्तु । इन्द्राग्नी । इन्द्रश्च अग्निश्च देवौ उद्धरताम् । किमर्थम् । स्वस्तये क्षेमाय । तथा द्यौः द्युदेवता त्वाम् उद्धरतु पृथिवी च उद्धरतु । किं बहुना । प्रजापतिः सर्वेषां देवानां पिता उदग्रभीत् उद्ग्रहणम् अकार्षीत् उद्गृह्णातु । सोमराज्ञीः सोमस्य पत्न्यः ओषधयो देव्यो मृत्योः सकाशात् त्वाम् उदपीपरन् अपालयन् ॥

सप्तमी ॥

अयं देवा इहैवास्त्वयं मामुत्र गादितः ।
इमं सहस्रवीर्येण मृत्योरुत् पारयामसि ॥ १८ ॥

अयम् । देवाः । इह । एव । अस्तु । अयम् । मा । अमुत्र । गात् । इतः ।
इमम् । सहस्रऽवीर्येण । मृत्योः । उत् । पारयामसि ॥ १८ ॥

हे देवाः आदित्याद्या अयं पुरुषः इहैव भूलोके अस्तु भवतु । एतदेव व्यतिरेकमुखेनाह । अयम् इतः अस्माद् भूलोकाद् अमुत्र स्वर्गे मा गात् । वयं रक्षाकर्तारः इमं पुरुषं सहस्रवीर्येण अपरिमितसामर्थ्येन रक्षाविधानेन मृत्योः सकाशाद् उत्पारयामसि उत्पारयामः ॥

अष्टमी ॥

उत् त्वा मृत्योरपीपरं सं धमन्तु वयोधसः ।

१ P गात्. We with P J C[illegible] S[illegible] [illegible] ritics °परम्). But it is probable अपीपरं [illegible] for [illegible], the anusvâra often standing for न् in Atharvan [illegible] S., and that [illegible] the anusvâra of the saṁhitâ for [illegible] replaced the latter in the pada-text

1 S' प्रमत°. 2 S' भवेत्. 3 S' [illegible]. 5 देवता for द्युदेवता.

मा त्वा व्यस्तकेश्यो३ मा त्वाघरुदो रुदन् ॥ १९ ॥

उत् । त्वा । मृत्योः । अपीपरम् । सम् । धमन्तु । वयःऽधसः ।

मा । त्वा । व्यस्तऽकेश्यः । मा । त्वा । अघऽरुदः । रुदन् ॥ १९ ॥

हे आयुष्काम पुरुष त्वा त्वां मृत्योरुदपीपरन् पालयन्तु वयोधसः अन्नस्य आयुष्यस्य वा धातारो देवाः सं धमन्तु संधानं कुर्वन्तु [च]। [redacted] धमतिर्गतिकर्मा [redacted] । त्वा त्वां प्रति व्यस्तकेश्यः कीर्णकेशा बन्धुयोषितो मा रुदन् अश्रुविमोकं मा कार्षुः । तथा अघरुदः अघे व्यसने दुःखे बान्धवेन रोदनकर्तारो मा रुदन् ॥

नवमी ॥

आहार्षमविदं त्वा पुनरागाः पुनर्णवः ।

सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेविदम् ॥ २० ॥

आ । अहार्षम् । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनवः ।

सर्वऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ २० ॥

हे मृत्युग्रस्त पुरुष त्वा त्वाम् आहार्षम मृत्युमुखाद् आहृतवान् अस्मि । आहृत्य च त्वाँ त्वाम् अविदम् लब्धवानस्मि । हे पुनर्नवँ पुनरुत्पन्न त्वं पुनरागाः पुनरागतोसि । पुनर्जीवलाभात् पुनर्नवत्वव्यपदेशः । हे सर्वाङ्ग केनचिदपि चक्षुराद्यङ्गेन अविकल संपूर्णाङ्ग । मृत्यभावेपि प्रायेण अङ्गवैकल्यं दृढरोगग्रस्तस्य भवतीत्यभिप्रायेण एवम् आह । ते तव सर्वं चक्षुः । चक्षुर्विषयम् इत्यर्थः । सर्वमपि इन्द्रियजातं स्वविषयप्रकाशकम् । भवत्विति शेषः । ते तव सर्वम् शतसंवत्सरलक्षणम् आयुः अविदम् लब्धवान् अस्मि ॥

१ R १ for ३. २ See foot-note २ on the previous page. ३ So we with all our MSS. and vaidikas. Sâyaṇa (in S′) reads and explains पुनरागाः पुनर्णव (पुनरागाः पुनर्णव?) as in *Rigveda*. S′ at XX. 96. 10 has पुनरागाः पुनर्णव. ४ B D °विदन्. We with A K K̥ R S̥ V.

1 Sâyaṇa's text in S′ is: आहार्षं त्वाविदं त्वा instead of आहार्षमविदं त्वा.

दशमी ॥

व्य१वात् ते ज्योतिरभूदप त्वत् तमो अक्रमीत्।
अप त्वन्मृत्युं निर्ऋतिमप यक्ष्मं नि दध्मसि ॥ २१ ॥ (२)

वि। अवात्। ते। ज्योतिः। अभूत्। अप। त्वत्। तमः। अक्रमीत्।
अप। त्वत्। मृत्युम्। निःऽऋतिम्। अप। यक्ष्मम्। नि। दध्मसि ॥ २१ ॥ (२)

हे विसंज्ञ पुरुष ते व्यवात् व्यौच्छत् तमोविवासनम् अभूत्। अत एव ज्योतिः संज्ञानम् अभूत्। तथा [त्वत्] त्वत्तः सकाशात् तमः कृत्स्नम् अपाक्रमीत् अपक्रान्तम् अभूत्। कुतो हेतोरिति तत्राह। त्वत् त्वत्तः मृत्युम् प्राणापहर्त्रीं देवतां निर्ऋतिम् पापदेवताम् अप। नि दध्मसीति उत्तरक्रियानुषङ्गः। तथा यक्ष्मम् बाह्यम् आभ्यन्तरं च रोगम् अप नि दध्मसि अपनिदध्मः त्वत्तः प्रच्यावयामः ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"आ रभस्व" इति सूक्तत्रयम् आर्षसूक्तम्। तेन उपनयनकर्मणि माणवकस्य नाभिं संस्पृश्य आचार्यो जपं कुर्यात्। "उपनयनं" प्रक्रम्य सूत्रितम्। "दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशे संस्तभ्य जपति अन्तकाय मृत्यवे [८.१] आ रभस्व" [८.३] इति [कौ०७.६]॥

तथा आयुष्कामः "आ रभस्व" इति सूक्तत्रयेण शरीरम् अभिमन्त्रयेत ॥

तथा व्रीहिहस्तेन आयुष्कामस्य शरीरम् अनेनाभिमन्त्रयेत ॥

सूत्रितं हि। "आ रभस्व [८.१] प्राणाय नमः [११.४] विषासहिम् [१७.१] इत्यभिमन्त्रयते" इति [कौ०७.९]॥

तथा अस्यार्षसूक्तस्य आयुष्यगणे पाठाद् "विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्" [कौ०१४.३] इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा नामकरणाख्ये कर्मणि अनेनार्षसूक्तेन कुमारस्य हस्ते अविच्छिन्नाम् उदकधारां निनयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनार्षसूक्तेन देवदारुमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य

1 S' अपि for अप. 2 S' ॰देशसंस्तभ्य. We with Kaus'ika. 3 S' अव॰.

बध्नीयात् । तस्यैव मणिं निघृष्य पायनं च कुर्यात् । तद् उक्तं कौशिकेन । "अथ नामकरणम् आ रभस्वेमाम् इत्यविच्छिन्नाम् उदकधाराम् आलंम्भयति । पूतिदारुं बध्नाति । पाययति" इति [कौ० ७. ९] ॥

अन्त्येष्टौ "आ रभस्व" इति त्रिभिः प्रेताग्निम् आदीपयेत् ॥

त्रिंशन्महाशान्तितन्त्रभूतायां महाशान्तौ "आ रभस्व" इत्येतज्जपेत् । उक्तं नक्षत्रकल्पे ॥

पुनस्तदेव जप्यं तु शंतातीयम् अथावतः ।
अन्तकाया रभस्वेति [न० क० २३] ॥

तथा "वैश्वदेवीं गतायुषाम्" इति [न० क० १७] विहितायां महाशान्तौ देवदारुमणिबन्धनम् अनेन कुर्यात् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । "आ रभस्वेति पूतिदारुं वैश्वदेव्याम्" इति [न० क० १९] ॥

तत्र आ रभस्वेति प्रथमसूक्ते प्रथमा ॥

आ र॒भस्वे॒माम॒मृत॑स्य श्नु॒ष्टिमच्छि॑द्यमाना ज॒रद॑ष्टिरस्तु ते ।
असुं॑ त॒ आयुः॒ पुन॒रा भ॑रामि॒ रज॒स्तमो॒ मोप॑ गा॒ मा प्र मे॑ष्ठाः ॥ १ ॥

आ । र॒भ॒स्व॒ । इ॒माम् । अ॒मृत॑स्य । श्नुष्टिम् । अच्छि॑द्यमाना । ज॒रत्ऽअ॑ष्टिः । अ॒स्तु॒ । ते॒ ।
असु॑म् । ते॒ । आयुः॑ । पुन॑ः । आ । भ॒रा॒मि॒ । रज॑ः । तम॑ः । मो॑ । उप॑ । गा॒ः । मा । प्र । मे॒ष्ठाः॒ ॥ १ ॥

हे आयुष्काम पुरुष इमाम् अस्माभिः क्रियमाणाम् अमृतस्य अमरणत्वस्य श्नुष्टिम् प्रस्तुतिम् आ रभस्व उपक्रमस्व । अनुभवितुम् इति शेषः । यद्वा कुमारस्य हस्ते अविच्छिन्नाम् उदकधारां निनयेदिति विनियोगाद् अमृतशब्देन उदकम् उच्यते । तस्य श्नुष्टिम् । उदकधाराम् इत्यर्थः । अच्छिद्यमाना परैर्विच्छेत्तुम् अनर्हा जरदष्टिः जरावस्थापर्यन्तम्

१ So all our vaidikas and MSS. except R which reads श्नु°. २ P P̊ J मा॒.

1 S′ अथान्नामकरण°. 2 S′ आलिंपयति. We with *Kaus'ika*. 3 So S′. The *Nakshatra-kalpa*. पूतु°. 4 S′ श्नुष्टिम्. 5 S′ inserts एषा अमृतश्नुष्टिम् before अच्छिद्य°.

अष्टिः अशनं जरदष्टिः । सा ते अस्तु भवतेस्तु । तदर्थं ते तव असुम् प्राणं मृत्युना अपहृतम् आयुश्च पुनः आ भरामि आहरामि । त्वं च रजः रागम् अस्माकं सत्वगुणप्रतिबन्धकं मोप गाः मा प्राप्नुहि । ※इण् गतौ । "इणो गा लुङि" इति गादेशः※ । एवं तमः आवरकं हिताहितविवेकप्रतिरोधकं तमआख्यगुणं मोप गाः । न केवलं रजस्तमसोरप्राप्तिरेव प्रार्थ्यते किं तु मृतिनिवारणमपि मा प्र मेष्ठा इति । हिंसां च मा प्राप्नुहि । ※मीङ् हिंसायाम् । लुङि रूपम्※ ॥

द्वितीया ॥

जीवतां ज्योतिरभ्येह्यर्वाङा त्वा हरामि शतशारदाय ।
अवमुञ्चन् मृत्युपाशानशस्तिं द्राघीय आयुः प्रतरं ते दधामि ॥ २ ॥

जीवताम् । ज्योतिः । अभिऽएहि । अर्वाङ् । आ । त्वा । हरामि । शतऽशारदाय ।
अवऽमुञ्चन् । मृत्युऽपाशान् । अशस्तिम् । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । ते । दधामि ॥ २ ॥

हे पुरुष त्वं जीवताम् मनुष्याणां ज्योतिः दीप्तिं ज्ञानम् अर्वाङ् अस्मदभिमुखः अभ्येहि अभ्यागच्छ । अहं तु त्वा त्वाम् आ हरामि । मृत्युसकाशाद् इति शेषः । किमर्थम् । शतशारदाय । शतसंख्याकशरदवधिकम् आयुः शतशारदम् । शतायुषे । चिरकालजीवनायेत्यर्थः । मृत्युपाशबद्धस्य कथम् आगमनम् इति तत्राह । मृत्युपाशान् मृत्योः ज्वरशिरोरोगादिनानाविधान् पाशान् अवमुञ्चन् उत्सृजन् । तथा अशस्तिम् निन्दाम् अवमुञ्चन् । सा हि कोश इव आच्छादयति । एतत् सर्वं सत्यायुषि संभवतीत्याशङ्क्याह । द्राघीयः अतिदीर्घं शतसंवत्सरलक्षणम् आयुः । ※"प्रियस्थिर॰" इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः※ । [ते] त्वदर्थं प्रतरम् प्रकृष्टतरं दधामि स्थापयामि ॥

१ ABB̈R ॰रभ्येह्य॰. Cs ॰रभ्येहि॰. We with DKK̈S̈V.

1 S' रागः. 2 S' ॰आख्यागुणं. 3 S' हिंसा.

तृतीया ॥

वातात् ते प्राणमविदं सूर्याच्चक्षुरहं तव ।

यत् ते मनस्त्वयि तद् धारयामि सं वित्स्वाङ्गैर्वद जिह्वयालपन् ॥ ३ ॥

वातात् । ते । प्राणम् । अविदम् । सूर्यात् । चक्षुः । अहम् । तव ।

यत् । ते । मनः । त्वयि । तत् । धारयामि । सम् । वित्स्व । अङ्गैः । वद ।

जिह्वया । अलपन् ॥ ३ ॥

हे गतासो पुरुष ते तव प्राणं वातात् स्वाश्रयभूताद् बाह्यवायोः सकाशाद् अविदम् लब्धवान् अस्मि । प्राणवायोर्मरणावस्थायां वायुप्राप्तेः उत्पत्त्यवस्थायां तत एवोत्पत्तेश्च एवम् उच्यते । तथा च श्रूयते । "वातं प्राणम् अन्ववसृजतात्" इति [ऐ॰ ब्रा॰ २. ६] "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" [ऐ॰ आ॰ २. ४. २] इति च । अहं तव चक्षुश्च सूर्याद् अविदम् । पूर्ववन्मृतिसमये चक्षुषः सूर्यप्राप्तेः उत्पत्तिसमयेपि सूर्यादेवोत्पत्तेश्च एवम् उच्यते । "सूर्यं चक्षुर्गमयतात्" इति [ऐ॰ ब्रा॰ २. ६] "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्" [ऐ॰ आ॰ २. ४. २] इति च । किं च यत् ते मनः उत्क्रमणसमये निर्गतं तत् त्वय्येव धारयामि स्थापयामि । त्वं तु यत एवम् अतो विश्वाङ्गैः[1] कृत्स्नैरङ्गैरुपेतः सन् जिह्वया आलपन्[2] व्यक्तम् उच्चरन् वद वाचम् उदीरय । जीवनस्य अभिवदनं स्पष्टं लिङ्गम् इति तत् प्रार्थ्यते ॥

चतुर्थी ॥

प्राणेन त्वा द्विपदां चतुष्पदामग्निमिव जातमभि सं धमामि ।

नमस्ते मृत्यो चक्षुषे नमः प्राणाय तेकरम् ॥ ४ ॥

प्राणेन । त्वा । द्विऽपदाम् । चतुःऽपदाम् । अग्निम्ऽइव । जातम् । अभि ।

सम् । धमामि ।

नमः । ते । मृत्यो इति । चक्षुषे । नमः । प्राणाय । ते । अकरम् ॥ ४ ॥

१ P J. वित्स्व. We with P.

1 Sâyaṇa's text in S′ is also विश्वाङ्गैः, and not वित्स्वाङ्गैः.

हे निर्यत्प्राण त्वा त्वा द्विपदाम् पुरुषादीनां चतुष्पदाम् गवाश्वादीनां च प्राणेन । सर्वप्राणिनां प्राणेनेत्यर्थः । तेन जातम् मथनाद् उत्पन्नम् अग्निमिव तं यथा अणीयांसं सन्तं नाल्यादिसाधनेन मुखवायुना अभिसंधमति तद्वद् अल्पप्राणं सन्तं सर्वप्राणिप्राणेन अभि सं धमामि संयोजयामि प्रभूतप्राणं करोमि । हे मृत्यो ते तव चक्षुषे क्रूराय नमः अकरम् । तथा ते प्राणाय प्रकृष्टाय बलायापि नमः अकरम् करोमि । ♉ करोतेर्लुङि "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि" इति अङ् ♉ ॥

पञ्चमी ॥

अयं जीवतु मा मृतेमं समीरयामसि ।
कृणोम्यस्मै भेषजं मृत्यो मा पुरुषं वधीः ॥ ५ ॥

अयम् । जीवतु । मा । मृत । इमम् । सम् । ईरयामसि ।
कृणोमि । अस्मै । भेषजम् । मृत्यो इति । मा । पुरुषम् । वधीः ॥ ५ ॥

अयं गतासुः पुरुषो जीवतु । मा मृत मरणं मा प्राप्नुयात् । ♉ मृङ् प्राणत्यागे । "लुङ्" । "उश्च" इति सिचः कित्त्वम् । "ह्रस्वाद् अङ्गात्" इति सिचो लोपः ♉ । इमं पुरुषं समीरयामसि सम्यक् प्रेरयामः । यथा चेष्टते तथा प्रयतामहे । तद् एव एकवद् आह । अस्मै मुमूर्षवे पुरुषाय भेषजम् चिकित्सां कृणोमि करोमि । हे मृत्यो त्वं तु पुरुषम् अमुं मा वधीः मा जहि ॥

षष्ठी ॥

जीवलां नघारिषां जीवन्तीमोषधीमहम् ।
त्रायमाणां सहमानां सहस्वतीमिह हुवेऽस्मा अरिष्टतातये ॥ ६ ॥

जीवलाम् । नघऽरिषाम् । जीवन्तीम् । ओषधीम् । अहम् ।

---

१ A B B[h] D K[m] Cs मृत्यो. We with K R S[m] J V. २ P P[?] Cr मृत्यो॰. We with J.
३ So we with all our saṁhitā authorities. Sāyaṇa's text in S′ ॰ऋषां. See the next note. ४ P P[?] J K ॰ऋषाम्. We with Cr.

---

1 S′ चक्षुष्पदां both here and in the text. 2 S′ न्वा॰ for ना॰.

त्रायमाणाम् । सहमानाम् । सहस्वतीम् । इह । हुवे । अस्मै । अरि-
ष्टऽतातये ॥ ६ ॥

जीवलाम् । ⌧ मत्वर्थीयो लः ⌧ । जीववतीम्[1] । जीवप्रदाम् इत्यर्थः । नघरुषाम्[2] । न हन्तीति नघा । नघा रुषा[3] रोषोऽस्यां सा नघरुषा । यस्याः कोपोपि न घातकस्तादृशीम् इत्यर्थः । अथ वा घर्षरहिताम् अपकारिरोषरहितां वा । स्वयं जीवन्तीम् । कदाचिदपि अशुष्काम् इत्यर्थः । अथ वा सजीवाम् । त्रायमाणाम् रक्षन्तीं स्वसेविनां रोगपरिहारेण रक्षाकर्त्रीम् । सहमानाम् रोगस्याभिभवित्रीम् । सहस्वतीम् सहो बलं तद्वतीम् । एवंमहिमोपेताम् ओषधीम् पाठाख्याम् अहं व्याधिनाशकामः इह अस्मिन् शान्तिकर्मणि हुवे आह्वयामि । कस्मै प्रयोजनाय । उच्यते । अस्मै संनिहिताय पुरुषाय । [रिष्टं] हिंसा तदभावाय अरिष्टतातये अरिष्टकरणाय[4] । उत्तरमन्त्रे अस्मै मृत्यो अधि ब्रूहीति मृत्युशब्दश्रवणाद् अत्रापि मृत्युः संबोध्यः । ⌧ "शिवशमरिष्टस्य करे" इति करोत्यर्थे तातिल् ⌧ । अथ वा जीवलादयः प्रत्येकम् ओषधिविशेषाः । ओषधीम् इत्येतत् प्रत्येकं संबध्यते । इह हुवे इति सर्वत्रान्वयः ॥

सप्तमी ॥

अधि ब्रूहि मा रभथाः सृजेमं तवैव सन्त्सर्वहाया इहास्तु ।
भवाशर्वौ मृडतं शर्म यच्छतमपसिध्य दुरितं धत्तमायुः ॥ ७ ॥

अधि । ब्रूहि । मा । आ । रभथाः । सृज । इमम् । तव । एव । सन् ।
सर्वऽहायाः । इह । अस्तु ।
भवाशर्वौ । मृडतम् । शर्म । यच्छतम् । अपऽसिध्य । दुःऽइतम् । धत्तम् ।
आयुः ॥ ७ ॥

हे मृत्यो त्वम् अधि ब्रूहि । पक्षपातेन वचनम् अधिवचनम् । मदीयोयम् इति वद । मा आ रभथाः आरम्भं मा कार्षीः । हन्तुम्

1 S′ जीवतीम्. 2 S′ नघऋषाम्. 3 S′ ऋषा. 4 S′ has the words अरिष्टकरणाय inserted after मृत्युः संबोध्यः instead of after अरिष्टतातये.

इति शेषः । हननोद्योगो निषिध्यते । तवैव अयं जनस्तवैव । स्वम् इ-
ति शेषः । अतः इमं सं सृज । प्राणैरिति शेषः । अयम् इह अस्मिन्
भूलोके सर्वहायाः सर्वगतिरस्तु । ✱ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि [उ॰४.
२२०] इति असुनि णिद्वद्भावाद् युगागमः ✱ । किं च हे भवाश-
र्वौ युवाम् भवश्च शर्वश्च भवाशर्वौ ईश्वरमूर्तिभेदौ । ✱ "आनङ्
ऋतो द्वन्द्वे" इति आनङ् ✱ । मृडतम् सुखयतम् अमुष्मै शर्म सु-
खं यच्छतम् दत्तम् । ✱ "पाघ्रा॰" इत्यादिना यच्छादेशः ✱ । श-
र्म यच्छतम् इत्युक्तम् अर्थं विवृणोति । दुरितम् उपस्थितं व्याध्यादिल-
क्षणं पापम् अपसिध्य निराकृत्य आयुः धत्तम् स्थापयतं प्रयच्छतम् ॥

अष्टमी ॥

अस्मै मृत्यो अधि ब्रूहीमं दयस्वोदितोऽ३यमेतु ।
अरिष्टः सर्वाङ्गः सुश्रुज्जरसा शतहायन आत्मना भुजमश्नुताम् ॥ ८ ॥

अस्मै । मृत्यो इति । अधि । ब्रूहि । इमम् । दयस्व । उत । इतः । अयम् । एतु ।
अरिष्टः । सर्वऽअङ्गः । सुऽश्रुत् । जरसा । शतऽहायनः । आत्मना । भु-
जम् । अश्नुताम् ॥ ८ ॥

हे मृत्यो त्वम् अस्मै त्वत्तो मृतिम् आशङ्कमानाय अधि ब्रूहि अ-
सौ मदनुग्रहार्ह इति शब्दं कुरु । इमं प्रति दयस्व दयां कुरु इमं र-
क्ष वा । अयम् इतः अस्माद् मृत्योः उदेतु उद्गच्छतु । उक्तम् अर्थं
स्पष्टम् आह । अरिष्टः अहिंसितः सर्वाङ्गः सर्वैरङ्गैश्चक्षुरादिभिः संपन्नः
सुश्रुत् सुष्ठु श्रोता जरसा वार्धकावस्थया शतहायनः शतं हायना अस्य
स तथोक्तः शतसंवत्सरं जीवन् आत्मना अनन्यापेक्षः सन् भुजम् भो-
गम् अश्नुताम् प्राप्नोतु ॥

नवमी ॥

देवानां हेतिः परि त्वा वृणक्तु पारयामि त्वा रजस उत त्वा मृत्योर-
पीपरम् ।

1 The text also in S' is सं सर्व॰, and not सम्स्सर्व॰.

आरादग्निं क्रव्यादं निरूहं जीवातवे ते परिधिं दधामि ॥ ९ ॥

देवानाम् । हेतिः । परि । त्वा । वृणक्तु । पारयामि । त्वा । रजसः । उत् । त्वा । मृत्योः । अपीपरम् ।

आरात् । अग्निम् । क्रव्यऽअदम् । निःऽऊहन् । जीवातवे । ते । परिऽधिम् । दधामि ॥ ९ ॥

देवानाम् रुद्रादीनां हेतिः आयुधं त्वा त्वां परि वृणक्तु परिवर्जयतु हिंसां मा कुर्यात् । त्वा त्वां रजसः मूर्छालक्षणाद् आवरणात् पारयामि पालयामि वा । किं च त्वा त्वां मृत्योः सकाशाद् उदपीपरम् उद्धरामि । ॥ पॄ पालनपूरणयोः । ण्यन्तस्य लुङि रूपम् ॥ । आरात् दूरदेश एव क्रव्यादम् मांसाशनम् अग्निं निरौहम्[1] निरूहामि निर्गमयामि च । ते तव जीवातवे जीवनाय परिधिम् प्राकारं दधामि स्थापयामि च । देवयजनम् अग्निम् इति शेषः । परिधिं दधामि ॥

दशमी ॥

यत् ते नियानं रजसं मृत्यो अनवधर्ष्यम् ।

पथ इमं तस्माद् रक्षन्तो ब्रह्मास्मै वर्म कृण्मसि ॥ १० ॥ (३)

यत् । ते । निऽयानम् । रजसम् । मृत्यो इति । अनवऽधर्ष्यम् ।

पथः । इमम् । तस्मात् । रक्षन्तः । ब्रह्म । अस्मै । वर्म । कृण्मसि ॥ १० ॥ (३)

हे मृत्यो ते तव संबन्धि यत् नियानम् नियान्त्यत्रेति नियानं मार्गः । कीदृक् । रजसम् रजोमयम् अनवधृष्यम् केनापि धर्षितुम् अशक्यम् । तस्माद् उक्तलक्षणात् पथः मार्गाद् इमं मुमूर्षुं पुरुषं रक्षन्तो वयम् अस्मै मुमूर्षवे ब्रह्म परिवृढं शान्तिरूपं कर्म उदीरितलक्षणं मन्त्रसमूहं वा वर्म तनुत्रं कृण्मसि कृण्मः कुर्मः ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

---

१ So all our saṁhitâ authorities  २ P मृत्यो॰. P̊ मृत्यो॰. We with J Cp.

---

1 The text in S′ is निरोहं.

"कृणोमि ते प्राणापानौ" इति सूक्तस्य "आ रभस्व" [८.२] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

कलहरूपनिर्ऋतिगृहीते कुले तच्छान्त्यर्थम् "आरादरातिम्" इति द्व्यृचेन आज्यं जुहुयात्। सूत्रितं च। "अथ यत्रैतत् कुलं कलहि भवति तन्निर्ऋतिगृहीतम् इत्याचक्षते। तत्र जुहुयाद् आरादरातिम् इति द्वे" इति [कौ॰ १३.५] ॥

नैर्ऋतकर्मणि अनेन द्व्यृचेन इङ्गिडाज्यादीनि शर्करामिश्राणि कृत्वा जुहुयात्। "अथातो नैर्ऋतं कर्म" इति प्रक्रम्य नक्षत्रकल्पे सूत्रितम्। "आरादरातिम् इति द्वे। अपेत एतु निर्ऋतिरित्येतैः सममांसम् इङ्गिडम् आज्यम्" इत्यादि [न॰ क॰ १५] ॥

गोदानादिषु संस्कारकर्मसु "शिवे ते स्ताम्" इति द्व्यृचेन व्रीहियवशमीरभिमन्त्र्य कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात्। सूत्रितं हि। "शिवे ते स्ताम् [१४] इति द्यावापृथिवीभ्यां परिददाति" इति "शिवे ते स्ताम् इति परिदानान्तानि" इति च [कौ॰ ७.५] ॥

बालकस्य निष्क्रमणकर्मणि "शिवे ते स्ताम्" इति द्व्यृचेन बालकं निष्क्रमयेत्। सूत्रितं हि। "शिवे ते स्ताम् इति कुमारं प्रथमं निर्णयति" इति [कौ॰ ७.९] ॥

अद्भुतमहाशान्तौ "शिवास्ते सन्त्वोषधयः" इत्यृचा सूर्याचन्द्रमसौ यजेत्। तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे। " 'उरु विष्णो वि क्रमस्व' [७.२७.३] इति विष्णोः 'शिवास्ते सन्त्वोषधयः' [८.२.१५] इति सूर्याचन्द्रमसोः" इति [न॰ क॰ १४] ॥

तथा मिथ्याभिशापनिवृत्त्यर्थं "शिवास्ते" इत्यनया सक्तुमन्थम् ओदनं वा अभिमन्त्र्य अभ्याख्याताय दद्यात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि द्रुघणमणिं पलाशायोलोहहिरण्यानाम् अन्यतमं वा मणिम् अनया संपात्य अभिमन्त्र्य निन्दिताय बध्नीयात् ॥

1 S′ एतो. We with the *Nakshatra-kalpa*. For the mantra अपेत एतु &c. see *Kaus'ika* XIII. 5. 2 So S′. The *Nakshatra-kalpa*: स्ववपुर्मांसम्. 3 This is not found in *Kaus'ika*, but refers to the *Kes'arî* VII. 9 शिवे ते स्तामिति द्वाभ्यां पार्थिवस्येति द्वे मा प्र गामेति द्वे एताभिर्ऋग्भिर्व्रीह्यादि मूर्ध्नि ददाति। द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि &c. 4 S′ निर्नयतेति. We with *Kaus'ika*. 5 So S′. The *Nakshatra-kalpa*: °चन्द्रमसाविति.

सूत्रितं हि । "उतामृतासुः [५.१.७] शिवास्ते [८.२.१५] इत्यभ्या-"ख्याताय प्रयच्छति । द्रुघणशिरो रज्ज्वा बध्नाति । प्रतिरूपं पलाशायोलो-"हहिरण्यानाम्" इति [कौ० ५.१०] ॥

नामकरणे "यत् ते वासः" इत्यनया बालकं वस्त्रेण आच्छादयेत् । "यत् ते वास इत्यहतेनाच्छादयेत्" इति सूत्रम् [कौ० ७.९] ॥

गोदानाख्यसंस्कारकर्मणि चौले उपनयने च "यत् क्षुरेण" इत्यनया क्षुरस्य अभ्युक्षणं मार्जनं च कुर्यात् । "यत् क्षुरेणेत्युदकपात्रं क्षुरम् अभ्युक्ष्य त्रिः प्रमार्ष्टि" इति [कौ० ७.४] "यत् क्षुरेणेत्युक्तम्" इति च कौशिकसूत्रम् [कौ० ७.६] ॥

अन्नप्राशनकर्मणि "शिवौ ते स्तां व्रीहियवौ" इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां व्रीहियवौ पिष्ट्वा अभिमन्त्र्य बालकं प्राशयेत् । "शिवौ ते स्ताम्" इति व्रीहियवौ प्राशयति" इति सूत्रम् [कौ० ७.९] ॥

तथा आभ्याम् ऋग्भ्यां व्रीहियवावभिमन्त्र्य गोदानादिषु कुमारस्य मूर्ध्नि परिदध्यात् । "शिवौ ते स्ताम् इति व्रीहियवाभ्याम्" इति ॥

गोदानादिषु संस्कारकर्मसु "अह्ने च त्वा" इत्यनया व्रीहियवावभि-मन्त्र्य कुमारस्य मूर्ध्नि दध्यात् । "अह्ने च त्वेत्यहोरात्राभ्यां परिददाति" इति हि सूत्रम् [कौ० ७.९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

कृणोमि ते प्राणापानौ जरां मृत्युं दीर्घमायुः स्वस्ति ।
वैवस्वतेन प्रहितान् यमदूतांश्चरतोप सेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥

कृणोमि । ते । प्राणापानौ । जराम् । मृत्युम् । दीर्घम् । आयुः । स्वस्ति ।
वैवस्वतेन । प्रऽहितान् । यमऽदूतान् । चरतः । अप । सेधामि । सर्वान् ॥ ११ ॥

हे आयुष्काम पुरुष ते तव प्राणापानौ शरीरे ऊर्ध्वाधःसंचारिणौ वायू कृणोमि । प्रतिपदं कृणोमि त इति यथोचितं तत्तद्वाक्यशेषोऽ-

1 S' द्रुघणं शिरो बध्नाति. We with *Kaus'ika*. 2 S' संस्काराख्यकर्मणि. 3 S' °सूत्रम् corrected into °सूत्रितम्. 4 Not found in *Kaus'ika* but in the *Kes'ava* VII. 9. See note 3 on the previous page. 5 S' °दधाति. We with *Kaus'ika*. 6 S' inserts before प्रतिपदं the words अविनाशिनामेतत्, which we have transferred to the proper place lower down. 7 S' कृणोमीत्यत्रैवेति for कृणोमि त इति.

ध्याहर्तव्यः । ते प्राणापानौ स्थिरौ कृणोमि । जरां मृत्युं च । त्वां यथा न स्पृशतस्तथा कृणोमि । दीर्घम् आयुश्च ते कृणोमि । तथा कृत्वा स्वस्ति । अविनाशिनामैतत् । अविनाशं कृणोमि । कथम् एतत् सर्वं घटते यमदूतेष्वासन्नेषु इति तत्राह । वैवस्वतेन यमेन प्रहितान् प्रेषितान् चरतः आनयनाय व्यापारयतः सर्वान् यमदूतान् अप सेधामि दूरे निराकरोमि । मन्त्रसामर्थ्याद् इत्यभिप्रायः ॥

द्वितीया ॥

आरादरातिं निर्ऋतिं परो ग्राहिं क्रव्यादः पिशाचान् ।
रक्षो यत् सर्वं दुर्भूतं तत् तम इवाप हन्मसि ॥ १२ ॥

आरात् । अरातिम् । निःऽऋतिम् । परः । ग्राहिम् । क्रव्यऽअदः । पिशाचान् ।
रक्षः । यत् । सर्वम् । दुःऽभूतम् । तत् । तमःऽइव । अप । हन्मसि ॥ १२ ॥

अरातिम् अदात्रीं शत्रुभूतां वा पुरोग्राहिम् पुरस्ताद् ग्रहणशीलाम् एवंविधां निर्ऋतिम् पापदेवतां कलहोत्पादिकाम् । "यत्रैतत् कुलं कलहि भवति तन्निर्ऋतिगृहीतम् इत्याचक्षते" इति सूत्रकारवचनात् [कौ० १३. ५] । आरात् हन्मसीति संबन्धः । निकृष्टं हन्मः । तथा क्रव्यादः मांसाशनान् पिशाचान् अप हन्मसि । एवं दुर्भूतम् दुष्टत्वम् आपन्नं यत् सर्वं रक्षोस्ति राक्षसजातिरस्ति । अथ वा दुष्टं च तद् भूतं च दुर्भूतं तादृग् रक्षः तत् तम एव तमोवद् आवरकमेव । तद् अप हन्मः ॥

तृतीया ॥

अग्नेष्टे प्राणममृतादायुष्मतो वन्वे जातवेदसः ।
यथा न रिष्या अमृतः सजूरसस्तत् ते कृणोमि तदु ते समृध्यताम् ॥ १३ ॥

अग्नेः । ते । प्राणम् । अमृतात् । आयुष्मतः । वन्वे । जातऽवेदसः ।
यथा । न । रिष्याः । अमृतः । सऽजूः । असः । तत् । ते । कृणोमि । तत् ।
ऊं इति । ते । सम् । ऋध्यताम् ॥ १३ ॥

1 P P J ऋध्याः. We with Cp.

अमृतात् अमरणाद् देवाद् आयुष्मतः चिरजीविनः । "अग्निरायुष्मान्" इति हि श्रुतिः [तै॰सं॰२.३.१०.३] । तथाविधमाहात्म्यवतः अग्नेः सकाशात् हे निर्ऋत्यादिना अपहतप्राण पुरुष ते प्राणं वन्वे याचे । पुनः कीदृशाद् अग्नेः । जातवेदसः जातप्रज्ञात् जातधनाद् वा । हे पुरुष त्वं च यथा न रिष्याः हिंसितो न भवेः । ※ रुष रिष हिंसायाम् । अस्माद् देवादिकात् लेटि आडागमः ※ । अमृतः अमरणः सजूः सह प्रीयमाणश्च असः भवेः । ※ अस्तेर्लेटि अडागमः ※ । तत् तादृक् शान्तिकर्म ते त्वदर्थं कृणोमि करोमि । तदु तदेव ते तव समृध्यताम् समृद्धं भवतु ॥

चतुर्थी ॥

शिवे ते स्तां द्यावापृथिवी असंतापे अभिश्रियौ ।
शं ते सूर्य आ तपतु शं वातो वातु ते हृदे ।
शिवा अभि क्षरन्तु त्वापो दिव्याः पयस्वतीः ॥ १४ ॥

शिवे इति । ते । स्ताम् । द्यावापृथिवी इति । असंतापे इत्यसम्ऽतापे । अभिऽश्रियौ ।
शम् । ते । सूर्यः । आ । तपतु । शम् । वातः । वातु । ते । हृदे ।
शिवाः । अभि । क्षरन्तु । त्वा । आपः । दिव्याः । पयस्वतीः ॥ १४ ॥

हे कुमार [ते] तव निष्क्रमणसमये । यद्वा गोदानादिभिः कर्मभिः संस्क्रियमाण पुरुष । ते तव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देव्यौ शिवे मङ्गले कल्याणकारिण्यौ स्ताम् भवताम् । तथा असंतापे संतापम् अकुर्वत्यौ स्ताम् । अभिश्रियौ प्राप्तश्रीके श्रीमदे स्ताम् । तथा सूर्यश्च ते त्वदर्थं शम् सुखं यथा भवति तथा आ तपतु प्रकाशयतु । एवं ते हृदे हृदयाय मनोनुकूलतायै वातः वायुः शम् सुखं यथा भवति तथा वातु संचरतु । तथा त्वा त्वां प्रति दिव्याः दिवि भवाः पयस्वतीः बहुभिः पयोभिः स्वाद्वंशैरुपेता आपः शिवाः सत्यः अभि क्षरन्तु अभि स्रवन्तु ॥

१ P इत्यसम्ऽतापे.

पञ्चमी ॥

शिवास्ते सन्त्वोषधय उत त्वाहार्षमधरस्या उत्तरां पृथिवीमभि ।

तत्र त्वादित्यौ रक्षतां सूर्याचन्द्रमसावुभा ॥ १५ ॥

शिवाः । ते । सन्तु । ओषधयः । उत । त्वा । अहार्षम् । अधरस्याः । उ-
त्तराम् । पृथिवीम् । अभि ।

तत्र । त्वा । आदित्यौ । रक्षताम् । सूर्याचन्द्रमसौ । उभा ॥ १५ ॥

हे कुमार ते [तव] ओषधयः आहारार्थम् उपयुज्यमाना व्रीह्यादयः शिवाः सुखकराः सन्तु भवन्तु । त्वा त्वाम् अधरस्याः पृथिव्याः सकाशाद् उत्तरां पृथिवीम् अभिलक्ष्य उदाहार्षम् उद्धरणम् अकार्षम् । पृथिव्या एकस्या अपि अधरोत्तरभावः अंशभेदेन त्रित्वाद् उपपद्यते । "तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत द्यून्" [ऋ॰ २. २७. ८] "तिस्रो महीरुपराः" [ऋ॰ ७. ८७. ५] इत्यादिमन्त्रेषु त्रित्वस्याम्नानात् । अवममध्यमोत्तमभेदेन पृथिव्यास्त्रैविध्यम् आम्नायते मन्त्रान्तरे । "यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्याम् उत स्थः" इति [ऋ॰ १. १०८. ९] । अतः अवमस्याः सकाशात् परमाम् पृथिवीम् अभिलक्ष्य उद्धरणम् अत्र अभिधीयते । तत्र उत्तरस्यां पृथिव्याम् हे बालक त्वा त्वाम् आदित्यौ अदितेः पुत्रौ देवौ रक्षताम् पालयताम् । कौ तावादित्यौ इति तौ दर्शयति । उभा उभौ सूर्याचन्द्रमसौ । ✕ "देवताद्वन्द्वे च" इति आनङ् आदेशः ✕ ॥

षष्ठी ॥

यत् ते वासः परिधानं यां नीविं कृणुषे त्वम् ।

शिवं ते तन्वे३ तत् कृण्मः संस्पर्शेऽद्रूक्ष्णमस्तु ते ॥ १६ ॥

यत् । ते । वासः । परिऽधानम् । याम् । नीविम् । कृणुषे । त्वम् ।

शिवम् । ते । तन्वे[१] । तत् । कृण्मः । समऽस्पर्शे । अद्रूक्ष्णम् । अस्तु ।
ते ॥ १६ ॥

---

१ So we with all our authorities. See Rw.

हे बालक ते तव परिधानम् उपरि आच्छादनीयं यद् वासोऽस्ति यं च यां नीविं कृणुषे । नाभिदेशे संबद्धं वस्त्रं नीविरित्युच्यते । मध्यदेशाच्छादनम् इत्यर्थः । नीव्यपेक्षया याम् इति स्त्रीलिङ्गव्यपदेशः । तत् द्विप्रकारकं वस्त्रं ते तन्वे तव शरीराय शिवम् सुखकरं कृण्मः । तच्च वस्त्रं संस्पर्शे विषये अद्रूक्षणम् अरूक्षं यथा मार्दवम् अश्नुते व्याप्नोति गच्छति तथा कृण्मः ॥

सप्तमी ॥

यत् क्षुरेण मर्चयता सुतेजसा वप्ता वपसि केशश्मश्रु ।
शुभं मुखं मा न आयुः प्र मोषीः ॥ १७ ॥
यत् । क्षुरेण । मर्चयता । सुऽतेजसा । वप्ता । वपसि । केशऽश्मश्रु ।
शुभम् । मुखम् । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ १७ ॥

यत् यदा हे देव सवितः संस्कारक पुरुष वा त्वं वप्ता केशानां छेत्ता नापितः सन् मर्चयता व्यापारयता सुतेजसा शोभनतेजोयुक्तेन क्षुरेण केशश्मश्रु शिरोरोमाणि मुखरोमाणि च वपसि । यद्यपि वपतिधातुर्बीजसंतानार्थस्तथापि केशसमभिव्याहारात् छेदने वर्तते । तदा वपनं कुर्वन् मुखम् गोदानचौलोपनयनैः संस्क्रियमाणस्य बालस्य मुखं शुभम् दीप्तं तेजस्वि कुरु । वपने सति मुखविकाशभावाद् एवं प्रार्थ्यते । नः अस्माकं पुत्रस्य आयुर्मा प्र मोषीः ॥

अष्टमी ॥

शिवौ ते स्तां व्रीहियवावबलासावदोमधौ ।
एतौ यक्ष्मं वि बाधेते एतौ मुञ्चतो अंहसः ॥ १८ ॥
शिवौ । ते । स्ताम् । व्रीहिऽयवौ । अबलासौ । अदोमधौ ।
एतौ । यक्ष्मम् । वि । बाधेते इति । एतौ । मुञ्चतः । अंहसः ॥ १८ ॥

---

१ B̊DRC शुभं. We with AKK̊S̊PP̊J. २ B̊DK̊S̊C आयुष्प्र for आयुः प्र. We with ABKRV. ३ JCP शुंभम्. We with PP̊.

---

1 S′ तत् for तव. 2 Sâyaṇa's text in S′, however, has अस्तुते.

हे अन्नम् अश्नन् बालक ते तव व्रीहियवौ अन्नत्वेन कल्पितौ शिवौ स्ताम् मङ्गलौ सुखकरौ भवताम् । अबलासौ शारीरबलस्य अक्षेप्तारौ । बलकरावित्यर्थः । तथाविधौ स्ताम् । तथा अदोमधौ उपयोगानन्तरं मधुरौ ॥ एवम् इष्टप्राप्तिम् आशास्य अरिष्टपरिहारम् आशास्ते । एतौ व्रीहियवौ यक्ष्मम् शरीरगतं रोगं वि बाधेते विशेषेण पीडयतः । एतावेव व्रीहियवौ कुमारम् अंहसः पापाद् मुञ्चतः मोचयतः ॥

नवमी ॥

यद॒श्नासि॒ यत् पि॒बसि॑ धा॒न्यं॑१ कृ॒ष्याः पयः॑ ।
यदा॒द्यं॑२ यद॑ना॒द्यं सर्वं॑ ते॒ अन्न॑मवि॒षं कृ॑णोमि ॥ १९ ॥

यत् । अ॒श्नासि॑ । यत् । पि॒बसि॑ । धा॒न्य॑म् । कृ॒ष्याः । पयः॑ ।
यत् । आ॒द्य॑म् । यत् । अ॑ना॒द्य॑म् । सर्व॑म् । ते॒ । अन्न॑म् । अ॒वि॒षम् ।
कृ॒णो॒मि॒ ॥ १९ ॥

हे कुमार त्वं यद् धान्यं कृच्छ्रात्[1] अश्नासि अभ्यवहरसि । तथा यद् धान्यं कृच्छ्रात् पयः पयोवत्सारभूतं पिष्टमयम् अन्नं पयोमिश्रितं वा धान्यम् व्रीह्यादिरूपं पिबसि । यद् आद्यम् अदनीयं सुखेन भक्षणीयम् यच्च अनाद्यम् अदनानर्हं कठिनद्रव्यम् । अत्यन्तकटुतिक्तत्वाद् वा अनाद्यम् । सर्वम् यद् अश्नासीत्यादिना उक्तम् अन्नम् अविषम् निर्विषम् अमृतं कृणोमि करोमि ॥

दशमी ॥

अह्ने॒ च॒ त्वा॒ रात्र॑ये॒ चो॒भाभ्यां॒ परि॑ द॒द्मसि॑ ।
अ॒रायेभ्यो॑ जिघ॒त्सुभ्य॑ इ॒मं मे॒ परि॑ रक्षत ॥ २० ॥ (४)

अह्ने॑ । च॒ । त्वा॒ । रात्र॑ये । च॒ । उ॒भाभ्या॑म् । परि॑ । द॒द्मसि॑ ।

१ So all our vaidikas and MSS. except P which has कृष्याः. २ B B̈ D S̈ C॰ ३ for १. We with A K K̈ R V. ३ P J Cr अनाद्यम्. We with P̈. ४ B D K̈ R दध्मसि. Cs दध्मसि corrected into दद्मसि. We with A B̈ S̈ V. ५ So P P̈ J Cr.

1 Sáyaṇa's text too reads कृच्छ्रात्पयः, and not कृष्याः पयः.

अरायेभ्यः। जिघत्सुऽभ्यः। इमम्। मे। परि। रक्षत॥ २०॥ (४)

हे कुमार त्वा त्वाम् अह्ने अहर्देवतायै रात्रये रात्रिदेवतायै च उभाभ्यां देवताभ्यां परि दध्मसि परिदद्मः। रक्षार्थं प्रयच्छामः। उक्तकालद्वयव्यतिरेकेण कालान्तराभावात् तदुभयाभिमानिदेवताके रक्षणे सति सर्वदा बालस्य रक्षा भवतीत्यभिप्रायः। परिदानप्रकार उच्यते। अरायेभ्यः अधनेभ्यो धनापहर्तृभ्यो वा जिघत्सुभ्यः अदनेच्छावद्भ्यो भक्षकेभ्यः रक्षःपिशाचादिभ्यः सकाशाद् इमं मे मदीयं बालं परि रक्षत परितः पालयत हे विश्वे देवाः अह्नि संचरद्भ्यो रात्रौ संचरद्भ्यश्च। ॥ जिघत्सुभ्य इति। अदेः "लुङ्सनोर्घस्लृ" इति घस्लादेशे "एकाच उपदेशेनुदात्तात्" इति इट्प्रतिषेधः। "सस्यार्धधातुके" इति तत्वम् ॥ ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम्॥

"शतं तेयुतम्" इत्यस्य सूक्तस्य "आ रभस्व"[८.२] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः॥

गोदानादिषु कर्मसु व्रीहियवौ "शरदे त्वा" इत्यभिमन्त्र्य कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात्। "शरदे त्वेत्यृतुभ्यः" इति हि सूत्रम्[७.९]॥

तत्र प्रथमा॥

शतं तेयुतं हायनान् द्वे युगे त्रीणि चत्वारि कृण्मः।
इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेनु मन्यन्तामहृणीयमानाः॥ २१॥

शतम्। ते। अयुतम्। हायनान्। द्वे इति। युगे इति। त्रीणि। चत्वारि। कृण्मः।
इन्द्राग्नी इति। विश्वे। देवाः। ते। अनु। मन्यन्ताम्। अहृणीयमानाः॥२१॥

हे बालक ते तव शतं हायनान् शतसंख्याकान् संवत्सरान्। "शतायुः पुरुषः" [तै॰ब्रा॰१.७.६.२] इति श्रुतिविहितान् अयुतम् अयुतसंख्याकान् कृण्मः कुर्मः। तथा ते द्वे युगे। जायापतिलक्षणम् ए-

1 S' °देवताकं. 2 S' तृतीयं.

कं युगम्। स्त्र्यपत्यपुमपत्यलक्षणम् अपरं युगम्। एवं द्वे युगले। त्रीणि युगानि चत्वारि युगानि च कुर्मः। उपलक्षणम् एतत्। पुत्रपौत्रादिद्वारा अनेकयुगलानि कुर्मः। यद्यपि एकशतपर्यन्तं जीवनमपि मनुष्याणां न संभवति तथापि आकल्पं जीव कल्पायुष्यम् अस्तु इत्याद्याशीर्दर्शनाद् दीर्घायुषि तात्पर्यं न विरुध्यते[1]। अथवा एवं योजना। हे बालक ते शतं हायनान् कृण्मः। तानेव अयुतं च हायनान् कृण्मः। तानेव द्वे युगे कृण्मः। त्रीणि च युगानि कृण्मः। चत्वारि युगानि कृण्म इति। अयम् अभिप्रायः। तव प्रथमं क्रियमाणेन संस्कारविशेषेण सर्वमनुष्यसाधारणान् शतसंवत्सरान् कुर्मः। तानेव अयुतसंख्याकान् कुर्मः। चतुर्णां युगानां संधिसंवत्सरान् विहाय युगचतुष्टयस्य मिलित्वा[2] अयुतं संवत्सराः स्युः। तान् विभज्य [द्वे] कलिद्वापराख्ये। त्रीणि त्रेतासहितानि। चत्वारि कृतयुगसहितानि कुर्म इति आशास्यते। एवंरूपां प्रार्थनां ते प्रसिद्धा इन्द्राग्नी विश्वे च देवा अहृणीयमानाः ईदृक्प्रार्थना कथं कर्तुं युज्यत इति हृणां लज्जां क्रोधं वा अकुर्वाणाः सन्तः [अनु] मन्यन्ताम् अनुमतिं कुर्वताम्॥

द्वितीया॥

शरदे॑ त्वा हेम॒न्ताय॑ वस॒न्ताय॑ ग्री॒ष्माय॒ परि॑ दद्मसि।
व॒र्षाणि॒ तुभ्यं॑ स्यो॒नानि॒ येषु॒ वर्ध॑न्त॒ ओष॑धीः॥ २२॥
शरदे॑। त्वा॒। हे॒म॒न्ताय॑। व॒स॒न्ताय॑। ग्री॒ष्माय॑। परि॑। द॒द्म॒सि॒।
व॒र्षाणि॑। तुभ्य॑म्। स्यो॒नानि॑। येषु॑। वर्ध॑न्ते। ओष॑धीः॥ २२॥

हे बालक त्वा त्वां शरदे ऋतवे परि दद्मसि परिदद्मः। परिदानं रक्षार्थं दानम्। हे शरदृतो अमुं रक्षेति प्रयच्छाम इत्यर्थः। तावत्पर्यन्तं जीवन्तं हेमन्ताय परिदद्मः। ततो वसन्ताय। ततो ग्रीष्माय च परिदद्मः। उपलक्षणम् एतत्। सर्वेभ्योपि ऋतुभ्यः प्रयच्छामीत्युक्तं भवति। सर्वेष्वपि ऋतुषु जीवनस्य अपेक्षितत्वात्। हे बालक तुभ्यं व-

1 S′ तात्पर्यांश विरुध्यते. 2 S′ मित्वा.

र्षाणि जीवनकालमध्यपातीनि षष्ट्युत्तरशतत्रयदिनसंख्याकानि प्रभवादिरूपाणि स्योनानि सुखकराणि । भवन्त्विति शेषः । येषु वर्षेषु ओषधीः ओषध्यः भोगसाधनभूतव्रीह्यादयो वर्धन्ते अभिवृद्धिं प्राप्नुवन्ति । तानि वर्षाणीति पूर्वत्र संबन्धः । वर्षाणि स्वीयाभिरभिवृद्धाभिरोषधीभिस्तव सुखकराणि सन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

मृत्युरीशे द्विपदां मृत्युरीशे चतुष्पदाम् ।
तस्मात् त्वां मृत्योर्गोपतेरुद्भरामि स मा बिभेः ॥ २३ ॥

मृत्युः । ईशे । द्विऽपदाम् । मृत्युः । ईशे । चतुःऽपदाम् ।
तस्मात् । त्वाम् । मृत्योः । गोऽपतेः । उत् । भरामि । सः । मा । बिभेः ॥२३॥

द्विपदाम् पदद्वयभूतानां मनुष्यपक्ष्यादीनां मृत्युः सर्वप्राणिसंहर्ता देवः ईशे ईष्टे स्वामी भवति । तथा चतुष्पदाम् गवाश्वादीनां मृत्युरेव ईष्टे । न हि मृत्युम् अपलपन् कश्चिदपि प्राणन् दृश्यते ऋते मुमुक्षोः । यस्मादेवं तस्मात् त्वां गोपतेः[1] । गावः पराधीनत्वाद् यथा गोपालं नातियन्ति एवम् एतेपि मृत्योर्वशगा इति मृत्युर्गोपतिरित्युच्यते । अथवा गोशब्देनात्र पशवोऽभिधीयन्ते । पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेषाम् उभयेषां पतिः । तादृशाद् मृत्योः सकाशाद् उद्भरामि उद्धरामि । मन्त्रवीर्याद् इत्यभिप्रायः । स मृत्युभीतस्त्वं मा बिभेः भीतिं मा कार्षीः ॥

चतुर्थी ॥

सोऽरिष्ट न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा बिभेः ।
न वै तत्र म्रियन्ते नो यन्त्यधमं तमः ॥ २४ ॥

सः । अरिष्ट । न । मरिष्यसि । न । मरिष्यसि । मा । बिभेः ।
न । वै । तत्र । म्रियन्ते । नो इति । यन्ति । अधमम् । तमः ॥ २४ ॥

हे अरिष्ट । न विद्यते रिष्टं दैवं यस्य सः अरिष्टः । दैवविमुख इत्य-

1 S' गोपतेर्गाव इव for गोपतेः.

र्थः । स संबोध्यते । अथवा रिष्टं रेषो हिंसा सा यस्य नास्ति सः अरिष्टः । निरस्तहिंस इत्यर्थः । मृत्युकर्तृकहिंसारहित इति यावत् । तादृशो त्वं न मरिष्यसि मृतिं न प्राप्नोषि । दार्ढ्याय पुनराह । न मरिष्यसि त्वम् अतो मा बिभेः मरिष्यामीति भीतिं मा प्राप्नुहि । भीत्यभावे कारणम् आह न वै तत्रेति । तत्र तस्मिन् शान्तिकर्मविषये तस्मिन् शान्तिकर्मयुक्ते देशे वा । उत्तरमन्त्रे "यत्रेदं ब्रह्म क्रियते" इति वक्ष्यमाणत्वात् । न म्रियन्ते वै न प्राणं त्यजन्ति खलु । वैशब्दः प्रसिद्धौ । सा च महाशान्तिकृत्सु पुरुषेषु सार्वजनीना । मा भून्मृतिः । अधमतमःप्राप्तिः किम् अस्ति सापि नेत्याह नो यन्त्यधमं तम इति । अधमं तमः मरणकालीना दुःसहा मूर्छा । तामपि नैव प्राप्नुवन्ति । [यद्वा] मृत्यनन्तरं दुष्कर्मभिः प्राप्तव्यं सवितृप्रकाशशून्यम् अधोलोकस्थं तमिस्रम् । तस्य प्राप्तिर्नैवेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

सर्वो वै तत्र जीवति गौरश्वः पुरुषः पशुः ।
यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कम् ॥ २५ ॥

सर्वः । वै । तत्र । जीवति । गौः । अश्वः । पुरुषः । पशुः ।
यत्र । इदम् । ब्रह्म । क्रियते । परिऽधिः । जीवनाय । कम् ॥ २५ ॥

पूर्वमन्त्रे सोरिष्ट न मरिष्यसि न वै तत्र म्रियन्त इति यद् उक्तं तदेव अस्मिन् मन्त्रे सोपपत्तिकं विस्पष्टीक्रियते । अर्थस्तु स्पष्ट एव । सर्वशब्दस्य विवरणं गौरश्व इत्यादि । ब्रह्म परिवृढं महाशान्त्याख्यं कर्म । परिधिः रक्षःपिशाचादिनिवारकः प्राकारः । यथा यज्ञे अग्नेः परिधिः एवम् । तच्च परिधानं किमर्थम् इति तत्राह जीवनाय कम् इति । जीवनायेत्येतावतो नाधिकम् कम् इत्यस्य पूरणार्थत्वात् । तथा च

१ P इमम्.

1 S′ तादृशस्त्वं for तादृश त्वम्. 2 S′ शांतिकर्मणिविषये. 3 S′ शून्यमध्यलोकस्थतमिस्रं. 4 S′ म्रियत इति.

यास्कः । "मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदु" इत्युक्ता उदाजहार । "शि-शिरं जीवनाय कम् इति शिशिरं जीवनाय" इति [नि॰१.१०] ॥

षष्ठी ॥

परि त्वा पातु समानेभ्योऽभिचारात् सबन्धुभ्यः ।

अमम्रिर्भवामृतोऽतिजीवो मा ते हासिषुरसवः शरीरम् ॥ २६ ॥

परि । त्वा । पातु । समानेभ्यः । अभिऽचारात् । सबन्धुऽभ्यः ।

अमम्रिः । भव । अमृतः । अतिऽजीवः । मा । ते । हासिषुः । असवः ।

शरीरम् ॥ २६ ॥

हे शान्त्यर्थिन् पुरुष त्वा त्वां मया कृतं शान्तिकर्म परि परितः पातु पालयताम् । कुतः सकाशात् । समानेभ्यः विद्यैश्वर्यपराक्रमैः सदृशेभ्योऽन्येभ्यः । तथा सबन्धुभ्यः समानबन्धुभ्यः । अभिचारात् तत्कृतात् हिंसाप्रयोगात् । त्वं च अमम्रिः अमरणशीलो भव । तथा अमृतः मृतिरहितः अतिजीवः अतिशयितजीवो भव । ते तव शरीरम् असवः प्राणाः चक्षुरादीन्द्रियरूपा अमुख्यप्राणाः प्रसिद्धा मुख्यप्राणाश्च मा हासिषुः मा जह्युः ॥

सप्तमी ॥

ये मृत्यव एकशतं या नाष्ट्रा अतितार्याः ।

मुञ्चन्तु तस्मात् त्वां देवा अग्नेर्वैश्वानरादधि ॥ २७ ॥

ये । मृत्यवः । एकऽशतम् । याः । नाष्ट्राः । अतिऽतार्याः ।

मुञ्चन्तु । तस्मात् । त्वाम् । देवाः । अग्नेः । वैश्वानरात् । अधि ॥ २७ ॥

ये प्रसिद्धा मृत्यवः हिंसका यमस्य हेतयः ज्वरशिरोव्यथादयः एकशतम् एकशतसंख्याका मुख्यभूताः सन्ति । याश्च नाष्ट्राः नाशकारिण्यः अतितार्याः अतितरीतव्या लङ्घनीया हिंसिकाः सन्ति । तस्मात् उक्ताद् द्वि-

१ B B̊ D K K̊ S̊ C<sup></sup>s अमंम्रि°. We with A R V. २ P Cr अमम्रिः. We with P̊ J.

1 S′ तयः for हेतयः. 2 S′ याश्चतानाष्ट्राः for याश्च नाष्ट्राः.

विधाद् मृत्युरूपाद् नाष्ट्रारूपाच्च त्वां देवाः इन्द्रादयो मुञ्चन्तु मोचयन्तु । तथा वैश्वानराद् अग्नेरधि । ※अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी※ । अग्नेः सकाशात् त्वां मुञ्चन्तु ॥

अष्टमी ॥

अग्नेः शरीरमसि पारयिष्णुं रक्षोहासि सपत्नहा ।
अथो अमीवचातनः पूतुद्रुर्नाम भेषजम् ॥ २८ ॥ (५)

अग्नेः । शरीरम् । असि । पारयिष्णुं । रक्षःऽहा । असि । सपत्नऽहा ।
अथो इति । अमीवऽचातनः । पूतुद्रुः । नाम । भेषजम् ॥ २८ ॥ (५)

अनेन मन्त्रेण पूतद्रुनामकः सर्वारिष्टनिवर्तको रक्षामण्युपादानभूतो वृक्षविशेषः कथ्यते । हे पूतद्रो त्वम् अग्नेः पारयिष्णु पारप्रापकं शरीरम् असि । वृक्षस्यान्तः अग्नेरवस्थानात् शरीरत्वव्यपदेशः । विशेषतः अस्य वृक्षस्य शरीरत्वाभिधानम् । अथवा पारयिष्णुरिति पृथग्विशेषणम् । स्वनिर्दिष्टव्यापारस्य पारप्रापकः रक्षोहा रक्षसां हन्ता असि भवसि । सपत्नहा शत्रुहन्ता च असि । अथो अपि च अमीवचातनः रोगस्य प्रच्यावकः । एवंमहिमा त्वं पूतद्रुर्नाम पूतद्रुसंज्ञकं भेषजम् औषधम् । तादृशस्त्वम् अभिमतं साधयेति शेषः ॥

इत्यथर्वसंहिताभाष्ये अष्टमकाण्डे प्रथमोनुवाकः ॥

द्वितीयेनुवाके षट् सूक्तानि । अस्यानुवाकस्य चातनगणे पाठात् "चातनानाम् अपनोदनेन व्याख्यातम्" [कौ° ४.१] इत्युक्तेषु कर्मसु विनियोगः । तानि कर्माणि कथ्यन्ते । रक्षोग्रहपिशाचादिभैषज्यार्थम् अनेनानुवाकेन फलीकरणंतुषवृक्षशकलानाम् अन्यतमं जुहुयात् । एतैरेव धूपयेद् वा ॥

तथा अनेनानुवाकेन पिशाचादिग्रस्तं पुरुषम् अनुब्रूयात् ॥

१ A °यिष्णु changed to °यिष्णू. R °यिष्णू. We with BBKKSC. २ A पुतुद्रु°. S पुतद्रु°. We with BDKKRPPJVC. ३ So PPJC.

1 S' अयं for अधिः. 2 S' परोक्षा° for रक्षो°. The emendation is conjectural. 3 S' °करणं.

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनानुवाकेन त्रपुसमुसलखदिरसर्षपाणाम् अन्यतमस्य समिध आदध्यात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि खादिरान् शङ्कून् लोहमयान् ताम्रमयान् वा विषमसंख्यान् निखननार्थं "रक्षोहणम्" इत्यनुवाकेन अभिमन्त्रयेत । तप्तशर्करा अभिमन्त्र्य शयनादौ परिकिरेद् वा ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनानुवाकेन सूत्रोक्तरीत्या यवसक्तून् जुहुयात् ॥

तथा असाध्यग्रहवशीकरणार्थम् अनेनानुवाकेन वीरणतूलसहितम् इङ्गिडाज्यं पलाशपर्णपृष्ठभागेन जुहुयात् ॥

तथा गृहादौ ग्रहपिशाचादिसद्भावासद्भावशङ्कायाम् अनेनानुवाकेन सर्षपेध्मं शरमयं बर्हिश्च अभिमन्त्र्य गृहस्योपरि स्थापयेत् । प्रभाते इध्माबर्हिषोर्विकारे ग्रहास्तित्वं जानीयात् ॥

तस्मिन्नेव कर्मणि वैश्रवणनमस्कारानन्तरम् अनेनानुवाकेन उदकम् अभिमन्त्र्य ग्रहगृहीतम् आचामयेत् प्रोक्षयेद् वा रात्रौ उल्मुकद्वयम् अभिमन्त्र्य संघर्षयेद् वा ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । "चातनानाम् अपनोदनेन व्याख्यातम् । त्रपुस-
"मुसलखदिरतां[3]र्ष्ठाघानाम् आदधाति । अयुग्मान् खादिरान् शङ्कून् अं[4]-
"क्ष्यौ नि विध्य[५.२९.४] इति पश्चाद् अग्नेः समं भूमिं निखन-
"ति । एवम् [आयस]लोहान् । तप्तशर्क[5]रा[6]भिः शयनं राशिपल्यानि परि-
"कि[7]रति । अमावास्यायां सकृद्गृहीतान् यवा[8]न् अनपहतान् अप्रतीहा[9]र-
"पिष्टान् आभिचारिकं परिस्तीर्य ता[10]र्ष्ठाघेध्म आवपति । य आगच्छेत्
"तं ब्रूयाच्छू[11]र्णशुल्बेन जि[12]ह्वां निर्मृजानः शालायाः प्रस्क[13]न्देति । तथाऽकु-
"वे[14]ल्लनौ । अघे ह्रुवाने । वीरि[15]णतूलमिश्रम् इङ्गिडं प्रपुटेन जुहोति ।
"इध्माबर्हिः शालायाम् आसजति । अपरेद्युर्विकृतौ पिशाच[16]तो रुजति ।

---

1 S' सस°. 2 So S'. 3 S' °त्वाष्ट्राधा°. We with *Kaus'ika*. 4 S' वृक्षौ. 5 S' सत्वशर्कराभिशयनराशि°. We with *Kaus'ika* and Dârila. 6 S' शयनराशि° with the *Kes'avî*. We with *Kaus'ika* and Dârila. 7 S' परिचरत्यमा°. We with *Kaus'ika*. 8 S' °यवानमनपहिता°. We with *Kaus'ika*. 9 S' °हारं. We with *Kaus'ika*. 10 S' त्वाष्ट्राघेध्म. We with *Kaus'ika*. 11 S' °च्छरण°. We with *Kaus'ika*. 12 S' जुव्हा. We with *Kaus'ika*. 13 S' प्रस्कंनिति. 14 S' °कुर्वन्नघानेनघाने. *Kaus'ika*: कुर्वननाघेन्नुघाने. 15 So S' and *Kaus'ika*. 16 S' पिशाचा आगुरिति for पिशाचतो रुजति.

"उक्तो होमः । वैश्रवणायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचामयत्यभ्युक्षति । निश्यु- "ल्मुके संघर्षति" इति [कौ॰४.१] ॥

तथा शान्त्युदकाभिमन्त्रणे "चातनैर्मातृनामभिर्जुहुयात्" [शा॰क॰१६] इत्यादिषु च अस्यानुवाकस्य गणप्रयुक्तो विनियोगोनुसंधेयः ॥

तथा वशाशमनकर्मणि पशुसंज्ञपनानन्तरं "रक्षोहणम्" इत्यनुवाकं जपेत् । सूत्रितं हि । "अथ प्राणान् आस्थापयति प्रजानन्तः [२.३४.५] इति । दक्षिणतस्तिष्ठन् रक्षोहणम्[८.३] जपति" इति [का॰५.८] ॥

तथा घृतकम्बलाख्ये महाभिषेके अभिषेकानन्तरं "रक्षोहणम्" इत्य- नुवाकं जपेत् । "बृहस्पतिर्महेन्द्राय चकार घृतकम्बलम्" इति प्रक्रम्य उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे ।

ब्राह्मणाः स्वस्ति वाच्याथ प्राङ्मुखः संविशेत् ततः ।
रक्षोहणम् अनुवाकं जपेत् कर्ताथ ऋत्विजः । इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।
शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षःऽहनम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उप । यामि । शर्म ।
शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । समऽइद्धः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

एतदनुवाकविनियोजकसूत्रोक्तफलकामोहं रक्षोहणम् रक्षसाम् अपह- न्तारं वाजिनम् वाजो बलं तत्साधनम् अन्नं वा तद्वन्तम् अग्निम् आ जिघर्मि घृतं सर्वतः क्षारयामि । जुहोमीत्यर्थः । यद्वा दीपयामि समिन्धे । आज्यादिनेति[3] शेषः । तथा कृत्वा मित्रम् सखिभूतं प्रथिष्ठम् पृथुतरं तम्

१ P प्रथिष्टम्. We with P̍ J Cr. २ P P̍ J Cr ऋपः.

1 S′ दक्षिणस्तिष्ठन्. We with *Kaus′ika*. 2 So S′. The *Ghṛtakambalavidhi* in my MS. of the *Paris′ishta* does not contain the verse. 3 S′ समेधस्याज्यादिनेति.

अग्निं शर्म शरणम् उप यामि उपगच्छामि । अथ वा शर्म सुखम् । लब्धुम् इति शेषः । सोऽग्निः शिशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् । "बहुलं छन्दसि" इति शपः श्लौ अभ्यासस्य इत्वम् । आत्वम् । शानच् । क्रतुभिः क्रत्वङ्गभूतैराज्यादिभिः कर्मभिर्वा समिद्धः सम्यग्दीप्तः । भवत्विति शेषः । स तादृशो रक्षोहा अग्निः नः अस्मान् रिषः हिंसकाद् दिवा अहनि पातु रक्षतु । स एव अग्निः नक्तम् रात्रौ रिषः सकाशात् पातु । सर्वेष्वहःसु सर्वासु च रात्रिषु पात्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।
आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व क्रव्यादो वृष्ट्वापि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश । जातऽवेदः । सम्ऽइद्धः ।
आ । जिह्वया । मूरऽदेवान् । रभस्व । क्रव्यऽअदः । वृष्ट्वा । अपि । धत्स्व ।
आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने समिद्धः अस्मद्दत्तैराज्यादिभिः सम्यग्दीप्तस्त्वम् अयोदंष्ट्रः अयोमयदन्तयुक्तः सन् अर्चिषा ज्वालया क्रूरया यातुधानान् यातवो यातनास्ता एषु धीयन्ते यातुधानाः तान् उप स्पृश । संदहेत्यर्थः । तथा मूरदेवान् मूलेन औषधेन दीव्यन्ति परेषां हननाय क्रीडन्तीति मूरदेवाः तान् । अभिचरत इत्यर्थः । अथ वा "मूरा अमूर" इत्यत्र यास्केन "मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वम् असि" [नि० ६. ८] इत्युक्तत्वात् मूढाः कार्याकार्यविभागबुद्धिशून्याः सन्तो ये दीव्यन्ति ते मूरदेवाः तान् जिह्वया ज्वालया आ रभस्व स्पृश । दहेत्यर्थः । तथा क्रव्यादः मांसभक्षकान् रक्षःपिशाचादीन् वृष्ट्वा धर्षित्वा । इडभावश्छान्दसः । आसन् तव आस्ये । "पद्दन्०" इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः । अपि धत्स्व अपिधानं कुरु ओष्ठाभ्याम् आच्छादय । भक्षयेत्यर्थः ॥

---

१ So all our MSS. and vaidikas. २ P दृष्ट्वा. We with P J Cp.

---

1 S' °क्ष्णकुर्वन्.

तृतीया ॥

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रौ हिंस्रः शिशानोवरं परं च ।

उतान्तरिक्षे परि याह्यग्ने जम्भैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रौ । हिंस्रः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।

उत । अन्तरिक्षे । परि । याहि । अग्ने । जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हे उभयाविन् उभयवन् अयं रक्षणीयः अयं हन्तव्यः इत्युभयविधजनपरिज्ञानवन् । यद्वा अवरं परं चेति वक्ष्यमाणौ अवरपरौ उभयशब्देन उच्येते । तदुभयवन् हिंस्रः हिंसनशीलः शिशानः तीक्ष्णज्वालस्तीक्ष्णदन्तो वा अवरम् अस्मत्तो निकृष्टं द्वेष्यं परं च अस्मत्तोधिकं द्वेष्यं च उभा दंष्ट्रौ उभे दंष्ट्रे उप धेहि उपहिते कुरु दंष्ट्रान्तर्वर्तिनौ कुरु । खादेत्यर्थः ॥ उत अपि च अन्तरिक्षे आकाशे परि याहि संचर । हे अग्ने संचर्य च मम बाधनाय तत्र संचरतो यातुधानान् रक्षःप्रभृतीन् जम्भैः दन्तैः अभि सं धेहि अभिसंहितान् संदष्टान् कुरु । यद्वा यातुधानान् अभि अन्तरिक्षे परि याहि । तान् एव जम्भैः सं धेहि ॥

चतुर्थी ॥

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंस्राशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।

प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात् क्रविष्णुर्वि चिनोत्वेनम् ॥ ४ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुऽधानस्य । भिन्धि । हिंस्रा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।

प्र । पर्वाणि । जातऽवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णुः । वि । चिनोतु । एनम् ॥ ४ ॥

---

१ K शिशानो॰. २ P शिशानः. We with P J Cp ३ P याहि. We with P J. ४ P एनम्. We with P J.

---

1 S′ उच्यते. 2 S′ संचरित्वा for संचर्य.

हे अग्ने त्वं यातुधानस्य रक्षआदेः त्वचम् बाह्यधातुं भिन्धि छिन्धि भिन्नां कुरु । तव च हिंस्रा अशनिः हिंसको वज्रो हरसा तापेन एनं यातुधानं हन्तु हिनस्तु । पूर्वं त्वचः कर्तनं प्रार्थ्य तावता अपरितुष्टमना आह प्र पर्वाणीति । हे जातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा अग्ने यातुधानस्य पर्वाणि शरीरग्रन्थीन् प्र शृणीहि प्रकर्षेण भिन्नानि कुरु । तथा कृते क्रव्यात् मांसभक्षको वृकादिः क्रविष्णुः क्रव्यम् इच्छन् एनं यातुधानं वि चिनोतु इतस्ततो भक्षणाय आकृष्य विप्रकीर्णं करोतु ॥

पञ्चमी ॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्न उत वा चरन्तम् ।
उतान्तरिक्षे पतन्तं यातुधानं तमस्ता विध्य शर्वा शिशानः ॥ ५ ॥

यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातऽवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत । वा । चरन्तम् ।
उत । अन्तरिक्षे । पतन्तम् । यातुऽधानम् । तम् । अस्ता । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥ ५ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वं यत्र यस्मिन् देशे इदानीम् अस्मिन् काले अस्मदुपद्रवकाले पश्यसि यातुधानम् अस्मदुपद्रवकारिणं राक्षसादिकम् । कथंभूतम् इति तत्राह । तिष्ठन्तम् कस्मिंश्चिद् देशे स्थितिं कुर्वाणम् उत वा अपि वा चरन्तम् एकत्र अवस्थितिम् अकुर्वाणम् उत अपि च अन्तरिक्षे आकाशे पतन्तम् गच्छन्तं तं यातुधानम् अस्ता क्षेप्ता त्वं शिशानः तीक्ष्णः सन् शर्वा शरुणा [विध्य] ताडय ॥

षष्ठी ॥

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः ।
ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्ग्ध्येषाम् ॥ ६ ॥

यज्ञैः । इषूः । सम्ऽनममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिऽभिः । दिहानः ।

१ D सर्वा. २ P P̊ J Cp सर्वा. We with the saṁhitā.

ताभिः। विध्य। हृदये। यातुऽधानान्। प्रतीचः। बाहून्। प्रति। भङ्ग्धि। एषाम्॥ ६॥

हे अग्ने यज्ञैः अस्मदनुष्ठितैर्यागैः प्रयोगैः इषूः तव बाणान् संनममानः ऋजूकुर्वन् वाचा स्तुत्यात्मकमन्त्ररूपया शल्यान् बाणाग्राणि दिहानः दिग्धान् कुर्वन् तीक्ष्णीकुर्वन् वा। अशनिभिरित्येतद् व्यवहितमपि सामर्थ्याद् यज्ञविशेषणम्। अशनिसदृशै रक्षोघातुकैर्यज्ञैरित्यर्थः। अथ वा वाचा अशनिभिः वाङ्मयैर्दीप्तैः शाणैः दिहानः तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिरिषुभिर्बाणैः यातुधानान् हृदये [हृदय]प्रदेशे विध्य ताडय। ततः एषां यातुधानानां बाहून् भुजान् प्रतीचः प्रति भङ्ग्धि अस्माकं वधाय प्राचः सतः प्रतीचः कृत्वा [भङ्ग्धि] मर्दय भग्नान् कुरु॥

सप्तमी॥

उतारब्धान्स्पृणुहि जातवेद उतारेभाणाँ ऋष्टिभिर्यातुधानान्।
अग्ने पूर्वो नि जहि शोशुचान आमादः क्ष्विङ्कास्तमदन्त्वेनीः॥ ७॥

उत। आऽरब्धान्। स्पृणुहि। जातऽवेदः। उत। आऽरेभाणान्। ऋष्टिऽभिः। यातुऽधानान्।
अग्ने। पूर्वः। नि। जहि। शोशुचानः। आमऽअदः। क्ष्विङ्काः। तम्। अदन्तु। एनीः॥ ७॥

उत अपि च हे जातवेदः अग्ने त्वम् आरब्धान् त्वां स्तोतुं प्रक्रान्तान् अस्मान् स्पृणुहि पालय। उत अपि च [आ]रेभाणान् शब्दं कृतवतो यातुधानान् ऋष्टिभिः आयुधैर्घातय। किं च हे अग्ने त्वं पूर्वः

१ P̊ °धानाम्. We with PJCp. २ ABB̊KK̊RV °रब्धां स्पृ°. B °रब्धान्स्पृ° changed to रब्धां स्पृ°. Cs °रब्धांन्स्पृ°. We with DS̊. ३ So all our authorities. ४ So PJCp. P̊ क्षि°.

1 S′ ऋजुकुर्वन्. 2 S′ शानै°. 3 S′ प्रदेशेन. 4 S′ has उत अपि च after अग्ने त्वम् instead of at the beginning. 5 S′ घातय.

शत्रुतः प्रथमभागः सन् शोशुचानः ज्वलन् तान् यातुधानान् नि जहि मारय । अथ एकवद् अभिधानम् । तं हतम् आमादः अपक्वमांसाशना एनीः एतवर्णाः शुभ्रवर्णाः संध्यावर्णा वा ध्वङ्क्षाः पक्षिविशेषाः अदन्तु भक्षयन्तु ॥

अष्टमी ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यातुधानो य इदं कृणोति[१] ।
तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यातुऽधानः । यः । इदम् । कृणोति । तम् । आ । रभस्व । समऽइधा । यविष्ठ । नृऽचक्षसः । चक्षुषे । रन्धय । एनम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने इह अस्मिन् प्रकृते शान्तिविषये यो यातुधानः राक्षसः इदं शरीरपीडनादिकं कृणोषि[2] । कृणोतीत्यर्थः । अथवा यस्त्वम् इदं प्रहरणं कृणोषि करोषि सः प्रहारविषयः [प्रहार]कर्ता वा यातुधानो यतम इति प्र ब्रूहि आचक्ष्व । अथ वा किं तेन तत्स्वरूपपरिज्ञानेन । तं घातकं पापिनम् हे यविष्ठ युवतम । ※ स्वार्थिको यत् ※ । समिधा दाहिकया ज्वालया आ रभस्व स्पृश । दहेत्यर्थः । एतदेव भङ्ग्यन्तरेणाह । हे अग्ने एनं पापिनं नृचक्षसः नॄन् पश्यतीति नृचक्षाः सुकृतिनां पापिनां प्राणिनां च साक्षितया द्रष्टुस्तव चक्षुषे चक्षुषः रन्धय वशं प्रापय । दहेत्यर्थः ॥

नवमी ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।
हिंस्रं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा त्वा दभन् यातुधाना नृचक्षः ॥ ९ ॥

१ So all our MSS. and vaidikas, and not कृणोषि.

1 S' निजहि for नि जहि. Also in its text. 2 This is another instance of Sâyaṇa's faithfulness to his text; or he would have easily changed to कृणोति. 3 S' omits प्रहार° which we have supplied by conjecture.

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुऽभ्यः । प्र । नय । प्रऽचेतः ।

हिंस्रम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । नृऽचक्षः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं तीक्ष्णेन क्रूरेण चक्षुषा भयंकरेण दर्शनेन उक्तविधेन तेजसा वा यज्ञम् अस्मदीयं रक्ष पालय । हे प्रचेतः प्रकृष्टमनः अस्मासु कृपाचित्त त्वम् अस्मदीयं तं यज्ञं वसुभ्यः वासकेभ्यो देवेभ्यः प्राञ्चं प्र णय प्रगमय । हे नृचक्षः नृणां द्रष्टः अग्ने यज्ञरक्षासमये हिंस्रम् हिंसाशीलं रक्षांसि राक्षसान् वा अभिशोशुचानम् अभितो भृशं दीपयन्तं दहन्तम् । ॥ शुचेर्यङ्लुगन्ताच्छतरि रूपम् ॥ । तादृशं त्वा त्वां यातुधानाः राक्षसा मा दभन् मा हिंसिषुः ॥

दशमी ॥

नृचक्षा रक्षः परि पश्य विक्षु तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा ।
तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥ (६)

नृऽचक्षाः । रक्षः । परि । पश्य । विक्षु । तस्य । त्रीणि । प्रति । शृणीहि । अग्रा ।

तस्य । अग्ने । पृष्टीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुऽधानस्य । वृश्च ॥ १० ॥ (६)

हे अग्ने नृचक्षाः नृणाम् अनुग्राह्याणां निग्राह्याणां च द्रष्टा त्वं विक्षु प्रजासु मध्ये पीडयद् रक्षः राक्षसं परि पश्य परितः अवलोकय । तथा कृत्वा तस्य रक्षसः त्रीणि अग्रा अग्राणि उपरिभागान् प्रति शृणीहि । प्रत्येकं छिन्धीत्यर्थः । तस्यैव पृष्टीः पार्श्वास्थीनि हे अग्ने हरसा तेजसा

---

१ P प्राञ्चम्. We with P̊ J Cp. २ K V पृष्टी°. ३ P अग्ने. We with P̊ J. ४ P P̊ J Cp पृष्टीः. We with the saṃhitâ. ५ P̊ वृश्च. We with P J Cp.

1 S' पीडयंतं.

शृणीहि छिन्धि । तथा तस्य यातुधानस्य मूलम् पादप्रदेशं भित्त्वा पुनः छिन्धि । पादस्य त्रीणि पर्वाणीत्यर्थः ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

“त्रिर्यातुधानः” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

गवां लोहितदोहलक्षणाद्भुतशान्त्यर्थं “त्रिर्यातुधानः” [११-१४] इति चतुर्ऋचेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अथ यासां गावो लोहितं दुहते यः पौरुषेयेणेत्येताभिश्चतसृभिर्जुहुयात्” इति [कौ० १३. २०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति ।

तमर्चिषा स्फूर्जयन् जातवेदः समक्षमेनं गृणते नि युङ्धि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुऽधानः । प्रऽसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । यः । अग्ने । अनृतेन । हन्ति ।

तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातऽवेदः । समऽअक्षम् । एनम् । गृणते । नि । युङ्धि ॥ ११ ॥

हे अग्ने यातुधानः राक्षसः ते तव प्रसितिम् ज्वालां त्रिः त्रिवारम् एतु प्राप्नोतु । तावता निःशेषेण दग्धो भवतीत्यभिप्रायः । यातुधानं विशिनष्टि । यः ऋतम् मम सत्यवचनं यज्ञं वा अनृतेन असत्यवचनेन छद्मना वा हन्ति विनाशयति । हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने तम् एनं यातुधानम् अर्चिषा स्वकीयया ज्वालया स्फूर्जयन् गृणते तव स्तोत्रं कुर्वते मह्यं गृणतो मम समक्षम् दृष्टिसंमुख एव नि वृङ्धि निगृह्य वर्जय विनाशय ॥

द्वितीया ॥

यदग्ने अद्य मिथुना शपातो यद् वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।

१ ABB̊DRS̊JCs यो अग्ने. We with KK̊PP̊V. २ B̊K̊ स्फूर्जयं जात°. We with ADKRS̊V. ३ A वृङ्धि. We with B̊DKK̊RS̊PP̊JVCs Cr. ४ P स्फूर्जय°. We with P̊JCs.

1 S′ पद्पा for पादस्य. 2 S′ वहंति for वा हन्ति.

मन्योर्मनसः शरव्याऽजायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ १२ ॥

यत्। अग्ने। अद्य। मिथुना। शपातः। यत्। वाचः। तृष्टम्। जनयन्त। रेभाः।

मन्योः। मनसः। शरव्या। जायते। या। तया। विध्य। हृदये। यातुऽधानान् ॥ १२ ॥

हे [अग्ने] अद्य अस्मिन्नहनि [यत्] यस्मात् मिथुना स्त्रीपुंसौ शपातः शपतः परस्परम् आक्रोशतः यच्च वाचस्तृष्टम् तृषायुक्तम्। कटुकम् इत्यर्थः। जनयन्त जनयन्ति उत्पादयन्ति। के। रेभाः स्तोतारः। यातुधानेभ्यो निमित्तेभ्य इत्यभिप्रायः। मन्योः तव क्रोधयुक्ताद् दीप्ताद् वा मनसः सकाशाद् या शरव्या इषुः ज्वालारूपा जायते तया इष्वा यातुधानान् हृदये हृदयदेशे विध्य ताडय ॥

तृतीया ॥

परा शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि।
परार्चिषा मूरदेवाञ्छृणीहि परासुतृपः शोशुचतः शृणीहि ॥ १३ ॥

परा। शृणीहि। तपसा। यातुऽधानान्। परा। अग्ने। रक्षः। हरसा। शृणीहि।

परा। अर्चिषा। मूरऽदेवान्। शृणीहि। परा। असुऽतृपः। शोशुचतः। शृणीहि ॥ १३ ॥

हे अग्ने यातुधानान् राक्षसान् तपसा तापकेन तेजसा परा शृणीहि पराङ्मुखं विनाशय। तथा रक्षः राक्षसं हरसा प्राणापहारकेण तेजसा परा शृणीहि। तथा मूरदेवान् मारणेन कर्मणा दीव्यन्तीति मूरदेवाः तान् अर्चिषा दीप्यमानया ज्वालया परा शृणीहि। असुतृपः असुभिः परप्राणैरात्मानं तर्पयन्तो ये तान् शोशुचतः भृशं दीप्तान् राक्षसान् [परा]

१ R १ for ३. २ Aᶜᶠ Kᶠ देवांछृ°. We with BDRSC

1 S' यस्मिन् for यस्मात्. 2 S' शोशुचान..

शृणीहि । अथवा शोशुचतः भृशं दीप्यमानान् । तव ज्वालयेति शेषः ॥

चतुर्थी ॥

परा॒द्य दे॒वा वृ॑जि॒नं शृ॑णन्तु प्र॒त्यगे॑नं श॒पथा॑ यन्तु तृ॒ष्टाः[१] ।
वा॒चास्ते॒नं शर॑व ऋच्छन्तु मर्म॒न् विश्व॑स्यैतु प्रसि॑तिं यातु॒धानः॑ ॥ १४ ॥

परा॑ । अ॒द्य । दे॒वाः । वृ॒जि॒नम् । शृ॒ण॒न्तु॒ । प्र॒त्यक् । ए॒न॒म् । श॒पथाः॑ । य॒न्तु॒ । तृ॒ष्टाः ।
वा॒चाऽस्ते॒नम् । शर॑वः । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ । मर्म॑न् । विश्व॑स्य । ए॒तु॒ । प्रऽसि॑तिम् । या॒तु॒ऽधानः॑ ॥ १४ ॥

अद्य अस्मिन्नहनि देवाः सर्वे वह्निप्रमुखा वृजिनम् प्राणानां वर्जकं राक्षसं पापं वा परा शृणन्तु यथा न प्रतिगच्छति तथा हिंसन्तु । एनं वृजिनं तृष्टाः कटुकाः शपथाः अस्मान् प्रति तेन प्रयुक्तानि शपनानि प्रत्यक् प्रतिमुखं यन्तु गच्छन्तु । किं च वाचास्तेनम् । मृषावचनेन यः प्रहरति स वाचास्तेनः । [तं] शरवः देवशराः मर्मन् मर्मणि प्रदेशे ऋच्छन्तु गच्छन्तु । स यातुधानः विश्वस्य सर्वस्यापि देवस्य प्रसितिम् प्रकर्षेण अभिभवित्रीं हेतिम् एतु गच्छतु । अथवा विश्वस्य व्याप्तस्याग्नेः प्रसितिम् ज्वालाम् एतु । ※ प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वेति यास्कः [नि० ६.१२] ※ ॥

पञ्चमी ॥

यः पौरु॑षेयेण क्र॒विषा॑ सम॒ङ्क्ते यो अश्व्ये॑न[२] प॒शुना॑ यातु॒धानः॑[३] ।
यो अ॒घ्न्याया॒ भर॑ति क्षी॒रम॑ग्ने तेषां॑ शी॒र्षाणि॒ हर॒साऽपि॑ वृश्च ॥ १५ ॥

यः । पौरु॑षेयेण । क्र॒विषा॑ । स॒म्ऽअ॒ङ्क्ते । यः । अश्व्ये॑न । प॒शुना॑ । या॒तु॒ऽधानः॑ ।
यः । अ॒घ्न्यायाः॑ । भर॑ति । क्षी॒रम् । अ॒ग्ने॒ । तेषा॑म् । शी॒र्षाणि॑ । हर॑सा । अपि॑ । वृ॒श्च॒ ॥ १५ ॥

१ So all our vaidikas and MSS., except A which reads तृष्टाः. २ B अश्व्येन. R अश्वियेन. ३ P °धानाः.

1 S' च for प्र°. 2 S' ज्वालम् (for जालम्?). 3 S' प्रसहनात्.

यो यातुधानः पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना क्रविषा मांसेन । ¶ "स-र्वपुरुषाभ्यां णढञौ" इति ढञ् ¶ । समङ्क्ते[1] सम्यग् अभिव्यनक्ति पोषयति आत्मानम् । यश्च यातुधानः अश्व्येन अश्वसंबन्धिना अश्वरूपेण क्रविषा पशुना अजादिरूपेण च समङ्क्ते । हे अग्ने यश्च अघ्न्यायाः । गोनामैतत् । अहन्तव्याया गोः क्षीरं भरति हरति । तेषाम् उक्तप्रका-राणां सर्वेषां यातुधानानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा तेजसा ज्वालया अपि वृश्च छिन्धि ॥

षष्ठी ॥

विषं गवां यातुधाना भरन्तामा वृश्चन्तामदितये दुरेवाः ।
परैणान् देवः सविता ददातु परा भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १६ ॥

विषम् । गवाम् । यातुऽधानाः । भरन्ताम् । आ । वृश्चन्ताम् । अदितये । दुःऽएवाः ।
परा । एनान् । देवः । सविता । ददातु । परा । भागम् । ओषधीनाम् । जयन्ताम् ॥ १६ ॥

यातुधानाः राक्षसाः गवां क्षीरं कामयमानास्तासां विषं भरन्ताम् सं-गृह्णन्तु ॥ तथा दुरेवाः दुष्टं गन्तारः अदितये सर्वानुग्राहिकायै देव्यै । यद्वा "इयं वा अदितिः" इति [तै० सं० २. २. ६. १] श्रुतेः सर्वाश्र-यभूतायै भूम्यै तस्या अर्थाय आ वृश्चन्ताम् छिन्ना भवन्तु । भूमौ यानि लब्धव्यानि तैर्विरहिता भवन्तु इत्यर्थः ॥ किं च एनान् यातुधानान् सवि-ता सर्वानुज्ञाता देवः परा ददातु निरस्यतु घातकेभ्यः प्रयच्छतु । ओ-षधीनाम् व्रीह्यादीनां भागं परा जयन्ताम् अभागिनो जयन्तु ॥

सप्तमी ॥

संवत्सरीणं पय उस्रियायास्तस्य माशीद् यातुधानो नृचक्षः ।
पीयूषमग्ने यतमस्तितृप्सात् तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्मणि ॥ १७ ॥

१ P दुरेवाः. We with P J Cr.

1 S' समङ्क्ते.

सम्ऽवत्सरीणम् । पयः । उस्रियायाः । तस्य । मा । आशीत् । यातुऽधानः । नृऽचक्षः ।
पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तितृप्सात् । तम् । प्रत्यञ्चम् । अर्चिषा । विध्य । मर्मणि ॥ १७ ॥

हे नृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने यातुधानः राक्षसः उस्रियायाः अस्मदीयाया गोः संबन्धि संवत्सरीणम् संवत्सरे भवम् । ‡"संपरिपूर्वात् ख च" इति खः ‡ । गर्भाधानादि प्रसवपर्यन्तम् ऊधस्युपचितम् इत्यर्थः । अथवा प्रायेण प्रसवदिनप्रभृति संवत्सरपर्यन्तं गावो दुहन्ति तदभिप्रायेणेदम् अभिधानम् । तथाविधं पयः क्षीरं यद् अस्ति तस्य तत् क्षीरम् मा आशीत् मा भक्षयतु पिबतु । तथा यतमः यातुधानः पीयूषम् हविर्लक्षणम् अमृतं गोरेव घृतलक्षणं पीयूषं [वा] तितृप्सात् तर्पयितुम् इच्छेद् आत्मानम् । ‡तृप्यतेः सनि "एकाच उपदेशेनुदात्तात्" इति इण्निषेधः । तदन्तात् लेटि आडागमः ‡ । तं राक्षसम् अर्चिषा स्वकीयया ज्वालया प्रत्यञ्चम् प्रतिमुखं विध्य ताडय । कुत्र देश इति । मर्मणि मर्मप्रदेशे । यस्मिन् देशे वेधनेन शीघ्रं म्रियते तत्रेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

सनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।
सहमूराननु दह क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १८ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः ।
सहऽमूरान् । अनु । दह । क्रव्यऽअदः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १८ ॥

एषा प्राग् [५.२९.११] व्याख्याता यद्यपि तथापि व्यवहितत्वात् पुनर्व्याख्यायते । हे अग्ने त्वं सनात् चिरकालप्रभृति यातुधानान् राक्षसान्

१ P J मा. We with P̊ Cp. २ P J आशीत्. We with P̊ Cp.

मृणसि हंसि । तथापि त्वा त्वां रक्षांसि केपि राक्षसाः पृतनासु संग्रामेषु न जिग्युः न जितवन्तः । अतस्त्वं क्रव्यादः मांसाशनान् राक्षसान् सहमूरान् मूलसहितान् अनु दह क्रमेण भस्मीकुरु । तेपि दैव्यायाः देवस्य तव संबन्धिन्याः ते तव हेत्याः आयुधाद् मा मुक्षत मुक्ता मा भूवन् तद्वशं प्राप्नुवन्तु ॥

नवमी ॥

त्वं नो॑ अग्ने अध॒रादु॑दक्त॒स्त्वं प॒श्चादु॒त र॑क्षा पु॒रस्ता॑त् ।
प्रति॒ त्ये ते॑ अ॒जरा॑स॒स्तपि॑ष्ठा अ॒घशं॑सं॒ शोशु॑चतो दहन्तु ॥ १९ ॥

त्वम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒ध॒रात् । उ॒द॒क्तः । त्वम् । प॒श्चात् । उ॒त । र॒क्ष॒ । पु॒रस्ता॑त् ।
प्रति॑ । त्ये । ते॒ । अ॒जरा॑सः । तपि॑ष्ठाः । अ॒घऽशं॑सम् । शोशु॑चतः । द॒हन्तु ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्मान् अधरात् अधोदिशः सकाशात् तत्रस्थेभ्यः पीडकेभ्यो राक्षसेभ्यः रक्ष पाहि । तथा उदक्तः उदग्दिशः सकाशात् तत्रत्येभ्यो [रक्ष] । एतद्दक्षिणदिशोप्युपलक्षणम् । अथवा अधरादित्यनेन अवाची[2] दक्षिणा दिग् विवक्ष्यते । किं च त्वं पश्चात् प्रतीच्या दिशः सकाशाद् रक्ष । उत अपि च पुरस्तात् पूर्वस्या दिशः सकाशाद् रक्ष । तेषु तत्तद्देशेष्ववस्थितेषु कथं रक्षा भवतीत्याशङ्क्याह प्रति ते[*] त इति । ते तव[3] संबन्धिनस्ते[*] प्रसिद्धास्तत्रतत्र वर्तमानाः स्फुलिङ्गाः । ज्वालारूपा इति शेषः । अघशंसम् अघं हिंसां शंसन्तं राक्षसं [प्रति] दहन्तु विनाशं कुर्वन्तु । कीदृशाः । अजरासः अजरा अजीर्णाः । तपिष्ठाः अतिशयेन तापकाः । शोशुचतः भृशं दीप्ताः ॥

दशमी ॥

प॒श्चात् पु॒रस्ता॑दध॒रादु॒तोत्त॒रात् क॒विः काव्ये॑न॒ परि॑ पाह्यग्ने ।
सखा॒ सखा॑यम॒जरो॑ जरि॒म्णे अग्ने॒ मर्ताँ॒ अम॑र्त्य॒स्त्वं नः॑ ॥ २० ॥ (७)

१ B̊ K P̊ V °पिष्टा. We with A D K̈ R S̈ P J C-.

1 S′ omit रक्ष. See note 3. 2 S′ अघनतो for अवाची. 3 S′ तव रक्ष for तव.

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उत । उत्तरात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । अग्ने ।

सखा । सखायम् । अजरः । जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २० ॥ (७)

हे अग्ने त्वम् अस्मान् पश्चादित्यादिना उक्ताभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः सकाशात् कविः क्रान्तप्रज्ञः । तत्र[तत्र] बाधमानान् राक्षसान् जानन्नित्यर्थः । काव्येन कवेः कर्म काव्यम् तेन कवेस्तव रक्षणव्यापारेण परि पाहि सर्वतो रक्ष । रक्षकं रक्षणीयं च उभावपि विशिनष्टि । सखा मम सखिभूतस्त्वं सखायम् तव सखिभूतं रक्ष । अजरः जरारहितः जरिम्णे अत्यन्तजीर्णाय मह्यम् । रक्षां कुर्विति शेषः । हे अग्ने अमर्त्यस्त्वं मर्त्यान् मरणधर्मणः नः अस्मान् । पाहीत्यन्वयः ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"तदग्ने चक्षुः" इति सूक्तस्य "रक्षोहणम्" इत्यत्रोक्ता विनियोगा अनुसंधेयाः ॥

अग्निरहितप्रदेशे अग्निदर्शनलक्षणे अद्भुते तच्छान्त्यर्थम् "अग्नी रक्षांसि" इत्यनया आज्यं जुहुयात् । "अथ यत्रैतद् अनग्नावाभासो[1] भवति तत्र जुहुयात्" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "अग्नी रक्षांसि सेधतीति प्रायश्चित्तिः" इति [कौ० १३. ३८] ॥

सशब्देऽग्नौ तच्छान्त्यर्थम् अनया अग्निम् उपतिष्ठेत । "अग्नी रक्षांसि सेधतीति सेधन्तम्" इति तत्र [कौ० ५. १०] सूत्रम् ॥

अभ्याधाने पावकगुणकाम्यियागम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत । तद् उक्तं वैताने । "अग्नी रक्षांसि [८. ३. २६] अदितिर्द्यौः [७. ६. १]" इति [वै० २. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

तदग्ने चक्षुः प्रति धेहि रेभे शफारुजो येन पश्यसि यातुधानान् ।

---

1 So S'. Kaus'ika: अग्नावभासो.

अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितं न्योष ॥ २१ ॥

तत्। अग्ने। चक्षुः। प्रति। धेहि। रेभे। शफऽआरुजः। येन। पश्यसि। यातुऽधानान्।

अथर्वऽवत्। ज्योतिषा। दैव्येन। सत्यम्। धूर्वन्तम्। अचितम्। नि। ओष ॥ २१ ॥

हे अग्ने त्वं रेभे शब्दं कुर्वते रक्षसे तत् चक्षुः प्रति धेहि स्थापय। दहेत्युक्तं भवति वह्निदृष्टेर्दाहकत्वात्। शफारुजः शफवत् शफाः। नखा इत्यर्थः। अथ वा पशुरूपधारिणां शफा अपि संभवन्ति। तैरारुजन्तीति शफारुजः। तादृशान् यातुधानान् येन पश्यसि तच्चक्षुरित्यर्थः। किं च अथर्ववत् अथर्वाख्यो महर्षिरिव। स एव प्रजापतिरिति ग्रन्थादौ च तस्य माहात्म्यं प्रतिपादितम्। स यथा तपोमन्त्रप्रभावाभ्यां कृत्स्नान् असुरान् निर्ददाह तद्वत् त्वमपि दैव्येन देवसंबन्धिना ज्योतिषा तेजसा सत्यम् यथार्थं धूर्वन्तम् हिंसन्तम् अचितम् अचेत्तारं संज्ञारहितं न्योष नितरां दह। ¤ उष दाहे। लोण्मध्यमरूपम् ¤ ॥

द्वितीया ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि।

धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावतः ॥ २२ ॥

परि। त्वा। अग्ने। पुरम्। वयम्। विप्रम्। सहस्य। धीमहि।

धृषत्ऽवर्णम्। दिवेऽदिवे। हन्तारम्। भङ्गुरऽवतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयं प्राक् [७.७४]। हे अग्ने सहस्य सहसे हित। अभिभवनशीलेत्यर्थः। अथवा सहो बलम् तेन जात। मथनाद् उत्पन्नत्वात्। [वयं त्वा] त्वां परि परितो धीमहि ध्यायेमहि परिधिं कुर्मो वा। कीदृशम्। पुरम् कामानां पूरकम्। विप्रम् मेधाविनं विविधं प्रीण-

1 BS मर्चितं. We with ADKKRPPJVC. 2 P [illegible]. We with PJCr.

1 S' तैरुरुजंति. 2 S' प्रभवाभ्यां. 3 S' अचेतारं. 4 S' संज्ञारहितं. 5 S' त्वाविप्रं for विप्रम्.

यितारं वा । धूषद्वर्णम् धर्षकवर्णयुक्तम् । दिवेदिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावताम् भङ्गस्वभावोपेतबलयुक्तानां राक्षसानां हन्तारम् प्रविनाशयितारम् । अग्ने-र्दर्शनेनैव असुराणां बलानि भङ्गुराणि भवन्तीत्यभिप्रायः । यद्वा सर्वप्राणिबलानां भङ्गुरीकरणसामर्थ्यवताम् इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

विषेण भङ्गुरावतः प्रति स्म रक्षसो जहि ।
अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभिरर्चिभिः ॥ २३ ॥

विषेण । भङ्गुरऽवतः । प्रति । स्म । रक्षसः । जहि ।
अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुःऽअग्राभिः । अर्चिऽभिः ॥ २३ ॥

हे अग्ने विषेण विषवद्विनाशकेन व्याप्तेन वा । एतत् शोचिषेत्यस्य विशेषणम् । तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा भङ्गुरावतः । उक्तो भङ्गुरावच्छब्दार्थः । उक्तरूपान् रक्षसः राक्षसान् प्रति जहि । स्मेति पूरणः । तथा तपुरग्राभिः तापकाग्रोपेताभिः अर्चिभिः ज्वालाभिरपि जहि ॥

चतुर्थी ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।
प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षोभ्यो विनिक्ष्वे[१] ॥ २४ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते ।
महिऽत्वा ।
प्र । अदेवीः । मायाः । सहते । दुःऽएवाः । शिशीते । शृङ्गे इति । रक्षःऽभ्यः ।
विऽनिक्ष्वे ॥ २४ ॥

अयम् अग्निः बृहता महता ज्योतिषा तेजसा वि भाति प्रकाशते ॥ अथ प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने महित्वा महत्त्वेन तेजसाम् आधिक्येन विश्वानि

१ So we with all our authorities except B that reads विनिक्ष्वे.

1 S' °पेतंचलयुक्तास्या for °पेतबलयुक्तानां. 2 S' तंप्रवि° for प्रवि°.

सर्वाण्यपि भूतजातानि आविष्कृणुषे* स्पष्टानि करोषि । विश्वानि प्रति आत्मानं वा आविष्कुरुषे प्रभूतेन तेजसा । अयम् अग्निः अदेवीः आसुरीः दुरेवाः दुःखेन गन्तव्या मायाः प्र सहते प्रकर्षेण अभिभवति । तथा रक्षोभ्यो विनिक्ष्वे विनाशाय । ※ निक्ष चुम्बने । तुमर्थे केन् प्रत्ययः । वकारोपजनश्छान्दसः ※ । शृङ्गे विषाणे शिशीते तीक्ष्णे करोति ॥

पञ्चमी ॥

ये ते शृङ्गे अजरे जातवेदस्तिग्महेती ब्रह्मसंशिते ।
ताभ्यां दुर्हार्दमभिदासन्तं किमीदिनं प्रत्यञ्चमर्चिषा जातवेदो वि निक्ष्व ॥ २५ ॥

ये इति । ते । शृङ्गे इति । अजरे इति । जातऽवेदः । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । ब्रह्मसंशिते इति ब्रह्मऽसंशिते ।
ताभ्याम् । दुःऽहार्दम् । अभिऽदासन्तम् । किमीदिनम् । प्रत्यञ्चम् । अर्चिषा । जातऽवेदः । वि । निक्ष्व ॥ २५ ॥

हे जातवेदः अग्ने ये प्रसिद्धे ते तव शृङ्गे विषाणे स्तः ताभ्याम् अर्चिषा प्रत्यञ्चं वि निक्ष्व विनाशयेत्युत्तरत्र संबन्धः । किंगुणके शृङ्गे इति तत्राह । अजरे जरारहिते अविनश्वरे तिग्महेती तीक्ष्णायुधभूते तीक्ष्णहननसाधने ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणा मन्त्रेण अस्माभिः प्रयुक्तेन तीक्ष्णभूते । उक्तलक्षणाभ्यां शृङ्गाभ्यां हन्तव्यः क इति तं सविशेषम् आह । दुर्हार्दम् दुष्टहृदयम् अभिदासन्तम् सर्वत उपक्षपयन्तं किमीदिनम् किम् इदानीम् इति वदन्तं किम् इदं किम् इदम् इत्यन्विष्य चरन्तं वा राक्षसादिकम् ॥

षष्ठी ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः ।
शुचिः पावक ईड्यः ॥ २६ ॥ (८)

---

1 S' विनिक्षे.

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रऽशोचिः । अमर्त्यः ॥
शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ २६ ॥

अनया सूक्तत्रयोक्तम् अर्थं संगृह्य [illegible] । अयम् अग्निः रक्षांसि सर्वप्रकारेण बाधमानान् नानाप्रकारान् [illegible] सेधति निवारयति विनाशयति । अग्निर्विशेष्यते । शुक्रशोचिः दीप्तप्रकाशः । अमर्त्यः मरणधर्मरहितः । शुचिः शुद्धः । पावकः पावयिता शोधयिता [illegible] स्तुत्यः ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रासोमा” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यनेन [illegible] उक्तो विनियोगः ॥

[illegible] संहितायां[3] बृहद्देवतानुक्रमण्याम् । [illegible]

संवत्सरं तु मण्डूकान् ऐन्द्रासोमं परं तु यत् ।
ऋषिर्ददर्श राक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः ।
हते पुत्रशते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदा[4] । इति [illegible]

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।
परा शृणीतमचितो[1] न्योषतं हतं नुदेथां[2] नि शिशीतमत्त्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उब्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमःऽवृधः ॥
परा । शृणीतम् । अचितः । नि । ओषतम् । हतम् । नुदेथाम् । नि । शिशीतम् । अत्त्रिणः ॥ १ ॥

हे इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ इन्द्रश्च सोमश्च । ※ “देवताद्वन्द्वे च” इति आनङ् । आमन्त्रिताद्युदात्तः ※ । रक्षः । ※ आमन्त्रितप[illegible] तपतम् ※ । रक्षांसि तपतम् संतापयतम् । ※ “आमन्त्रितं पू-

१ P अचितः We with P J Cr. २ P नुदेथाम्. We with P J Cr.
३ S' [illegible]संहिता° ४ S' सौदाश्चैर्दु°.

वेम॰" इत्यविद्यमानत्वात् तपतम् इत्यस्य निघाताभावः ॥ तथा उब्जतम् हिंस्तम्। ॥ उब्जतिर्हिंसाकर्मा। वाक्यादित्वान्निघाताभावः ॥ हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां न्यर्पयतम् नीचैर्गमयतम्। कान्। तमोवृधः तमसि रात्रौ अन्धकारे तमसा मायया वा वर्धमानान्। एवम् अचितः अचित्तान् अज्ञानिनो राक्षसान् परा शृणीतम् पराङ्मुखं हिंस्तम्। तथा न्योषतम् नितरां दहतम्। ॥ उष दाहे ॥। तथा अत्त्रिणः भक्षकान् राक्षसान् हतम्। तथा नुदेथाम् हतांस्तान् असत्त्रः प्रेरयेथाम्। ॥ तिङः परत्वात् निघाताभावः ॥। एवं नि शिशीतम् नितरां तनूकुरुतम् ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्य१घं तपुर्ययस्तु चरुरग्निमाँ इव।
ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा। सम्। अघऽशंसम्। अभि। अघम्। तपुः। ययस्तु। चरुः। अग्निमान्ऽइव।
ब्रह्मऽद्विषे। क्रव्यऽअदे। घोरऽचक्षसे। द्वेषः। धत्तम्। अनवायम्। किमीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ अघशंसम् अघस्य अनर्थस्य शंसितारम् अघम् पापिनं सम्यग् अभि। ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥। भवतम् इति शेषः। तिरस्कुरुतम् इत्यर्थः। स राक्षसः तपुः तापं ययस्तु गच्छतु। चरुः ओदनः। कीदृशः। अग्निमान् इव अग्निसंयुक्त इव। अग्नौ क्षिप्तश्चरुरिव तापं प्राप्नोतु। किं च युवां ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे क्रव्यादे मांसाशनाय घोरचक्षसे भयंकरदर्शनाय किमीदिने किम् इदानीम् इति वा किम् इदं किम् इदम् इति चरते वा राक्षसाय। यास्केन उक्तोयम् अर्थः [नि॰ ६, ११]। तादृशाय द्वेषः अप्रीतिम् अनवायम् अ-

१ ABBDRSCs २ for १. We with KKV. २ P चरुः. We with PJCr.

1 S′ अचिता for अचितः.

**व्यवधानं** यथा भवति तथा **धत्तम्** धारयतम् । [illegible] **रुतम्** ॥

तृतीया ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वव्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।

यतो नैषां पुनरेकश्चनोदयत् तद् वामस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुःऽकृतः । वव्रे । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् ।

यतः । न । एषाम् । पुनः । एकः । चन । उत्ऽअयत् । तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मन्युऽमत् । शवः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ **दुष्कृतः दुष्टकारिणो राक्षसान्** वव्रे आवरके अनारम्भणे अनालम्बने **तमसि अन्तः प्र विध्यतम्** प्रवेशय तम् । यतः यस्माद् **अन्धकाराद् एषां पतितानां राक्षसानां** दुष्कृतां मध्ये पुनः एकश्चन **एकोपि न उदयत् नोद्गच्छेत्** । एतेर्लेटि अडागमः । "इतश्च लोपः०" इति **इकारलोपः । गुणायादेशौ** । तथा **वाम् युवयोः [तत्] शवः बलं सहसे तेषाम् अभिभवाय** मन्युमत् **अस्तु** क्रोधोपेतं **भवतु** ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवो वधं सं पृथिव्या अघशंसाय तर्हणम् ।

उत् तक्षतं स्वर्यं[1] पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वथः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अघऽशंसाय । तर्हणम् ।

उत् । तक्षतम् । स्वर्यम् । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । ववृधानम् । निऽजूर्वथः ॥ ४ ॥

---

१ A D S̈ दुःकृतो. २ B D S̈ ३ for १. B has no kampa. ३ P omits the avagraha.

[illegible] S एकश्च for एकश्चन.

हे इन्द्रासोमौ दिवः अन्तरिक्षाद् द्युलोकाद् वा वधम् हननसाधनम् आयुधं सम् एकधैव वर्तयतम् । तथा पृथिव्याः सकाशादपि सं वर्तयतम् । किमर्थम् । अघशंसाय अघं शंसतीति अघशंसो राक्षसः तदर्थं तद्वधार्थम् । कीदृशं वधम् । तर्हणम् हिंसकम् । तद् वज्रम् उत्तक्षतम् उत्तेजनं तीक्ष्णं कुरुतम् । स्वर्यम् स्वरणार्हम् आयुधम् । पर्वतेभ्यः मेघेभ्यः सकाशाद् येन वज्रेण वधशब्दवाच्येन वावृधानम् वर्धमानं रक्षः राक्षसं निजूर्वथः हथः ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः ।
तपुर्वधेभिरजरेभिरत्रिणो नि पर्शाने विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्निऽतप्तेभिः । युवम् । अश्महन्मऽभिः ।
तपुःऽवधेभिः । अजरेभिः । अत्रिणः । नि । पर्शाने । विध्यतम् । यन्तु । निऽस्वरम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ युवम् युवां वर्तयतम् इतस्ततः प्रेरयतम् । सामर्थ्याद् आयुधानीति गम्यते । कस्मिन् देशे । दिवस्परि द्युलोकस्य अन्तरिक्षस्य परितः । किंच अग्नितप्तेभिः अग्निना संतप्तैः अश्महन्मभिः अश्मा अयःसारः अयःसारमयैर्हननसाधनैः तपुर्वधेभिः संतापकैरायुधैः । पुनः कीदृशैः । अजरेभिः जरारहितैर्दृढैः अत्रिणः भक्षकान् असुरान् पर्शाने पार्श्वास्थिप्रदेशे नि विध्यतम् । ते च निःस्वरम् निःस्वनं निःशब्दं यथा भवति तथा यन्तु गच्छन्तु । म्रियन्ताम् इत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कक्ष्याश्वेव वाजिना ।
यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपती[1] इव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

१ K K̈ V नृपतीव. So also Sâyaṇa's text in S′. We with A B B̈ D R S̈ C[s].

1 S′ °साधनयुधाम् for °साधनम्. 2 S′ वर्धयमानं.

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कक्ष्या । अश्वाऽइव । वाजिना ।

याम् । वाम् । होत्राम् । परिऽहिनोमि । मेधया । इमा । ब्रह्माणि । नृपती इवेति नृपतीऽइव । जिन्वतम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ वाम् युवाम् इयम् अस्माभिः कृता मतिः मन्यत इति मतिः स्तुतिः विश्वतः सर्वतः परि भूतु परिगृह्णातु । विषयीकरोत्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । कक्ष्या कक्षबन्धनसाधनभूता रज्जुः वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ अश्वेव अश्वाविव । तौ यथा रज्जुर्गृह्णाति तद्वत् । मतिं विशिनष्टि । यां होत्राम् आह्वानार्हां मेधया धारणयुक्तया बुद्ध्या वाम् युवाभ्यां युवयोरर्थाय परिहिनोमि प्रेरयामि ॥ इदानीम् अवयवश आह । इमा इमानि ब्रह्माणि मन्त्रान्[1] नृपतीवं राजानाविव तौ यथा बन्दिकृतवाक्यानि श्रुत्वा प्रीणयतस्तद्वत् जिन्वतम् प्रीणयतम् ॥

## सप्तमी ॥

प्रति स्मरेथां तुजयद्भिरेवैर्हतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूद् यो मा कदा चिदभिदासति द्रुहुः ॥ ७ ॥

प्रति । स्मरेथाम् । तुजयत्ऽभिः । एवैः । हतम् । द्रुहः । रक्षसः । भङ्गुरऽवतः ।
इन्द्रासोमा । दुःऽकृते । मा । सुऽगम् । भूत् । यः । मा । कदा । चित् ।
अभिऽदासति । द्रुहुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ युवां तुजयद्भिः बलवद्भिः एवैः गमनसाधनैरश्वैः प्रति स्मरेथाम् । स्मृतिरत्र[2] आगमनपर्यन्तव्यापारा । प्रतिगच्छतम् इत्यर्थः । आगत्य च द्रुहः द्रोहकारिणो भङ्गुरावतः भञ्जनशीलान् रक्षसः राक्षसान् हतम् हिंस्तम् ॥ किं च हे इन्द्रासोमौ दुष्कृते दुष्टकारिणे राक्षसाय सुगम् सुगमनं जीवद्गमनं सुखं वा मा भूत् । दुष्कृतं विशिनष्टि ।

---

१ So P P̈ J Cp. २ A D S̈ दुःकृते. ३ K̈ द्रुहः. ४ P स्मरेथाम्. We with P̈ J Cp.

---

[1] S मत्रान्नृपतीव for मन्त्रान् नृपतीव. [2] S' स्मृतितत्र.

यो दुष्कृत द्रुहः द्रोहशीलः सन् कदा चित् एकवारमपि मा माम् अभिदासति उपक्षपयति बाधते । तस्मा इति ॥

अष्टमी ॥

योॱ मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।
आपं इव काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिऽचष्टे । अनृतेभिः । वचःऽभिः ।
आपःऽइव । काशिना । सम्ऽगृभीताः । असन् । अस्तु । असतः । इन्द्र ।
वक्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र यो राक्षसादिः पाकेन परिपक्केन मनसा । अन्यायाचरणस्यापि मनोमूलत्वात् मन एव अत्राभिधीयते । चरन्तम् प्रवर्तमानं मा माम् अनृतेभिः अनृतरूपैः अयं ब्राह्मणं हतवान् अयं ब्रह्मस्वं हतवान् इत्येवमाद्यात्मकैः वचोभिः वचनैः अभिचष्टे अभिशापं करोति स राक्षसादिः काशिना मुष्टिना संगृभीताः संगृहीता आप इव ता यथा अङ्गुलिविवरेभ्यो गलन्ति तद्वत् असतः अविद्यमानस्य अकृतस्यार्थस्य वक्ता स्वयमपि असन्नस्तु शून्यो भवतु ॥

नवमी ॥

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ।
अहये वा तान् प्रददातु सोम आ वा दधातु निर्ऋतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये । पाकऽशंसम् । विऽहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दूषयन्ति । स्वधाभिः ।
अहये । वा । तान् । प्रऽददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निःऽऋतेः ।
उपऽस्थे ॥ ९ ॥

ये राक्षसाः पाकशंसम् परिपक्कशंसनं सत्यभाषिणं माम् एवैः प्राप्यैरात्मीयैः कामैर्हेतुभिः विहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति । यथा-

१ P असंम्. We with P J Cr. २ P वातान् for वा । तान् । We with P J Cr. ३ P omits the visarga in °ऋते:. We with P J Cr.

कामं परिवदन्तीत्यर्थः । ये च भद्रम् कल्याणतमं मां मदीयं भद्रम् भद्रं कर्म वा स्वधाभिः । स्वधेत्यन्ननाम । अन्नैर्निमित्तभूतैः दूषयन्ति तान् उभयविधान् अहये । सर्पे वृत्रासुरेप्यहिरित्यभिधानम् । वृत्राय सर्पाय वा प्रददातु प्रयच्छतु सोमः । वा अथवा निर्ऋतेः । निर्ऋतिः पापदेवता । हिंसित्र्याः पापदेवताया उपस्थे उत्सङ्गे आ दधातु आस्थापयतु ॥

दशमी ॥

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अंग्ने अश्वानां गवां यस्तनूनाम् ।
रिपु स्तेन स्तेयकृद् दभ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वा॒३ तना च ॥१०॥ (९)

यः । नः । रसंम् । दिप्संति । पित्वः । अग्ने । अश्वानाम् । गवाम् । यः । तनूनाम् ।
रिपुः । स्तेनः । स्तेयऽकृत् । दभ्रम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वा । तना । च ॥ १० ॥ (९)

हे अग्ने यो राक्षसादिः नः अस्माकं रसम् मम शरीरसारं दिप्सति जिघांसति यश्च अश्वानां मदीयानां रसं दिप्सति यश्चापि गवां यो वा तनूनाम् आत्मीयपुत्रादिशरीराणां रसं दिप्सति स पूर्वोक्तप्रकारो रिपुः शत्रुः स्तेनः तस्करः स्तेयकृत् मोषकर्ता दभ्रम् एतु । ※दभि हिंसायाम्※ । हिंसां प्राप्नोतु । स एव तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च तनयेन च नि हीयताम् वियुक्तो भवतु ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"परः सो अस्तु" इति सूक्तस्य "रक्षोहणम्" इत्यनुवाकप्रयुक्तो विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

परः सो अस्तु तन्वा॒३ तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।

---

१ A स. २ KR १ for ३. We with ADS̆V. ३ R १ for ३.

1 S′ omit पाप°. 2 Sâyaṇa's text reads the second pâda thus: ये अश्वानां ये गवां यस्तनूनाम्. 3 S′ निषहीयतांवियुक्तोभवतु.

प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो मा दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥११॥

परः। सः। अस्तु। तन्वा। तना। च। तिस्रः। पृथिवीः। अधः। अस्तु। विश्वाः।

प्रति। शुष्यतु। यशः। अस्य। देवाः। यः। मा। दिवा। दिप्सति। यः। च। नक्तम् ॥ ११ ॥

हे देवाः स राक्षसादिः तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च पुत्रेण च। ※उभयत्र व्यत्ययेन तृतीया※। तनोः पुत्रस्य चेत्यर्थः। उभयोः परः अन्यः विरोधी अथवा परस्ताद् वर्तमानो वियुक्तः अस्तु। तथा विश्वाः व्याप्तास्तिस्रः पृथिवीः त्रिप्रकारा भूमीः। भूमेर्द्युलोकस्य च त्रैविध्यं मन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम्। "तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत द्यून्" [ऋ०२.२७.८]। "तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमीरुपराः षड्विधानाः" इति [ऋ०७.८७.५]। अधो अस्तु। तिसृणामपि पृथिवीनाम् अधस्तात् नरके वर्तमानोस्त्वित्यर्थः। अस्य पापिनो यशः अन्नं कीर्तिर्वा प्रति शुष्यतु विनश्यतु। यस्य ईदृशो विनाशः तं दर्शयति[2]। यो द्वेष्टा दिवा अहनि मा मां दिप्सति हन्तुम् इच्छति यश्च नक्तम् रात्रौ दिप्सति। तस्येति संबन्धः॥

द्वितीया॥

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते।
तयोर्यत् सत्यं यतरदृजीयस्तदित् सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सुऽविज्ञानम्। चिकितुषे। जनाय। सत्। च। असत्। च। वचसी इति। पस्पृधाते इति।

तयोः। यत्। सत्यम्। यतरत्। ऋजीयः। तत्। इत्। सोमः। अवति। हन्ति। असत् ॥ १२ ॥

---

१ P अस्य. We with P[2] J Cr. २ P देवाः. We with P J Cr.

---

1 S' अन्यविरोधी. 2 S' विनाश इतितंदर्शयति.

अस्याः "इन्द्रासोमा" इत्यादिसूक्तत्रयस्य ऋक्संहितायामपि समानत्वात् तदीयबृहद्देवतानुक्रमण्याम् उदाहृतं वचनम् एतत् ॥

हत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः ।
वसिष्ठं राक्षसोसि त्वं वासिष्ठं रूपम् आस्थितः ॥
अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू राक्षसोब्रवीत् ।
अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ॥

इति ॥ चिकितुषे विदुषे जनाय इदं सुविज्ञानम् विज्ञातुं सुशकं भवति । किं तत् । सच्च सत्यं च असच्च अनृतं च वचसी सत्यासत्यरूपे वचने पस्पृधाते मिथः स्पर्धेते । तयोः सदसतोर्मध्ये यत् सत्यम् यथार्थवचनं यतरच्च ऋजीयः ऋजुतरम् अकुटिलं तदित् तदेव सोमो देवः अवति रक्षति । असत् उक्तविलक्षणम् असत्यं हन्ति हिनस्ति । एवं सति आवयोर्मध्ये कोऽनृतवादीति विद्वद्भिः सुज्ञानम् इत्यर्थः । अतः अस्मासु असत्यभूतम् आरोपयन्तं राक्षसम् हे सोम त्वं घातयेत्यभिप्रायः ॥

तृतीया ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।
हन्ति रक्षो हन्त्यासद् वदन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न । वै । ऊं इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया । धारयन्तम् ।
हन्ति । रक्षः । हन्ति । असत् । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रऽसितौ । शयाते इति ॥ १३ ॥

सोमो देवः वृजिनम् । पापवाचिना वृजिनशब्देन तद्वान् लक्ष्यते । पापवन्तं राक्षसं न हिनोति वा उ । वैशब्दः प्रसिद्धौ । उशब्दः अवधारणे । नैव मुञ्चति अयं जीवत्विति न परित्यजति । मिथुया मिथ्याभूतम् अनृतं धारयन्तं क्षत्रियम् क्षत्रं बलम् तद्वन्तं बलिनं राक्षसादिकं

१ D °विन्द्रंश्च.

1 S' पूर्वे. 2 S' रात्रोत्तरा. 3 S' ऋजुरं for ऋजुतरं.

च सोमो न हिनोति । तर्हि सोमः किं करोति । उच्यते । रक्षः राक्षसं वृजिनरूपं हन्ति हिनस्ति । तथा असत् अनृतं वदन्तं हन्ति । उभौ उक्तविधौ दुष्टौ इन्द्रस्य प्रसितौ बन्धनसाधने पाशे शयाते । अथवा प्रसितौ । [निष्ठान्तं पदम्] । प्रकर्षेण बद्धौ सन्तौ शयाते । [षिञ् बन्धने इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । "गतिरनन्तरः" इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । क्तिन्पक्षे "तादौ च निति कृति०" इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्] ॥

चतुर्थी ॥

यदि वाहमनृतदेवो अस्मि मोघं वा देवाँ अप्यूहे अग्ने ।
किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । अस्मि । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽऊहे । अग्ने ।
किम् । अस्मभ्यम् । जातऽवेदः । हृणीषे । द्रोघऽवाचः । ते । निःऽऋथम् । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

हे [अग्ने] अहं यदि वा यद्यपि अनृतदेवः अनृतेन दीव्यतीत्यनृतदेवः अथ वा अनृताः असत्यभूता देवा अस्य । देवशून्य इत्यर्थः । तादृशोस्मि वा । अथ वा मोघम् व्यर्थं देवान् स्तोतव्यान् यष्टव्यांश्च अप्यूहे वहामि । उभयविधोपि न भवामीत्यर्थः । अतः कारणात् किम् कथंकारम् अस्मभ्यम् हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने हृणीषे क्रुध्यसि । क्रोधो न कार्यः । अस्मद्विलक्षणा द्रोघवाचः देवताद्रोहविषयवचनोपेताः ते राक्षसाः निर्ऋथम् निकृष्टाम् आर्तिं नाशं सचन्ताम् समवयन्तु गच्छन्तु ॥

पञ्चमी ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्ततप पूरुषस्य ।
अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

१ BS ०देवा. We with ADKKRVC०. २ AR चंप्. B चंप्. ३ P असि. We with PJ. ४ K मरीय. KV मुरीय. We with ABDRSPPJ. ५ A पुरुषस्य.

1 S' निराक्षसाः.

अद्य । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । आयुः । ततप । पुरुषस्य ।

अध । सः । वीरैः । दशऽभिः । वि । यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान । इति । आह ॥ १५ ॥

प्रायेण अयं मन्त्रः पूर्वश्च अराक्षसम् अहिंसकं त्वं हिंसको राक्षसोसीत्येवं यो मिथ्याभियोगं करोति तं प्रति मिथ्याभिशस्तस्य शपथरूपौ मन्त्रौ । हे आरोपक पुरुष अहं यदि यातुधानः यातनानां विधायकः पीडाकृद् अस्मि । यदि वा पुरुषस्य आयुः जीवनं ततप संतापं हिंसाम् अकार्षम् । तर्हि अद्य अस्मिन्नेव दिने मुरीय म्रियेय । अध अथ मा अनागसं मां यस्त्वं मोघम् व्यर्थं यातुधानेति आह । पुरुषव्यत्ययः । स त्वं च दशभिः दशसंख्याकैर्वीरैः पुत्रैः वि यूयाः वियुक्तो भवेः ॥

षष्ठी ॥

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।
इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोरधमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह ।

इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः अध्यारोपयिता मा माम् अयातुम् अराक्षसं सन्तम् हे यातुधान राक्षस इत्याह यो वा यश्च परमार्थतो रक्षाः राक्षसः शुचिः शुद्धोहम् अयातुः इत्याह ब्रूते तम् उभयविधम् असत्यवादिनम् इन्द्रो देवः महता अतिशयितप्रभाववता वधेन हननसाधनेन वज्रेण हन्तु हिनस्तु । स उभयविधो जनः विश्वस्य सर्वस्यापि जन्तोः प्राणिनः अधमः निकृष्टः सन् पदीष्ट पततु नश्यतु ॥

१ P अधा. We with P̊ J.

1 S' गियायकः. 2 S' पुरुषवचनव्यत्ययः.

सप्तमी ॥

प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमप द्रुहुस्तन्वं गूहमाना।
वव्रमनन्तमव सा पदीष्ट ग्रावाणो घ्नन्तु रक्षस उपब्दैः ॥ १७ ॥

प्र। या। जिगाति। खर्गलाऽइव। नक्तम्। अप। द्रुहुः। तन्वम्। गूहमाना।
वव्रम्। अनन्तम्। अव। सा। पदीष्ट। ग्रावाणः। घ्नन्तु। रक्षसः। उपब्दैः ॥ १७ ॥

या राक्षसी नक्तम् रात्रौ खर्गलेव उलूकीव प्र जिगाति प्रकृष्टं गच्छति अस्मान् हन्तुम्। या च द्रुहुः द्रोहकारिणी राक्षसी तन्वम् स्वकीया तनुं गूहमाना संवृण्वती अप्रकाशयन्ती [उप]। ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥। उपगच्छति। सा उक्तलक्षणा दुष्टराक्षसी अनन्तम् अन्तरहितम् अनवधिकम् असंख्यातं वा वव्रम् गर्तम् अव अवाङ्मुखं पदीष्ट पततु। किं च ग्रावाणः सोमम् अभिषुण्वन्तः पाषाणाः उपब्दैः स्वकीयैः सोमाभिषवध्वनिभिः रक्षसः राक्षसान् घ्नन्तु विनाशयन्तु ॥

अष्टमी ॥

वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्वीउच्छत गृभायत रक्षसः सं पिनष्टन।
वयो ये भूत्वी पतयन्ति नक्तभिर्ये वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे ॥ १८ ॥

वि। तिष्ठध्वम्। मरुतः। विक्षु। इच्छत। गृभायत। रक्षसः। सम्। पिनष्टन।
वयः। ये। भूत्वी। पतयन्ति। नक्तऽभिः। ये। वा। रिपः। दधिरे। देवे। अध्वरे ॥ १८ ॥

---

१ B द्रुह॰. २ ABB^h DS^m Cs ३ for १. Sayana's text: तन्वांगू॰. We with KK^m R V. ३ P जिगाती. ४ PP^b वव्रिम्. Cp वव्रम् corrected into वव्रिम्. We with J. ५ A विक्षिवउ॰. V विक्ष्वीउ॰. We with BB^h K^m DS^m R Cs. Sayana's text too is: विक्ष्वी॰, and not विक्षिव॰.

---

1 S' मप्रजिगाति.

हे मरुतः यूयं विक्षु प्रजासु मध्ये वि तिष्ठध्वम् विविधं तिष्ठत । रक्षसः राक्षसान् इच्छत हन्तुम् इच्छां कुरुत । तदनन्तरं गृभायत गृह्णीत । गृहीत्वा च सं पिनष्टन सम्यक् चूर्णं यथा भवति तथा पेषणं कुरुत । ये वा राक्षसाः वयः पक्षिणो भूत्वा नक्तभिः रात्रिभिः रात्रिषु पतयन्ति गच्छन्ति संचरन्ति । ये वा ये च देवे दैवे देवसंबन्धिनि दीप्ते प्रकाशमाने वा अध्वरे यागे रिपः हिंसाः दधिरे धारयन्ति । तान् राक्षसान् संपिनष्टनेति संबन्धः ॥

नवमी ॥

प्र वर्तय दिवोऽश्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्त्सं शिशाधि ।
प्राक्तो अपाक्तो अधरादुदक्तोऽभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमऽशितम् । मघऽवन् । सम् । शिशाधि ।
प्राक्तः । अपाक्तः । अधरात् । उदक्तः । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे मघवन् इन्द्र दिवः द्युलोकाद् अन्तरिक्षाद् अश्मानम् अशनिलक्षणं वज्रं प्र वर्तय परिस्फारय । तदेव सोमशितम् सोमेन तीक्ष्णीकृतं यथा भवति तथा सं शिशाधि सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । तादृशेन पर्वतेन पर्ववता वज्रेण प्राक्तः अपाक्तः अधरात् उदक्तः प्राक्पश्चाद्दक्षिणोत्तराभ्यो दिग्भ्यः । सर्वस्माद् देशाद् इत्यर्थः । रक्षसः राक्षसान् अभि जहि मारय ॥

दशमी ॥

एत उ त्ये पतयन्ति श्वयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाभ्यम् ।
शिशीते शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥ (१०)

एते । ऊं इति । त्ये । पतयन्ति । श्वऽयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । अदाभ्यम् ।

१ AKR (and Sâyaṇa's text:) दिवो अश्मा°. २ KKRV १ for २. We with AB DSCs. ३ P पतयन्ति. We with PJCp. ४ P दिप्सन्ति. We with PJCp.

शिशीते । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २० ॥ (१०)

ये । तच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः । त्ये ते एते उक्तप्रकाराः श्वयातवः श्ववत् खादन्तो यातुधानाः श्वरूपधारिणः श्वसहिता [वा] पतयन्ति गच्छन्ति । आगत्य च दिप्सवः हिंसेच्छवः सन्तः अदाभ्यम् अहिंस्यम् इन्द्रं दिप्सन्ति जिघांसन्ति । स च शक्रः शक्त इन्द्रः पिशुनेभ्यः राक्षसेभ्योर्थाय तान् हन्तुं वधम् वज्रं शिशीते निशितं करोति । स एवेन्द्रः यातुमद्भ्यः हिंसावद्भ्यो राक्षसेभ्यो नूनम् निश्चयम् अशनिम् वज्रं सृजत् सृजतु सृजति वा ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"इन्द्रो यातूनाम्" इति सूक्तस्य "रक्षोहणम्" इत्यनुवाकेन उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरो हविर्मथीनामभ्याँ३विवासताम् ।
अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रेव भिन्दन्त्सत एतु रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातूनाम् । अभवत् । पराऽशरः । हविःऽमथीनाम् । अभि । आऽविवासताम् ।

अभि । इत् । ऊं इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् । पात्राऽइव । भिन्दन् । सतः । एतु । रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रो देवः यातूनाम् हिंसकानां राक्षसानां पराशरः पराशातयिता प्रक्षिप्तशरो वा अभवत् भवतु । कीदृशाम् । हविर्मथीनाम् हवींषि देवतार्थानि पुरोडाशादीनि मथ्नतां तथा अभ्याविवासताम् अभिमुखं गच्छताम् । उ अपि च । इदिति पूरणः । शक्रः इन्द्रः राक्षसान् हन्तुम्

१ KRV १ for ३. २ ADKK̃S̃V पति. We with BB̃R. ३ P °शराः. We with P̃JCp. ४ PP̃ भिदन्. We with JKCp. ५ PP̃J पति. We with Cp.

1 S' स्वरूप°. 2 S' स्वसहिताः. 3 S' हिंसावद्भ्यो 4 S' विवसताम्.

अभ्येतु । यथा परशुः कुठारो वनम् वृक्षसमूहं छेत्तुम् एति । पात्रेव पात्राणि मृन्मयानीव भिन्दन् यथा लकुट एति । तद्वत् सतः प्रामान् रक्षसः राक्षसान् भिन्दन् । . ※ तिरः सत इति प्राप्तस्येति यास्कः [नि॰ ३.२०] ※ । एतु गच्छतु ॥

द्वितीया ॥

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।
सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकऽयातुम् । शुशुलूकऽयातुम् । जहि । श्वऽयातुम् । उत । कोकऽयातुम् ।
सुपर्णऽयातुम् । उत । गृध्रऽयातुम् । दृषदाऽइव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥२२॥

हे इन्द्र उलूकयातुम् उलूकैर्घूकैः परिवारैः सह यातयतीति वा उलूकैर्यातीति वा उलूकयातुः तं जहि विनाशय । तथा शिशुलूकयातुम् अल्पोलूकाकारेण यान्तम् अल्पोलूकैः उलूकजातिविशेषैर्यान्तं वा जहि । एवं श्वयातुम् इत्यादीनि व्याख्येयानि । श्वा प्रसिद्धः । कोकश्चक्रवाकः । सुपर्णो गरुत्मान् पक्षिराट् । गृध्रस्तदवान्तरजातीयः । सर्वत्र जहीति संबन्धः । किं बहुना । दृषदा पाषाणेन मृत्पात्रमिव रक्षः नानाकारेण वर्तमानं राक्षसं प्र मृण प्रकर्षेण मारय । अत्र ऋक्संहिताबृहद्देवतानुक्रमणिका ।

उलूकयातुं जघ्नेतान् नानारूपान् निशाचरान् ।
स्त्रीपुंरूपांश्च जघ्नेतान् जिघांसून् इन्द्र मे जहि ।

इति ॥

तृतीया ॥

मा नो रक्षो अभि नड् यातुमावदपोच्छन्तु मिथुना ये किमीदिनः ।
पृथिवी नः पार्थिवात् पात्वंहसोन्तरिक्षं दिव्यात् पात्वस्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुऽमावत् । अप । उच्छन्तु । मिथुनाः ।
ये । किमीदिनः ।

---

१ ADS̄ घृष॰. २ AK̄ ॰च्छतु.

---

1 S' स्त्रीरूपांश्च. The emendation is conjectural.

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ २३ ॥

नः अस्मान् यातुमावत् यातुमत् हिंसकं रक्षः राक्षसजातिः मा अभि नट् मा प्राप्नोतु । X नशतिर्व्याप्तिकर्मा । तस्माल्लुङि "मन्त्रे घस॰" इति च्लेर्लुक् । "न माङ्योगे" इति अडभावः X । तथा किमीदिनः किम् इदानीम् इति वा किम् इदं किम् इदम् इति वा चरन्तो राक्षसा ये मिथुनाः मिथुनभूताः स्त्रीपुंसाः सन्ति ते अपोच्छन्तु अपगच्छन्तु । किं च पृथिवी देवी नः अस्मान् पार्थिवात् पृथिवीसंबन्धात् स्वसंबन्धिनः अंहसः रक्षःपिशाचादिकृतात् पीडनात् पापाद् वा [पातु] रक्षतु । एवम् अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता अस्मान् दिव्यात् दिवि भवात् स्वसंबन्धाद् अंहसः पातु ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्र जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।
विग्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृशन्त्सूर्यमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्र । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत । स्त्रियम् । मायया । शाशदानाम् । विऽग्रीवासः । मूरऽदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । दृशन् । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वं पुमांसम् पुंरूपधारिणं यातुधानम् यातनाकारिणं राक्षसं जहि नाशय । उत अपि च मायया परव्यामोहिन्या क्रियया शाशदानाम् हिंसतीं स्त्रियम् राक्षसीं जहि । किं च मूरदेवाः मारणक्रीडाः मूलेन विषौषध्या दीव्यन्तीति [वा] मूरदेवाः ते विग्रीवासः विच्छिन्नग्रीवाः सन्तः ऋदन्तु नश्यन्तु । ते मूरदेवाः उच्चरन्तं सूर्यं मा दृशन् मा द्राक्षुः ॥

---

१ P Cr. ते. We with P̊ J. २ P̊ दृशन्. We with P J Cr.

---

1 S′ रक्षः यातयता राक्षस॰ for रक्षः राक्षस॰. 2 S′ तस्य लुङि for तस्माल्लुङि. 3 S′ विगतिछिन्न॰.

पञ्चमी ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।
रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २५ ॥ (११)

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।
रक्षःऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमतऽभ्यः ॥ २५ ॥ (११)

हे सोम त्वम् इन्द्रश्च युवाम् हिंसकान् राक्षसान् प्रति चक्ष्व प्रतिकूलं प्रत्येकं वा पश्य । तथा वि चक्ष्व विविधं विपरीतं वा राक्षसान् पश्य । युवां जागृतम् अस्मद्रक्षाविषये अपनिद्रौ भवतम् । किं च रक्षोभ्यो यातुमद्भ्यः हिंसावद्भ्यः अशनिम् अशनिलक्षणं वधम् हननसाधनम् आयुधम् अस्यतम् क्षिपतम् ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र "अयं प्रतिसरः" इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् अभिलषितार्थसिद्ध्यर्थम् । अनेनार्थसूक्तेन दध्नि मधुनि च त्रिरात्रं वासितं तिलकमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । सूत्रितं हि । "आयमगन्[३.५] अयं प्रतिसरः[८.५] अयं मे वरणः[१०.३] अरातीयोः[१०.६] इति मन्त्रोक्तान् [वासितान्] बध्नाति" इति [कौ° ३.२] ॥

तथा अस्य सूक्तद्वयस्य कृत्याप्रतिहरणगणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणहोमादौ विनियोगः । सूत्रितं हि । "अयं प्रतिसरः[८.५] यां कल्पयन्ति[१०.१] इति महाशान्तिम् आवपते" इति [कौ° ५.३] । "अथ शान्तिकृत्यादूषणैश्चातनैर्मातृनामभिः" इति [शा° क° १६] । "कृत्यादूषण एव च । चातनो मातृनामा च" इति [न° क° २३] ॥

तथा "रौद्रीं रोगार्तस्य" [न° क° १७] इति विहितायां रौद्र्याख्यायां

1 S' क्षितम्. 2 S' omits वासितान् which we supply from *Kaus'ika*.

महाशान्तौ तिलकमणिबन्धने एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । "अयं प्रतिसर इति मन्त्रोक्तं रौद्र्याम्" इति [न० क० १९] ॥

पिष्टराज्ञीविधाने प्रतिसरबन्धनेपि एतत् सूक्तम् । "अथातः पिष्टराज्ञ्याः कल्पं व्याख्यास्यामः" इति उपक्रम्य उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे । "अयं प्रतिसर इति प्रतिसरम् आबध्य" इति [प० ६.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयं प्रतिसरो मणिर्वीरो वीराय बध्यते ।
वीर्यवान्त्सपत्नहा शूरवीरः परिपाणः सुमङ्गलः ॥ १ ॥

अयम् । प्रतिऽसरः । मणिः । वीरः । वीराय । बध्यते ।
वीर्यऽवान् । सपत्नऽहा । शूरऽवीरः । परिऽपानः । सुऽमङ्गलः ॥ १ ॥

अयं तिलकवृक्षनिर्मितो मणिः प्रतिसरः प्रतिसरणसाधनः । यः कृत्याः करोति तं प्रति सरतीति प्रतिसरस्तादृशः । वीरः विविधम् ईरयति अपसारयति शत्रुप्रभृतीनि [इति] वीरः वीराय वीर्याय वीर्याख्याय[1] सामर्थ्याय विक्रान्ताय पुरुषाय वा बध्यते । मणिर्विशेष्यते । वीर्यवान् वीरस्य कर्म वीर्यम् तद्वान् अतिशयितवीर्यः । सपत्नहा शत्रुघातकः । शूरवीरः शूरान् वीरयति संग्रामे इति वा शूरश्चासौ वीरश्चेति वा शूरवीरः । परिपाणः परिपात्यनेन साधनेन प्रयोक्ता[2] यजमानम् इति परिपाणः परिरक्षासाधनभूतः परितो रक्षिता वा[3] । ✕ परिपूर्वात् पातेः करणे ल्युट् । "वा भावकरणयोः" इति णत्वविकल्पः । नन्द्यादित्वात् ल्युर्वा ✕ । सुमङ्गलः शोभनेन मङ्गलेन उपेतः ॥

द्वितीया ॥

अयं मणिः सपत्नहा सुवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।
प्रत्यक् कृत्या दूषयन्नेति वीरः ॥ २ ॥

अयम् । मणिः । सपत्नऽहा । सुऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।
प्रत्यक् । कृत्याः । दूषयन् । एति । वीरः ॥ २ ॥

---

1 S' वीराख्याय सामर्थ्यात्माय. 2 S' प्रयोक्तो. 3 S' घ्नि च for वा.

अयं स्त्राक्त्यो मणिः सपत्नहा वैरिघातकः सुवीरः शोभनैर्वीरैरुपेतः । पुत्रादिप्रदातेत्यर्थः । सहस्वान् बलवान् वाजी वेजनवान्[1] सहमानः शत्रूणाम् अभिभविता उग्रः उद्गूर्णबलः कृत्याः परोत्पादिताः प्रत्यक् कर्त्रभिमुखं दूषयन् विनाशयन् एति गच्छति बाहुदण्डम् आरोहति । अथ वा प्रत्यक् अस्मदभिमुखम् एति वीरः विविधम् ईरयिता शत्रूणाम् ॥

तृतीया ॥

अनेनेन्द्रो मणिना वृत्रमहन्ननेनासुरान् पराभावयन्मनीषी ।
अनेनाजयद् द्यावापृथिवी उभे इमे अनेनाजयत् प्रदिशश्चतस्रः ॥ ३ ॥

अनेन । इन्द्रः । मणिना । वृत्रम् । अहन् । अनेन । असुरान् । परा । अभावयत् । मनीषी ।
अनेन । अजयत् । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । इमे इति । अनेन । अजयत् । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥ ३ ॥

अनेन स्त्राक्त्येन मणिना पूर्वम् इन्द्रः वृत्रम् असुरम् अहन् केनापि उपायेन जेतुम् अशक्यमपि अमुं मणिं बद्ध्वा तत्सामर्थ्येन हतवान् । तथा अनेनैव मणिना मणिबन्धनसामर्थ्येन मनीषी जयोपायज्ञानवान् इन्द्रः असुरान् अन्यान् पराभावयत् पराभूतान् विनष्टान् अकरोत् । किं च अनेनैव मणिना इमे प्रसिद्धे उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ[2] अजयत् । द्यावापृथिव्योर्विजयो नाम तदाधिपत्यम् । किं च अनेनैव मणिना चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याः अजयत् स्वाधीनं कृतवान् ॥

चतुर्थी ॥

अयं स्त्राक्त्यो मणिः प्रतीवर्तः प्रतिसरः ।
ओजस्वान् विमृधो वशी सो अस्मान् पातु सर्वतः ॥ ४ ॥

अयम् । स्त्राक्त्यः । मणिः । प्रतिऽवर्तः । प्रतिऽसरः ।
ओजस्वान् । विऽमृधः । वशी । सः । अस्मान् । पातु । सर्वतः ॥ ४ ॥

---

[1] S' वेजनघानवान् which probably stands for वेजनवान् भयवान् वा. [2] S' inserts त before द्यावा°.

अयं स्राक्त्यः तिलकविकारो मणिः प्रतीवर्तः प्रतिकूलं प्रतिमुखं वर्तयत्यनेनेति प्रतीवर्तः। ※प्रतिपूर्वाद् वृतेः करणे घञ्। "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः। "थाथघञ्" इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्※। प्रतिसरः रोगादेः प्रतिसरणसाधनभूतः ओजस्वान् शत्रुनिरासक्षमतेजोयुक्तः विमृधः विगतसंग्रामः मणिधारकदर्शनेनैव शत्रूणां पलायनात् संग्रामस्यैव अभावात्। विमृधो विमर्दयिता वा। वशी सर्वस्य वशयिता स तादृशो मणिः अस्मान् सर्वतः सर्वस्मात् अभिभवात्[1] पातु रक्षतु ॥

पञ्चमी ॥

तदृग्निरा॑ह॒ तदु॒ सोम॑ आह॒ बृह॒स्पतिः॑ सवि॒ता तदिन्द्रः॑।
ते मे॑ दे॒वाः पु॒रोहि॑ताः प्र॒तीचीः॑ कृ॒त्याः प्रतिस॒रैर॑जन्तु ॥ ५ ॥

तत्। अ॒ग्निः। आ॒ह॒। तत्। ऊं॒ इति॑। सोमः॑। आ॒ह॒। बृह॒स्पतिः॑। स॒वि॒ता। तत्। इन्द्रः॑।
ते। मे॒। दे॒वाः। पु॒रःऽहि॑ताः। प्र॒तीचीः॑। कृ॒त्याः। प्र॒ति॒ऽस॒रैः। अ॒ज॒न्तु॒ ॥ ५ ॥

तत् वक्ष्यमाणं प्रतीचीः कृत्या इत्यादिकम् अग्निर्देवो मे आह उक्तवान्। प्राणिनः प्रतिसरैः प्रतिसरणसाधनैर्मणिभिः कृत्याः प्रतीचीः अजन्ति इत्येतत्[2] मे मह्यम् अस्माकम् अग्निराहेत्यर्थः। तदु तद् एव सोमोप्याह। एवं बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रजातस्य स्वामी एतन्नामको देवोप्याह। तथा सविता सर्वप्राणिनां प्रेरकः एतन्नामको देवोप्याह। किं बहुना। तत् साधनम् इन्द्रः मे आह। ते प्रसिद्धा अन्येपि देवाः पुरोहिताः पुरतः संनिधापिताः पुरोहितवत् हितकारिणो वा। आहुरिति विपरिणामः कर्तव्यः ॥ अथ वा तत् स्राक्त्यमणिबन्धनस्य सर्वसंपत्साधनत्वम् अग्निराह[3]। तदु तद् एव सोमोप्याह। एवं बृहस्पत्यादिष्वपि योज्यम्। ते ये अग्न्यादयो मणेः सर्वफलसाधनत्वम् आहुः त एव पुरोहिताः फलनिष्पादनविषये पुरतः स्थापिताः सन्तो मे मदर्थम् अन्यैरुत्पादिताः कृ-

1 S' अभिभयात्. 2 S' अजंतित्येतम् for अजन्ति इत्यनत्. 3 S' सर्वसंपत्साधनमग्निम्बम् अग्निराह for सर्वसंपत्साधनत्वम् अग्निराह.

त्याः प्रतिसरैः फलसाधनत्वेन अभिहितैर्मणिभिः साधनैः प्रतीचीः अजन्तु गमयन्तु इति व्याख्येयम् ॥

षष्ठी ॥

अन्तर्दधे द्यावापृथिवी उताहरुत सूर्यम् ।

ते मे देवाः पुरोहिताः प्रतीचीः कृत्याः प्रतिसरैरजन्तु ॥ ६ ॥

अन्तः । दधे । द्यावापृथिवी इति । उत । अहः । उत । सूर्यम् ।

ते । मे । देवाः । पुरःऽहिताः । प्रतीचीः । कृत्याः । प्रतिऽसरैः । अजन्तु ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च अन्तर्दधे कृत्यायाश्च मम च अन्तरालदेशे दधे स्थापयामि व्यवधानं करोमि । उत अपि च अहरपि अन्तर्दधे । उत अपिच सूर्यमपि अन्तर्दधे । ते मे देवाः द्यावापृथिव्यादयः । शिष्टं पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

ये स्राक्त्यं मणिं जना वर्माणि कृण्वते ।

सूर्य इव दिवमारुह्य वि कृत्या बाधते वशी ॥ ७ ॥

ये । स्राक्त्यम् । मणिम् । जनाः । वर्माणि । कृण्वते ।

सूर्यःऽइव । दिवम् । आऽरुह्य । वि । कृत्याः । बाधते । वशी ॥ ७ ॥

ये जनाः कृत्यापरिहारार्थिनो मनुष्याः स्राक्त्यम् मणिं वर्माणि तनुत्राणि कृण्वते कुर्वते । स मणिः सूर्य इव दिवम् आरुह्य दिवम् आरूढः सूर्यो यथा तमांसि बाधते एवं वशी वशयिता सन् कृत्याः अन्योत्पादिता वि बाधते विशेषेण नाशयति ॥

अष्टमी ॥

स्राक्त्येन मणिन[1] ऋषिणेव मनीषिणा ।

अजैषं सर्वाः पृतना वि मृधो हन्मि रक्षसः ॥ ८ ॥

स्राक्त्येन । मणिना । ऋषिणाऽइव । मनीषिणा ।

१ B $B^h$ $K^m$ मणिना ऋ°. Sâyaṇa's text also has मणिना ऋ°. Cs मणिना corrected into मणिन.

अजैषम् । सर्वाः । पृतनाः । वि । मृधः । हन्मि । रक्षसः ॥ ८ ॥

अहं साधकः स्राक्त्येन तिलकवृक्षविकारेण मणिना मनीषिणा विपश्चिता ऋषिणेव अतीन्द्रियार्थद्रष्ट्रा अथर्वाख्येन महर्षिणा यथा तथा । अथ वा ऋषिर्मन्त्रः । उक्तरूपेण मन्त्रेणेव मन्त्रेण यथा तथा सर्वाः पृतना अजैषम् जितवान् अस्मि जयानि वा । तथा मृधः प्रमाथिनो रक्षसः राक्षसान् स्राक्त्येन मणिनैव वि हन्मि घातयामि ॥

नवमी ॥

याः कृत्या आङ्गिरसीर्याः कृत्या आसुरीर्याः कृत्याः स्वयंकृता या उ चान्येभिराभृताः ।
उभयीस्ताः परा यन्तु परावतो नवतिं नाव्याऽ३ अति ॥ ९ ॥

याः । कृत्याः । आङ्गिरसीः । याः । कृत्याः । आसुरीः । याः । कृत्याः । स्वयम्ऽकृताः । याः । ऊं इति । च । अन्येभिः । आऽभृताः ।
उभयीः । ताः । पराः । यन्तु । पराऽवतः । नवतिम् । नाव्याः । अति ॥ ९ ॥

आङ्गिरसीः आङ्गिरस्यः अङ्गिरसा प्रयुक्ता याः प्रसिद्धाः कृत्याः सन्ति । अङ्गिरसो महर्षेः कृत्याप्रयोगविधातृत्वम् आङ्गिरसकल्पाख्यसूत्रनिर्माणादेव प्रसिद्धम् । तथा आसुरीः आसुर्यः असुरैर्निर्मिता याः कृत्याः सन्ति । एवं स्वयंकृताः परार्थप्रयोगे सति केनचिद् वैकल्येन स्वस्मिन्नेव पर्यवसिताः स्वयंकृता इत्युच्यन्ते । स्वस्मिन्नेव कृत्यापर्यवसानम् "यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात्" [शि॰ १०] इत्यादिषु प्रसिद्धम् । या उ च याः काश्चन अन्येभिः अन्यैर्मत्सरिभिः आभृताः आहृताः प्रयुक्ताः कृत्याः सन्ति ता उक्तरूपा उभयीः उभय्यः उभयप्रकारा अपि परावतः दूरदेशात् परा यन्तु परागच्छन्तु । ननु चतुष्प्रकारा निर्दिष्टाः कथम् उभयविधत्वम् इति चेत् उच्यते । आङ्गिरस्यः आसुर्यश्च अमानुष्यः एका कोटिः । स्वयं-

१ So we with all our authorities. See Rw. Sâyaṇa's text, however, has: आसुरीः । याः &c. २ A १ for ३. ३ P °कृत्याः. We with P J Cp.

1 S' प्रतिसिद्धाः. 2 S' °विधिधात् त्वम्. 3 S' वैकल्येन. 4 S' परागच्छंतं.

कृता अन्यैः कृताश्च मानुष्यः इत्यपरा इत्युभयविधत्वम् । परागमनस्य अवधिं दर्शयति नवतिम् इत्यादिना । नाव्याः नावा तार्याः महानद्यः । ताश्च नवतिसंख्याकाः । ता अति । अतिक्रम्येत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अस्मै मणिं वर्म बध्नन्तु देवा इन्द्रो विष्णुः सविता रुद्रो अग्निः ।
प्रजापतिः परमेष्ठी विराड् वैश्वानर ऋषयश्च सर्वे ॥ १० ॥ (१२)

अस्मै । मणिम् । वर्म । बध्नन्तु । देवाः । इन्द्रः । विष्णुः । सविता । रुद्रः । अग्निः ।
प्रजाऽपतिः । परमेऽस्थी । विऽराट् । वैश्वानरः । ऋषयः । च । सर्वे ॥१०॥ (१२)

अस्मै यजमानाय कृत्यापरिहारादिफलकामाय मणिम् स्राक्त्यं वर्म परकृतकृत्यादिप्रहारपरिहारकं कवचं तत्स्थानीयं कृत्वा बध्नन्तु । के देवास्तान् विशिनष्टि इन्द्रो विष्णुरित्यादिना । प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा स च परमेष्ठी परमे निरतिशये स्थाने वर्तमानः विराट् कृत्स्नब्रह्माण्डाभिमानी देवः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितो जाठरोग्निः हिरण्यगर्भो वा । स्पष्टम् अन्यत् ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"उत्तमो असि" इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उत्तमो अस्योषधीनामनड्वान् जगतामिव व्याघ्रः श्वपदामिव ।
यमैच्छामाविदाम तं प्रतिस्पाशनमन्तितम् ॥ ११ ॥

उत्ऽतमः । असि । ओषधीनाम् । अनड्वान् । जगताम्ऽइव । व्याघ्रः ।
श्वपदाम्ऽइव ।

---

१ P omit the visarga. २ R अस्यौष°. ३ K[m] °नड्वां जग°. We with A B B[h] D K R S[m] V Cs. ४ We omit the vertical stroke from after °मिव and put it after श्वपदामिव with A B B[h] D K K[m] R S[m] V Cs. See Rw. ५ So we with all our MSS. and vaidikas. ६ So we with all our authorities. See Rw.

---

1 S' यन्ताह्याः for तार्याः.

यम् । ऐच्छाम । अविदाम । तम् । प्रतिऽस्पाशनम् । अन्तितम् ॥ ११ ॥

हे मणे मण्युपादान वृक्ष वा त्वम् उत्तमोसि सर्वाभिमतफलसाधनत्वेन कतिपयफलसाधिकानाम् ओषधीनां मध्ये श्रेष्ठोसि । उत्तमत्वे दृष्टान्तम् आह । अनड्वान् अनोवहनसमर्थः पुंगवो जगतामिव गच्छतां चतुष्पदां मध्ये यथा उत्तमस्तद्वत् । अनडुह उत्तमत्वम् "अनड्वान् दाधार पृथिवीम्" [४. ११] इत्यत्र प्राग् उक्तम् । उपकारकत्वे दृष्टान्तम् अभिधाय शत्रुहिंसादिक्रूरकर्मणि दृष्टान्तम् आह व्याघ्रः श्वपदामिवेति । श्वपदः वृकसृगालाद्या अरण्यदुष्टमृगाः । तेषां मध्ये व्याघ्र इव । ♊व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वेति यास्कः [नि° ३. १८]♊ । यम् ईदृग्विधं सर्वपुरुषार्थसाधनाय ऐच्छाम तम् अविदाम लब्धवन्तः स्मः । अथ वा यं त्वया साध्यं पुरुषार्थम् ऐच्छाम तम् अविदाम । ♊विन्दतेर्लुङि च्लेः अङ्♊ । तं विशिनष्टि । प्रतिस्पाशिनम् अभिचरतः प्रतिमुखं बाधकम् । अन्तितम् अत्यन्तसंनिहितम् । अथवा तं तमेव प्रतिस्पाशिनं प्रतिकूलं बाधनावन्तं द्वेष्टारम् अन्ति अन्तिके अविदाम ॥

द्वितीया ॥

स इद् व्याघ्रो भवत्यथो सिंहो अथो वृषा ।
अथो सपत्नकर्शनो यो बिभर्तीमं मणिम् ॥ १२ ॥

सः । इत् । व्याघ्रः । भवति । अथो इति । सिंहः । अथो इति । वृषा ।
अथो इति । सपत्नऽकर्शनः । यः । बिभर्ति । इमम् । मणिम् ॥ १२ ॥

उपमाप्रधाना व्याघ्रादिनिर्देशाः । व्याघ्र इव सिंह इव च पराभिभवनशीलो भवति [स इत्] । स एवेत्यर्थः । अथो अपि च वृषेव स यथा गोषु स्वच्छन्दसंचारी भवति तद्वत् स भवतीत्यर्थः । अथो अपि च स एव सपत्नकर्षणः शत्रुविनाशकश्च भवति । स इत्युक्तम् क इत्याह । यः पुरुषः इमम् उक्तमहिमोपेतं मणिं बिभर्ति धारयति स इद् इति संबन्धः ॥

१ P अविंदाम. We with P J Cr.

1 Sāyaṇa's text in S', however, is उत्तमो अस्यो°. 2 S' °दृष्ट°. 3 S' बाधमानं.

तृतीया ॥

नैनं घ्नन्त्यप्सरसो न गन्धर्वा न मर्त्याः ।

सर्वा दिशो वि राजति यो बिभर्तीमं मणिम् ॥ १३ ॥

न । एनम् । घ्नन्ति । अप्सरसः । न । गन्धर्वाः । न । मर्त्याः ।

सर्वाः । दिशः । वि । राजति । यः । बिभर्ति । इमम् । मणिम् ॥१३॥

सर्वा दिशः प्रति । सर्वासु दिक्ष्वित्यर्थः । वि राजति । सर्वदिक्स्वामी भवतीत्यर्थः । स्पष्टम् अन्यत् ॥

कश्यपस्त्वामसृजत कश्यपस्त्वा समैरयत् ।

अबिभस्त्वेन्द्रो मानुषे बिभ्रत् संश्रेषिणे[1]ऽजयत् ।

मणिं सहस्रवीर्यं वर्म देवा अकृण्वत ॥ १४ ॥

कश्यपः । त्वाम् । असृजत । कश्यपः । त्वा । सम् । ऐरयत् ।

अबिभः । त्वा । इन्द्रः । मानुषे । बिभ्रत् । सम्ऽश्रेषिणे । अजयत् ।

मणिम् । सहस्रऽवीर्यम् । वर्म । देवाः । अकृण्वत ॥ १४ ॥

चतुर्थी ॥ कश्यपः प्रजापतिः हे मणे त्वाम् असृजत सृष्टवान् । अनेन जन्मतः प्राशस्त्यम् उक्तम् । तथा स एव कश्यपः त्वा त्वां समैरयत् सर्वोपकारकत्वाय प्रेरितवान् । अनेन प्रयोक्तृगौरवद्वारा प्राशस्त्यम् उक्तं भवति । अथ धारयितृगौरवादपि प्राशस्त्यं दर्शयति अबिभस्त्वेन्द्र इति । हे प्रशस्तमणे त्वा त्वाम् इन्द्रः सर्वदेवाधिपतिः स्वकीयवृत्रहननादिसिद्धये स्वाराज्यप्राप्तये च अबिभः भरणं कृतवान् । यस्माद् एवं तस्मात् त्वां मानुषे । जातावेकवचनम् । मानुषेषु मध्ये बिभ्रत् पुरुषः संश्रेषणे परस्परसंश्लेषणसाधने संग्रामे अजयत् जयति ॥

पञ्चमी ॥ सहस्रवीर्यम् अपरिमितसामर्थ्यं मणिम् त्वात्वां देवाः पुरा वर्म कवचम् अकृण्वत कृतवन्तः वर्मवद् रक्षाकरम् अकुर्वन् ॥

---

[1] K °श्रेषिणेजयत्. We with ABDKRSVC-.

षष्ठी ॥

यस्त्वा कृत्याभिर्यस्त्वा दीक्षाभिर्यज्ञैर्यस्त्वा जिघांसति ।
प्रत्यक् त्वमिन्द्र तं जहि वज्रेण शतपर्वणा ॥ १५ ॥

यः । त्वा । कृत्याभिः । यः । त्वा । दीक्षाभिः । यज्ञैः । यः । त्वा । जिघांसति ।
प्रत्यक् । त्वम् । इन्द्र । तम् । जहि । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ १५ ॥

हे शान्तिकाम पुरुष यः पुमान् त्वा त्वां कृत्याभिः हिंस्राभिः क्रियाभिः जिघांसति हन्तुम् इच्छति यश्च त्वा त्वां दीक्षाभिः यज्ञियैर्वाग्यमनादिनियमविशेषैः जिघांसति । तथा यश्च त्वां यज्ञैः हिंसासाधनैः श्येनेष्वादिभिर्योगैः जिघांसति तं पुमांसं घातकम् हे इन्द्र इन्द्रात्मक त्वं शतपर्वणा शतसंधिकेन वज्रेण प्रत्यक् प्रतिमुखं जहि घातय ॥

सप्तमी ॥

अयमिद् वै प्रतीवर्त ओजस्वान् संजयो मणिः ।
प्रजां धनं च रक्षतु परिपाणः सुमङ्गलः ॥ १६ ॥

अयम् । इत् । वै । प्रतिऽवर्तः । ओजस्वान् । सम्ऽजयः । मणिः ।
प्रऽजाम् । धनम् । च । रक्षतु । परिऽपानः । सुऽमङ्गलः ॥ १६ ॥

अयं मणिः प्रतीवर्त इद् वै कृत्यादिप्रतिवर्तनसाधन एव खलु । ※ प्रतिपूर्वाद् वृतेः करणे घञ् । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः । "थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ※ । ओजस्वान् अतिशयितौजाः संजयः संगतजयः सम्यग् जेता वा । स मणिः प्रजाम् पुत्रादिरूपां धनं च रक्षतु पालयतु । पुनर्विशेष्यते । परिपाणः परिपातीति परिपाणः मां परितो रक्षकः । ※ नन्द्यादित्वात् ल्युः । णत्वं छान्दसम् ※ । सुमङ्गलः शोभनमाङ्गल्यसाधनभूतः ॥

अष्टमी ॥

असपत्नं नो अधरादसपत्नं न उत्तरात् ।
इन्द्रासपत्नं नः पश्चाज्ज्योतिः शूर पुरस्कृधि ॥ १७ ॥

असपत्नम् । नः । अधरात् । असपत्नम् । नः । उत्तरात् ।
इन्द्र । असपत्नम् । नः । पश्चात् । ज्योतिः । शूर । पुरः । कृधि ॥१७॥

हे इन्द्र शूर त्वम् । मणिर्वा इन्द्रशब्देन उच्यते । नः अस्माकम् अधरात् । उत्तरसाहचर्याद् अत्र अधरशब्दो दक्षिणदेशवाची । "पश्चात् पुरस्ताद् अधरात्" इति हि प्रागुक्तम्[८.३.२०] । दक्षिणदिग्भागाद् असपत्नम् सपत्नविघातकम् । ज्योतिरिति संबन्धः । तत् पुरः पुरोदेशे कृधि कुरु । एवम् उत्तरात् पश्चात् इति वाक्यद्वयमपि व्याख्येयम् । अथ वा अधरात् उत्तरतः पश्चात् इति देशत्रयस्य उपादानात् पुरो ज्योतिरिति पूर्वदेशो विवक्षितः । अथ वा दिक्त्रयदेशेभ्योपि असपत्नम् सपत्नाभावम् पुरोदेशे ज्योतिश्च हे इन्द्र शूर त्वं कृधि कुर्विति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माहर्वर्म सूर्यः ।
वर्म म[1] इन्द्रश्चाग्निश्च वर्म धाता दधातु मे ॥ १८ ॥

वर्म । मे । द्यावापृथिवी इति । वर्म । अहः । वर्म । सूर्यः ।
वर्म । मे । इन्द्रः । च । अग्निः । च । वर्म । धाता । दधातु । मे ॥१८॥

मे मह्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देवते वर्म तनुत्रं धत्ताम् कुरुताम् । तथा [अहः] अहरभिमानिदेवतापि मे वर्म दधातु । एवं सूर्येन्द्राग्निधातृवाक्यान्यपि योज्यानि[1] ॥

दशमी ॥

ऐन्द्राग्नं[2] वर्म बहुलं यदुग्रं विश्वे देवा नाति विध्यन्ति सर्वे ।
तन्मे तन्वं त्रायतां सर्वतो बृहदायुष्मां जरदष्टिर्यथासानि ॥ १९ ॥

ऐन्द्राग्नम् । वर्म । बहुलम् । यत् । उग्रम् । विश्वे । देवाः । न । अतिऽविध्यन्ति । सर्वे ।

१ Sâyaṇa's text omits this मे and reads वर्म इन्द्रश्च &c. २ P ऐन्द्रा अग्निम्.

1 S' व्याख्येयोज्यानि.

तत्। मे। तन्वम्। त्रायताम्। सर्वतः। बृहत्। आयुष्मान्। जरत्ऽअ-
ष्टिः। यथा। असानि ॥ १९ ॥

यत् मणिलक्षणम् ऐन्द्राग्नम् इन्द्राग्निदेवताकम् इन्द्राग्निभ्याम् अभिमानितं बहुलम् प्रभूतम् उग्रम् उद्गूर्णबलं वर्म कवचम् तद् विश्वे देवाः एतत्संज्ञया व्यवह्रियमाणा देवाः सर्वेपि नातिविध्यन्ति अतिवेधनं न कुर्वन्ति। किं तु सर्वेपि पालयन्तीत्यर्थः। तत् तथाविधं मणिलक्षणं वर्म मे तन्वम् तनूं शरीरं सर्वतः त्रायताम् पालयतु। कीदृक् तत्। बृहत् प्रभूतम्। अहं च यथा आयुष्मान् शतसंवत्सरेण आयुष्येण तद्वान् जरदष्टिः जीर्णावस्थापर्यन्तम् अशनवान् असानि भूयासं तथा त्रायताम् ॥

एकादशी ॥

आ मारुक्षद् देवमणिर्मह्या अरिष्टतातये।
इमं मेथिमभिसंविशध्वं तनूपानं त्रिवरूथमोजसे ॥ २० ॥

आ। मा। अरुक्षत्। देवऽमणिः। मह्यै। अरिष्टऽतातये।
इमम्। मेथिम्। अभिऽसंविशध्वम्। तनूऽपानम्। त्रिऽवरूथम्। ओ-
जसे ॥ २० ॥

देवमणिः देवेन इन्द्रेण धृतत्वाद् वा देवैः इन्द्राग्न्यादिभिरभिमानितत्वाद् वा देवमणिः। स मा माम् आरुक्षत् भुजादिप्रदेशम् आरूढवान्। किमर्थम्। मह्यै महत्यै। मह्यम् इति वा। अरिष्टतातये। रिष्टं नाशस्तदभावः अरिष्टम् अरिष्टकरणाय। क्षेमायेत्यर्थः। किं च हे नराः यूयमपि इमं मेथिम् शत्रूणां विलोडयितारं विनाशयितारम्। यद्वा मेथी खले यथा उच्छ्रिता वर्तते एवम् अयमपीति मेथीवत् मेथिः। तम् अभिसंविशध्वम् अभितः सम्यग् आश्रयध्वम्। अथ वा इमं मेथीस्थानीयं मणिम् हे इन्द्रादिदेवा यूयम् अभिसंविशध्वम् अधितिष्ठत। कीदृशम्। तनूपानम् तन्वाः शरीरस्य पातारम् त्रिवरूथम् त्रिविधावर-

1 S' तन्वः. 2 S' धाता°.

णोपेतम् आद्यन्तमध्यभागैस्त्र्यात्मकं वा । किमर्थम् अभिसंवेशनम् इति उच्यते । ओजसे बलाय बलाभिवर्धनाय ॥

द्वादशी ॥

अस्मिन्निन्द्रो नि दधातु नृम्णमिमं देवासो अभिसंविशध्वम् ।
दीर्घायुत्वाय शतशारदायायुष्मान् जरदष्टिर्यथासत् ॥ २१ ॥

अस्मिन् । इन्द्रः । नि । दधातु । नृम्णम् । इमम् । देवासः । अभिऽसंविशध्वम् ।
दीर्घायुऽत्वाय । शतऽशारदाय । आयुष्मान् । जरत्ऽअष्टिः । यथा । असत् ॥ २१ ॥

अस्मिन् मणौ इन्द्रो देवो नृम्णम् सुखम् अस्मदभिमतं नि दधातु स्थापयतु । इमं मणिम् हे देवासः देवा यूयम् अभिसंविशध्वम् अभितः अधितिष्ठत । किमर्थम् एवं प्रार्थनेति चेत् उच्यते । दीर्घायुत्वाय प्रभूतस्य आयुषः प्राप्तये । एतस्यैव व्याख्यानं शतशारदायेति । शरच्छब्देन तदुपलक्षितः संवत्सरोभिधीयते । शतसंख्याकाः शरदः शतशरदः । शतशरत्संख्यायुः शतशारदम् तस्मै । तस्यैव तात्पर्यम् आह । आयुष्मान् उक्तशतसंवत्सरलक्षणेन आयुष्येण युक्तः । न केवलम् आयुर्वृद्धिरेव पर्याप्ता किंतु तावत्कालम् अशिष्टेनापि भवितव्यम् इत्यभिप्रेत्याह जरदष्टिरिति । उक्तो जरदष्टिशब्दार्थः । उक्तगुणद्वयविशिष्टो यथा येन प्रकारेण असत् भवेत् तथास्मिन्निन्द्रो नृम्णं दधातु । देवा अपि इमम् अभिसंविशध्वम् इति संबन्धः ॥

त्रयोदशी ॥

स्वस्तिदा विशां पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।
इन्द्रो बध्नातु ते मणिं जिगीवाँ अपराजितः सोमपा अभयंकरो वृषा ।

१ K °युष्मांजर°. २ A R put a vertical stop after °जितः. We with A B D K S V Cs.

1 S' भाशिष्टेन.

स त्वां रक्षतु सर्वतो दिवा नक्तं च विश्वतः ॥ २२ ॥ (११)

स्वस्तिऽदाः। विशाम्। पतिः। वृत्रऽहा। विऽमृधः। वशी।

इन्द्रः। बध्नातु। ते। मणिम्। जिगीवान्। अपराऽजितः। सोमऽपाः।

अभयम्ऽकरः। वृषा।

सः। त्वा। रक्षतु। सर्वतः। दिवा। नक्तम्। च। विश्वतः ॥ २२ ॥ (११)

इन्द्रो देवः ते तव उक्तमहिमोपेतं मणिं बध्नातु इति वाक्यार्थः। कीदृश इन्द्र इति तं विशिनष्टि। स्वस्तिदाः स्वभक्तानाम् अविनाशिलक्षणक्षेमप्रदाता। स्वयं च विशाम् देवमनुष्यादिलक्षणानां प्रजानां पतिः पालयिता स्वामी। वृत्रहा वृत्रस्य असुरस्य हन्ता। विमृधः विगतयुद्धः विविधं शत्रुविनाशकारी वा। वशी सर्वस्य वशयिता। जिगीवान् जयशीलः। अपराजितः स्वयम् अन्यैरनभिभूतः। सोमपाः सर्वेष्वपि सोमयागेषु स्वयमेव मुख्यत्वेन सोमस्य पाता। अभयंकरः अभयं भयराहित्यं तस्य कर्ता। वृषा सेक्ता अतिशयितपुंस्त्वस्य अभिमतफलस्य वर्षिता वा। स तादृशो देवो मणिं बद्ध्वा त्वा त्वां सर्वतः सर्वस्मादपि भयनिमित्ताद् रक्षतु। किम् एकदा। नेत्याह। दिवा नक्तं च। सर्वदेत्यर्थः। सर्वत इत्युक्तमेवार्थम् आदरार्थं पुनराह विश्वत इति ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"यौ ते माता" इति सूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम्। अस्य अर्थसूक्तस्य "दिव्यो गन्धर्वः [२.२] इमं मे अग्ने [६.१११] यौ ते माता [८.६] इति मातृनामानि" इति [कौ०१.८] मातृगणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणाज्यहोमशान्तिहोमादौ गणप्रयुक्तो विनियोगोवगन्तव्यः। सूत्रितं हि। "वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिम् आवपते" इति [कौ०५.७]। "दिव्यो गन्धर्व इति मातृनामभिर्जुहुयात्" इति [कौ०१३.२]। "वातनैर्मातृनामभिर्वास्तोष्पत्यैराज्यं जुहुयात्" इत्यादि [शा०क०१६] ॥

१ P P रक्षन्तु. J रक्षन्तु changed to रक्षतु. We with Cr.

1 S′ °पुंस्त्वम्. 2 S′ विवस्वत° for विश्वत°. 3 S′ °ष्पत्यादिमहा° &c. We with *Kauśika*.

सीमन्तोन्नयनकर्मणि अनेन अर्थसूक्तेन श्वेतपीतसर्षपान् संपात्य अभिमन्त्र्य गर्भिण्या बध्नीयात् । तथा च सूत्रम् । [“यौ ते मातेति मन्त्रोक्तौ बध्नाति” इति] [कौ॰ ४, ११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यौ ते मातोन्ममार्ज जातायाः पतिवेदनौ ।
दुर्णामा तत्र मा गृधदलिंश उत वत्सपः ॥ १ ॥
यौ । ते । माता । उत्ऽममार्ज । जातायाः । पतिऽवेदनौ ।
दुःऽनामा । तत्र । मा । गृधत् । अलिंशः । उत । वत्सऽपः ॥ १ ॥

हे गर्भिणि जातायाः उत्पन्नाया उत्पत्तिसमनन्तरमेव ते तव माता जनयित्री यौ प्रसिद्धौ दुर्नामसुनामाख्यौ दुर्नामवत्सपाख्यौ वा पतिवेदनौ तव पत्युर्दुःखवेदनोत्पादकौ परिह्रियमाणौ सन्तौ पतिलम्भकौ वा । दुर्नामसुनामानाविति पक्षे सुनामा अनुकूलत्वात् पतिलम्भकः । दुर्नामा तु प्रतिक्रियया पतिलम्भक इति । पक्षान्तरे अलींश इत्येतद् वत्सपविशेषणम् । उक्तस्वरूपौ यौ उन्ममार्ज ऊर्ध्वमुखं मार्जनम् उन्मार्जनम् तत् कृतवती परिहृतवती । पत्युः परिग्रहायेति शेषः । तत्र तयोर्मध्ये दुर्नामा त्वग्दोषाख्यः मा गृधत् अभिकाङ्क्षां मा करोतु । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । माङि लुङि पुषादित्वाद् अङ् । तथा अलींशः अलयो भ्रमराकारेण वर्तमानाः केचन रोगाः तदभिमानिदेवा वा तेषाम् ईशः स्वामी वत्सपः वत्सानां पाता संवर्तव्याध्यभिमानी देवः । सोपि त्वां मा गृधत् । दुर्नामसुनामानौ यदि यच्छब्दार्थौ तदा उक्तव्यतिरिक्तः अलींशोपि त्वां मा गृधत् । उत अपि च वत्सपोपि मा गृधत् इति व्याख्येयम् ॥

द्वितीया ॥

पलालानुपलालौ शर्कुं कोकं मलिम्लुचं पलीजकम् ।

---

१ So all our MSS. and vaidikas. २ P मा. ३ S̈ शर्कुं. ४ So all our authorities.

1 S′ °सुमनाख्यौ. 2 S′ is uncertain between पतिक्रियया and प्रतिक्रियया. 3 S′ परिग्राहायेति. 4 S′ त्वग्दोषाख्य. 5 S′ °मानि for °मानी. 6 S′ यदिच्छनुदार्थौ for यदि यच्छब्दार्थौ which is conjectural.

आश्रेषं वव्रिवाससमृक्षग्रीवं प्रमीलिनम् ॥ २ ॥

पलालऽअनुपलालौ । शर्कुम् । कोकम् । मलिम्लुचम् । पलीजकम् ।
आऽश्रेषम् । वव्रिऽवाससम् । ऋक्षऽग्रीवम् । प्रऽमीलिनम् ॥ २ ॥

पलालानुपलालौ पलालवत् पलालः । अतितुच्छाङ्ग इत्यर्थः । अनुपलालोपि तादृशः । तौ द्वावपि नाशयामीति शेषः । शर्कुरेकः शर्शर् इति कौति शब्दयत इति शर्कुः । तं च विनाशयामि । एवम् उत्तरत्रापि । कोकम् । कोकश्चक्रवाकः । तदाकारेण वर्तमानः कोकः । ५द्वा । ❈कुक वृक आदाने । पचाद्यजन्तः❈ । बलादेः आदातारं संहर्तारम् । मलिम्लुचः अत्यन्तमलिनः तं च । पलीचकम् पल्या पलितेन चकत इति पलीचकः जरठवद् वर्तमानः पलितकारी वा । आश्रेषम् आश्लिष्यतीत्याश्रेषः आश्लिष्य हन्तारं पीडयितारम् । वव्रिवाससम् वव्रिः रूपनाम । रूप।पतवसनवन्तम् । ऋक्षग्रीवम् ऋक्षस्य वानरविशेषस्य ग्रीवेव ग्रीवा यस्य तादृशम् । प्रमीलिनम् प्रमीलः अक्षिसंकोचः । प्रतिक्षणं संकुचन्नेत्रम् इत्यर्थः । एते सर्वे गर्भिण्यादीनां पीडकाः । तान् प्रत्येकं नाशयामीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

मा सं वृतो मोप सृप ऊरू माव सृपोन्तरा ।
कृणोम्यस्यै भेषजं बजं दुर्णामचातनम् ॥ ३ ॥

मा । सम् । वृतः । मा । उप । सृपः । ऊरू इति । मा । अव । सृपः ।
अन्तरा ।
कृणोमि । अस्यै । भेषजम् । बजम् । दुर्नामऽचातनम् ॥ ३ ॥

हे दुर्नामाख्यरोगाभिमानिन् अस्या ऊरू अन्तरा ऊर्वोर्मध्ये । ❈"अन्तरान्तरेण युक्ते" इति द्वितीया❈ । मा सं वृतः संवृतिं संकोचं वा मा कार्षीः । ❈वृतु वर्तने । "द्युद्भ्यो लुङि" इति परस्मैप-

१ P मलिम्लुचम्. २ P मा. ३ So all our MSS. and vaidikas.

1 S' पलितकारि. 2 S' नाशयतीत्यर्थः. 3 S' अस्य for अस्याः.

दम् । द्युतादित्वाद् अङ् [1] । तथा मोप सृपः उपसर्पणम् अ- प्रवेशं मा कार्षीः । [2] गम्लृ सृप्लृ गतौ । माङि लुङि लृदित्वात् च्लेः अङ् [2] । तथा ऊरू अन्तरा माव सृपः अधोक् सर्पणं मा कार्षीः । किमर्थम् एवम् इति चेद् उच्यते । अस्यै गर्भिण्यै दुर्नामचा- तनम् दुर्नामाख्यस्य दोषस्य विनाशकं बजम् श्वेतसर्षपरूपं भेषजम् औ- षधं कृणोमि करोमि । उत्तरत्र बजः पिङ्ग इति विशेष्यमाणत्वात् अत्र केवलबजग्रहणेपि श्वेतोभिमतः । श्वेतपीतोभयविधसर्षपाणां गर्भिण्या बन्धनं सूत्र उक्तम् ॥

चतुर्थी ॥

दुर्णामा च सुनामा चोभा संवृतमिच्छतः ।
अरायानप हन्मः सुनामा स्त्रैणमिच्छताम् ॥ ४ ॥

दुःऽनामा । च । सुऽनामा । च । उभा । सम्ऽवृतम् । इच्छतः ।
अरायान् । अप । हन्मः । सुऽनामा । स्त्रैणम् । इच्छताम् ॥ ४ ॥

दुःखेन नमयितुं शक्यो दुर्नामा । सुखेन अल्पप्रयत्नेन नमयितुं व- शीकर्तुं शक्यः सुनामा । सुभगो दुर्भगश्चेत्यर्थः । तौ उभा उभौ संवृ- तम् संवर्तनं सहैव प्राप्तिं संचरणं वा इच्छतः । [3] वृणोतेः संप- दादिलक्षणः क्विप् [3] । तत्र अरायान् न विद्यन्ते रायो येषां ते अ- राया अलक्ष्मीकास्तान् दुर्नामप्रभृतीन् अप हन्मः विनाशयामः । सु- नामा द्वितीयः स्त्रैणम् स्त्रियाः संबन्ध्यङ्गं स्त्रीसमूहं वा इच्छताम् इच्छ- तु । [4] स्त्रीशब्दात् "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्" इति नञ् । इच्छताम् इति । "इषुगमियमां छः" । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् [4] ॥

पञ्चमी ॥

यः कृष्णः केशयसुर स्तम्बज उत तुण्डिकः ।
अरायानस्या मुष्काभ्यां भंससोप हन्मसि ॥ ५ ॥

---

१ B अरायानप. २ P °नामं.

---

1 S′ अव for माव. 2 S′ बजेः. 3 S′ विद्यते. 4 S′ स्त्रियः.

यः। कृष्णः। केशी। असुरः। स्तम्बऽजः। उत। तुण्डिकः।
अरायान्। अस्याः। मुष्काभ्याम्। भंससः। अप। हन्मसि॥ ५॥

यः प्रसिद्धः कृष्णः कृष्णवर्णः केशी केशवान् प्रकृष्टकेशः एतन्नामा असुरः। तथा स्तम्बजः स्तम्बे जातः असुरः। उत अपि च तुण्डिकः तुण्डं मुखम्। कुत्सितमुखः एतन्नामा असुरः एते सर्वे अरायाः दुर्भगास्तान् अरायान् अस्या गर्भिण्याः मुष्काभ्याम्। स्त्रीणामपि मुष्कम् अस्ति। "व्यक्तं पुंसो न तु स्त्रियाः" इति स्मरणात्। मुष्काख्यप्रदेशाभ्यां तत्रापि भंससः कटिसंधिप्रदेशाद् अप हन्मसि अपहन्मः॥

षष्ठी॥

अनुजिघ्रं प्रमृशन्तं क्रव्यादमुत रेरिहम्।
अरायांछ्वकिष्किणो बजः पिङ्गो अनीनशत्॥ ६॥
अनुऽजिघ्रम्। प्रऽमृशन्तम्। क्रव्यऽअदम्। उत। रेरिहम्।
अरायान्। श्वऽकिष्किणः। बजः। पिङ्गः। अनीनशत्॥ ६॥

[अनुजिघ्रम्]। अनुजिघ्रतीति अनुजिघ्रः। ※घ्रा गन्धोपादाने। "पाघ्राध्माधेट्दृशः शः" इति शः। "पाघ्रा॰" इत्यादिना जिघ्रादेशः※। आघ्रायैव हिंसकम् इत्यर्थः। तथा प्रमृशन्तम् प्रमृश्यैव हन्तारं क्रव्यादम् मांसभक्षकम्। उत अपि च रेरिहम् लीढ्वैव हन्तारम्। उक्तव्यतिरिक्तान् अन्यान् अरायान् अधनान् अलक्ष्मीकरांश्च। अरायविशेषणं किंष्किण इति। किष्किष् इति शब्दं कुर्वन्तस्तान्। यद्वा। ※किष्क हिंसायाम् इति चुरादौ पठ्यते※। नित्यं हिंसकान् पिङ्गः पिशङ्गवर्णो बजः सर्षपः अनीनशत् भृशं नाशितवान् नाशयतु वा। "श्वेतांश्च पीतांश्च सर्षपान् संपात्य अभिमन्त्र्य गर्भिण्या बध्नीयात्" इति [के॰ ४. ११] विनियोगाभिधानाद् अत्र पीतसर्षपाणां विधानयोग उक्तः॥

१ P तुडिकः. २ P अस्याः. ३ B अरायांन्स्व॰. We with ABDKḰRŚVC. ४ AR ॰किःकिणो. ५ So PṔJCP.

1 Sâyaṇa's text in S′ is: अरायांश्च किष्किणो. 2 S′ श्वेतावर्णीतांश्च. 3 So S′.

सप्तमी ॥

यस्त्वा स्वप्ने निपद्यते भ्राता भूत्वा पितेव च ।
बजस्तान्त्सहतामितः क्लीबरूपांस्तिरीटिनः ॥ ७ ॥

यः । त्वा । स्वप्ने । निऽपद्यते । भ्राता । भूत्वा । पिताऽइव । च ।
बजः । तान् । सहताम् । इतः । क्लीबऽरूपान् । तिरीटिनः ॥ ७ ॥

हे गर्भिणि यो राक्षसादिः त्वा त्वां स्वप्ने निद्रावस्थायां भ्राता सहोत्पन्न इव भूत्वा विश्वासं जनयन् निपद्यते निपतति अभिगच्छति । तथा यश्च पितेव जनक इव तद्रूपधारी भूत्वा स्वप्ने त्वां निपद्यते । यद्वा तान् इति बहुवचनेन निर्देशात् यः कश्चित् स्वप्ने स्वकीयसहजरूपेण निपद्यते यश्च भ्राता भूत्वा यस्तु पितेव भूत्वेति योज्यम् । भ्रात्रादिरूपेण आगत्य गर्भध्वंसनम् अन्यत्राप्याम्नायते "यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते । प्रजां यस्ते जिघांसति तम् इतो नाशयामसि" इति [ऋ०१०.१६२.५] । तान् सर्वान् बजः श्वेतसर्षपः सहताम् अभिभवतु इतः अस्माद् गर्भिणीसकाशात् । तथा क्लीबरूपान् षण्ढरूपं धृत्वा आगतान् तिरीटिनः अन्तर्धानेन अटतश्च । सहताम् इति संबन्धः ॥

अष्टमी ॥

यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम् ।
छायामिव प्र तान्त्सूर्यः परिक्रामन्ननीनशत् ॥ ८ ॥

यः । त्वा । स्वपन्तीम् । त्सरति । यः । त्वा । दिप्सति । जाग्रतीम् ।
छायाम्ऽइव । प्र । तान् । सूर्यः । परिऽक्रामन् । अनीनशत् ॥ ८ ॥

हे गर्भिणि त्वा त्वां यः राक्षसादिः स्वपन्तीम् प्रबोधरहितां स्वापकाले चरति गच्छति । यश्च जाग्रतीम् प्रबुद्धां प्रबोधकाले दिप्सति दम्भितुम् इच्छति । दन्भु दम्भे । "सनीवन्तर्ध०" इत्यादिना इ-

१ R त्सपरति. २ P °क्रमन्.

1 S' यद्वा.

द्विकल्पः । "दन्भ इव" इति अर्चः स्थाने इत्वम् ॥[1] । अथ तान् इति बहुवचननिर्देशाद् योयः स्वपन्तीम् योयो जाग्रतीम् इति वीप्सार्थो द्रष्टव्यः । तान् सर्वान् यथा सूर्यः परिक्रामन् आकाशे परिभ्रमन् छायाम् अन्धकारं नाशयति तद्वद् अयं सर्षपः सर्वम् अमङ्गलम् आक्रम्य प्रामीनशत् प्रकर्षेण विनाशितवान् नाशयतु वा ॥

नवमी ॥

य: कृणोति मृतवत्सामवतोकामिमां स्त्रियम् ।
तमोषधे त्वं नाशयास्याः कमलमञ्जिवम् ॥ ९ ॥

यः । कृणोति । मृतऽवत्साम् । अवऽतोकाम् । इमाम् । स्त्रियम् ।
तम् । ओषधे । त्वम् । नाशय । अस्याः । कमलम् । अञ्जिऽवम् ॥ ९ ॥

यो राक्षसादिः स्त्रियम् इमां गर्भिणीं मृतवत्साम् मृतपुत्रां कृणोति करोति । तथा अवतोकाम् अवपन्नगर्भां वा कृणोति तं दुष्टम् हे ओषधे सर्षपरूपे त्वं नाशय । अस्याः कमलम् गर्भद्वारम् अञ्जिवम् अभिव्यक्तिमत् म्लक्षणोपेतं वा । कुर्विति शेषः ॥

दशमी ॥

ये शालाः परिनृत्यन्ति सायं गर्दभनादिनः ।
कुसूला ये च कुक्षिलाः ककुभाः करुमाः स्रिमाः ।
तानोषधे त्वं गन्धेन विषूचीनान् वि नाशय ॥ १० ॥ (१८)

ये । शालाः । परिऽनृत्यन्ति । सायम् । गर्दभऽनादिनः ।
कुसूलाः । ये । च । कुक्षिलाः । ककुभाः । करुमाः । स्रिमाः ।
तान् । ओषधे । त्वम् । गन्धेन । विषूचीनान् । वि । नाशय ॥१०॥ (१८)

---

१ D K B K S V C. omit the visarga after करुमा. २ S B स्त्रिमाः. A स्रुमाः. We with B D K K R V C. ३ P P J प्रति°, though J once read परि°. We with Cr. ४ P ककुभाः.

---

1 S' इवेत्यवस्थाने for इति अर्चः स्थाने. 2 S' सर्वमंगलम् for सर्वम् अमङ्गलम्.

ये पिशाचाः सायं समये गर्दभनादिनः गर्दभवद् आक्रोशन्तः सन्तः । ॥ "कर्तर्युपमाने" इति णिनिः ॥ । शालाः परिनृत्यन्ति शालानां गृहाणां परितो नृत्यन्ति । एवं ये च कुसूलाः कुसूलाकृतयः परिनृत्यन्ति । ये च कुक्षिलाः बृहत्कुक्षयः । ककुभाः अर्जुनवृक्षवद् भयंकराकृतयः । एवं खरूमाः[1] श्रमाश्च नानाकारैर्ध्वनिभिश्च विशिष्टाः सन्तः शालायाः परितो[2] नृत्यन्ति तान् सर्वान् हे ओषधे गौरसर्षप पीतसर्षप वा त्वं गन्धेन तव परिमलेनैव विषूचीनान् विष्वगञ्चनान् कृत्वा वि नाशय ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"ये कुकन्धाः" इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

ये कुकुन्धाः[2] कुकूरभाः कृत्तीर्दूर्शानि बिभ्रति ।
क्लीबा इव प्रनृत्यन्तो वने ये कुर्वते घोषं तानितो नाशयामसि ॥११॥

ये । कुकुन्धाः । कुकूरभाः । कृत्तीः । दूर्शानि । बिभ्रति ।
क्लीबाःऽइव । प्रऽनृत्यन्तः । वने । ये । कुर्वते । घोषम् । तान् । इतः ।
नाशयामसि ॥ ११ ॥

ये प्रसिद्धाः कुकन्धाः एतत्संज्ञकाः पिशाचाः । कीदृशाः । कुकूरवाः कुकू इत्येवमात्मकेन रवेण युक्ताः कुकुटवद्ध्वनिं कुर्वाणाः कृत्यैः हिंसाकर्मभिः दूष्याणि[3] दूषणीयानि हिंसारूपाणि कर्माणि बिभ्रति धारयन्ति । क्लीबा इव उन्मत्ता इव प्रनृत्यन्तः हस्तपादशिरआदिचालनं कुर्वन्तो ये च पिशाचाः वने अरण्ये घोषम् शब्दं कुर्वते[4] तान् उभयविधानपि इतः गर्भिण्यादेः सकाशात् नाशयामसि नाशयामः ॥

द्वितीया ॥

ये सूर्यं न तितिक्षन्त आतपन्तममुं दिवः ।

---

१ So our MSS. and vaidikas. २ P कुकुधाः.

---

1 Sâyaṇa's text has खरुमा श्रमाः. 2 S' परिनृ° for परितो नृ°. 3 S' both here and in its text: दूष्याणि. 4 S' both here and in its text: कुर्वतो.

अरायान् बस्तवासिनो दुर्गन्धींल्लोहितास्यान् मकंकान् नाशयामसि ॥ १२ ॥

ये। सूर्यम्। न। तितिक्षन्ते। आऽतपन्तम्। अमुम्। दिवः।
अरायान्। बस्तऽवासिनः। दुःऽगन्धीन्। लोहितऽआस्यान्। मकंकान्। नाशयामसि ॥ १२ ॥

ये भूतविशेषा दिवः द्युलोकाद् आतपन्तम् सर्वतस्तापं कुर्वन्तम् अमुं सूर्यं न तितिक्षन्ते न सहन्ते। घूका इव रात्रौ गिरिगुहादौ वा वर्तन्त इत्यर्थः। तान् अरायान् अश्रीकान् बस्तवासिनः अविचर्मवसनान् दुर्गन्धीन् दुष्टेन पुराणकुणपादिसदृशेन गन्धेन उपेतान् लोहितास्यान् सर्वदा नवमांसभक्षणेन लोहितोपेतमुखान् लोहितवर्णमुखान् वा मककान्। ¶ मस्कतिर्गत्यर्थः। सलोपश्छान्दसः ¶। कुत्सितगतीन् पिशाचान्। यद्वा। ¶ मंकिरलंकारार्थः[1]। नुमभावः पूर्ववत् ¶। कुत्सितालंकारान्[2] नाशयामसि नाशयामः ॥

तृतीया ॥

य आत्मानमतिमात्रमंस आधाय बिभ्रति।
स्त्रीणां श्रोणिप्रतोदिन इन्द्र रक्षांसि नाशय ॥ १३ ॥

ये। आत्मानम्। अतिऽमात्रम्। अंसे। आऽधाय। बिभ्रति।
स्त्रीणाम्। श्रोणिऽप्रतोदिनः। इन्द्र। रक्षांसि। नाशय ॥ १३ ॥

ये पिशाचाः स्त्रीणाम् आत्मानम् शरीरम्। कीदृशम् आत्मानम्। अतिमात्रम् गर्भिणीत्वाद् अतिस्थूलम् अंसे आधाय स्थापयित्वा बिभ्रति। अथ वा क्रियाविशेषणम् एतत्। अतिवेलं बिभ्रतीत्यर्थः। अथ वा वस्तुतः अल्पमपि आत्मानम् अतिमात्रम् आकाशस्पर्शिनम् अंसे स्वस्कन्धप्रदेशे[3] आधाय मायाबलेन स्थापयित्वा बिभ्रति सर्वदा धारयन्ति। स्त्रीणां गर्भिणीनां श्रोणिप्रतोदिनः कटिप्रदेशं प्रकर्षेण व्यथयतस्तान् रक्षांसि राक्षसान् हे इन्द्र नाशय घातय ॥

1 S′ मकिरलंकारीत्यर्थः. 2 S′ कुत्सितालंकारान्. 3 S′ अंसवस्कंधप्रदेशे.

चतुर्थी ॥

ये पूर्वे वध्वो३ यन्ति हस्ते शृङ्गाणि बिभ्रतः ।
आपाकेष्ठाः प्रहासिन स्तम्बे ये कुर्वते ज्योतिस्तानितो नाशयामसि ॥१४॥

ये । पूर्वे । वध्वः । यन्ति । हस्ते । शृङ्गाणि । बिभ्रतः ।
आपाकेऽस्थाः । प्रऽहासिनः । स्तम्बे । ये । कुर्वते । ज्योतिः । तान् । इतः ।
नाशयामसि ॥ १४ ॥

ये पिशाचाः वध्वः वधूनां स्वस्त्रीणां पूर्वे पूर्वभाविनः सन्तो यन्ति सस्त्रीका गच्छन्ति । कथंभूताः । हस्ते स्वस्वहस्तेषु शृङ्गाणि विषाणानि [वादनार्थानि] पानार्थानि वा बिभ्रतः धारयन्तः । ये च आपाकेष्ठाः आपाकेषु पाकशालासु कुलालगृहेषु वा तिष्ठन्तीति आपाकेष्ठाः । महासिनः प्रकृष्टहासयुक्ताः अट्टहासं कुर्वन्तः । ये च स्तम्बे आर्द्रेषु व्रीह्यादिस्तम्बेषु गृहस्तम्भेषु वा ज्योतिः अग्निरूपं कुर्वते उत्पादयन्ति तान् सर्वान् इतः अस्माद् गर्भिण्याद्यावासस्थानात् नाशयामसि नाशयामः ॥

पञ्चमी ॥

येषां पश्चात् प्रपदानि पुरः पार्ष्णीः पुरो मुखा ।
खलजाः शकधूमजा उरुण्डा ये च मट्मटाः कुम्भमुष्का अयाशवः ।
तानस्या ब्रह्मणस्पते प्रतीबोधेन नाशय ॥ १५ ॥

येषाम् । पश्चात् । प्रऽपदानि । पुरः । पार्ष्णीः । पुरः । मुखा ।
खलऽजाः । शकधूमऽजाः । उरुण्डाः । ये । च । मट्मटाः । कुम्भऽमुष्काः । अयाशवः ।
तान् । अस्याः । ब्रह्मणः । पते । प्रतिऽबोधेन । नाशय ॥ १५ ॥

१ A B D R S Cs बध्वो°. We with K K V i. e. with Sâyaṇa. २ A B K K S V Cs °केस्थाः. We with B D R. ३ B K R °सिनः. We with A B D S V Cs. ४ P P J Cr बध्वः. ५ A B B R पार्ष्णीः. We with K K S V Cs. ६ So all our MSS. and vaidikas except A R which omit the ण् and read उरुडा. ७ P J Cr मुखाः.

1 S' स्वस्त्राका. 2 S' कुर्वते.

येषां रक्षःप्रभृतीनां पश्चात् पश्चाद्भागे प्रपदानि पादाग्रप्रदेशाः पुरः पुरोभागे पार्ष्णीः पार्ष्णयः । ननु पश्चात् प्रपदानि सन्तु मुखान्यपि पश्चाच्चेत् किं वैकृतम् इति तत्राह । पुरः पूर्वस्मिन् देशे मुखा मुखानि प्रपदप्रतिकूलानि मुखानि । उक्तविकारान् तान् । तथा ये खलजाः खलो धान्यशोधनप्रदेशस्तत्र जाताः । ये च शकधूमजाः गवाश्वादिपुरीषपिण्डोत्पन्नाः । ये च अँरुण्डाः रुण्डरहिता अशिरस्काः । ये च मुँट्मुटाः मुट्मुट इति शब्दं कुर्वन्तः छिन्नसर्वावयवा इव वर्तमाना वा । कुम्भमुष्काः कुम्भोपमेन मुष्केण उपेताः । अयाशवः अयो वायुः वायुवद् आशुगामिनः । एवम् उक्तप्रकारा ये सन्ति तान् सर्वान् हे ब्रह्मणस्पते बृहतो वेदराशेः स्वामिन् एतन्नामक देव अस्या ओषधेर्वजरूपायाः प्रतीबोधेन । प्रतीबोधसाधनेन सामर्थ्येनेत्यर्थः । प्रतिनियतेन ज्ञानेन [वा] । ‘‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्’’ इति दीर्घः । तेन नाशय विनष्टान् कुरु ॥

षष्ठी ॥

पर्यस्ताक्षा अप्रचङ्कशा अस्त्रैणाः सन्तु पण्डगाः ।
अव भेषज पादय य इमां संविवृत्सत्यपतिः स्वपतिं स्त्रियम् ॥ १६ ॥

पर्यस्तऽअक्षाः । अप्रऽचङ्कशाः । अस्त्रैणाः । सन्तु । पण्डगाः ।
अव । भेषज । पादय । यः । इमाम् । समऽविवृत्सति । अपतिः । स्वऽपतिम् । स्त्रियम् ॥ १६ ॥

पर्यस्ताक्षाः इतस्ततो विप्रकीर्णलोचनाः प्रचङ्कशाः प्रक्षीणोरुप्रदेशाः । यद्वा प्रगतमतयः । पँन्नगाः पादेन न गच्छन्तः । एवंरूपा ये सन्ति ते अस्त्रैणाः स्त्रीसमूहविरोधिनः स्त्रीरहिताः सन्तु भवन्तु । अथ वा पन्नगाः सर्पा भवन्तु । किं च हे भेषज सर्षपरूप त्वम् अव पातय अवाङ्मुखं विनाशय । कम् । यो राक्षसादिः इमां गर्भिणीं स्त्रियं संवि-

१ A °क्षा प्रचंकशा changed to °क्षा अप्रंचकशा. B D R Š C° °क्षा अप्रचंकशा. K K̈ V °क्षा अप्रंचंकशा. २ So all our MSS. and vaidikas, Sāyaṇa's reading is decidedly inferior. ३ P °चङ्काशाः. We with P J Cr.

वृत्सति संवर्तनं कर्तुम् इच्छति । यच्छब्दनिर्दिष्टं विशिनष्टि अपतिरिति । न विद्यते पतिः स्वामी यस्य स तथोक्तः अनियन्त्रितः । स्त्रियं विशिनष्टि स्वपतिम् इति । स्वाधीनपतिकाम् । यद्वा अपतिः पतिराहित्येन स्वपतीं निद्रां कुर्वतीम् इमां स्त्रियं संवर्तितुम् इच्छति । [redacted] वर्ततेः सनि "वृद्भ्यः स्यसनोः" इति परस्मैपदम् [redacted] ॥

उद्धर्षिणं मुनिकेशं जम्भयन्तं मरीमृशम् ।
उपेषन्तमुदुम्बलं तुण्डेलमुत शालुडम् ।
पदा प्र विध्य पार्ष्ण्या स्थालीं गौरिव स्पन्दना ॥ १७ ॥

उत्ऽहर्षिणम् । मुनिऽकेशम् । जम्भयन्तम् । मरीमृशम् ।
उपऽएषन्तम् । उदुम्बलम् । तुण्डेलम् । उत । शालुडम् ।
पदा । प्र । विध्य । पार्ष्ण्या । स्थालीम् । गौःऽइव । स्पन्दना ॥ १७ ॥

यस्ते गर्भं प्रतिमृशाज्जातं वा मारयाति ते ।
पिङ्गस्तमुग्रधन्वा कृणोतु हृदयाविधम् ॥ १८ ॥

यः । ते । गर्भम् । प्रतिऽमृशात् । जातम् । वा । मारयाति । ते ।
पिङ्गः । तम् । उग्रऽधन्वा । कृणोतु । हृदयाविधम् ॥ १८ ॥

सप्तमी ॥ उद्धर्षिणम् उत्कृष्टेन अतिप्रवृद्धेन धर्षणेन उपेतं मुनिकेशम् मुनिवज्जटात्मककेशवन्तम् एतन्नामानम् । तथा जम्भयन्तम् हिंसन्तं हिंसकं मरीमृशम् पुनःपुनः मृशन्तम् एतन्नामानं च । तथा उपैषन्तम्[1] सर्वत इच्छन्तम् । गर्भिणी कुत्रास्त इत्यन्विष्यन्तम्[2] इत्यर्थः । तथाविधम् उदुम्बलम् एतन्नामकं च । उत अपि च तुण्डेलम् प्रकृष्टतुण्डवन्तं शालडम्[3] एतन्नामानम् असुरम् । अथ वा उद्धर्षिप्रभृतीनि[4] प्रत्येकं योगरूढानि असुरनामानि । पदा प्रविध्येत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

१ So all our MSS. and vaidikas. Sâyaṇa's text alone has: उपैषंतम्. २ So all our MSS. and vaidikas. ३ K̈ Cs स्यन्दना. We with A B B̈ D K̈ R S̈ V P P̈ J Cp.

1 Sâyaṇa's text also reads उपैषन्तम् and not उपेषन्तम्. See note १ above. 2 S' अन्वेष्य°. 3 Sâyaṇa's text also: शालडम्. 4 S' उद्धर्षिणं प्रभृतीनि.

अष्टमी ॥ सर्षपाख्यौषधिः पदा पादेन प्रविध्य सम्यक् ताडयित्वा प्रास्यात् प्रास्यतु । तत्र दृष्टान्तः । स्थालीम् दोहनसाधनं मृत्पात्रं गौरिव दुष्टा गौर्यथा स्पन्दनात् पश्चात्पादयोश्चालनात् । सा यथा पात्रं भिनत्ति तद्वत् । कं प्रति एवम् उच्यत इति तम् आह । यस्ते गर्भम् इति । यो राक्षसादिः हे गर्भिणि ते गर्भं प्रतिमृशात् प्रतिमृशेत् पीडयेत् यथा सजीवो न जायते तथा कुर्याद् वा । अथ वा जातम् उत्पन्नं ते पुत्रं मारयाति मारयेत् । तं पदा प्रविध्येति पूर्वत्रान्वयः । किं च पिङ्गः गौरसर्षपः तं गर्भघातकं राक्षसम् उग्रधन्वा । ॥धन्वतिर्गतिकर्मा॥ । उग्रगतिः सन् हृदयाविधम् हृदयप्रदेशे विद्धं ताडितं कृणोतु करोतु । अथ वा वेधलिङ्गात् उग्रधन्वशब्दो भयंकरेण धनुषोपेतम् आचष्टे । सर्षपस्य औषधस्य देवताभिप्रायेण उग्रधन्वात्वं न विरुध्यते ॥

नवमी ॥

ये अम्नो जातान् मारयन्ति सूतिका अनुशेरते ।
स्त्रीभागान् पिङ्गो गन्धर्वान् वातो अभ्रमिवाजतु ॥ १९ ॥

ये । अम्नः । जातान् । मारयन्ति । सूतिकाः । अनुऽशेरते ।
स्त्रीऽभागान् । पिङ्गः । गन्धर्वान् । वातः । अभ्रम्ऽइव । अजतु ॥ १९ ॥

ये रक्षःपिशाचाद्याः अम्नो जातान् अर्धोत्पन्नान् गर्भान् मारयन्ति विनाशयन्ति ये च सूतिकाः अभिनवप्रसवा अनुशेरते स्वयमपि योषिद्रूपेण शयनं कुर्वन्ति तान् स्त्रीभागान् स्त्रियो गर्भिण्यो भागो येषां ते स्त्रीभागाः स्त्रीग्रहीतॄन् गन्धर्वान् रक्षःपिशाचाद्यान् पिङ्गः गौरसर्षपः वातः वायुः अभ्रमिव निरुदकं मेघमिव अजतु निरस्यतु ॥

दशमी ॥

परिसृष्टं धारयतु यद्धितं माव पादि तत ।

१ P J °भगान्.

1 S' सर्षपाख्योपपदापीडेन for सर्षपाख्यौषधिः पदा पादेन. 2 Sâyaṇa's text too has प्रास्यात् for पाष्र्ण्या. 3 S' पश्चात्पादयोः repeated.

गर्भं त उग्रौ रक्षतां भेषजौ नीविभार्यौ[1] ॥ २० ॥ (१५)

परिऽसृष्टम् । धारयतु । यत् । हितम् । मा । अव । पादि । तत् ।
गर्भम् । ते । उग्रौ । रक्षताम् । भेषजौ । नीविऽभार्यौ[1] ॥ २० ॥ (१५)

परिशिष्टम् होमादिविनियोगावशिष्टं सर्षपद्वयं धारयतु न परित्यजतु गर्भिणी स्त्री । धारणस्य अभिप्रायम् आह । यत् यत् पुत्रादिलक्षणं वस्तु हितम् अभिमतं तत् माव पादि अवपन्नं विस्रस्तं मा भूत् । अनेन अभिप्रायेण धारयतु । हे गर्भिणि ते गर्भम् उग्रौ उग्रूर्णबलौ भेषजौ भेषजरूपौ श्वेतपीतोभयविधसर्षपौ नीविभार्यौ नीव्यां भर्तव्यौ वस्त्राञ्चलेन धार्यौ रक्षताम् पालयताम् । "श्वेतपीतसर्षपौ संपात्य अभिमन्त्र्य गर्भिण्या बध्नीयात्"[1] इति हि अत्र विनियोगः ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"पवीनसात्" इति सूक्तस्य "यौ ते माता" [८. ६] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

पवीनसात् तङ्गल्वा[3]च्छायकादुत नग्नकात्[4] ।
प्रजायै पत्ये त्वा पिङ्गः परि पातु किमीदिनः ॥ २१ ॥

पविऽनसात् । तङ्गल्वात् । छायकात् । उत । नग्नकात् ।
प्रऽजायै । पत्ये । त्वा । पिङ्गः । परि । पातु । किमीदिनः ॥ २१ ॥

पवीनसात् पविर्वज्रः । वज्रसदृशनासिकोपेतात् किमीदिनः असुरादेः सकाशात् तङ्गल्वात् एतन्नामकाच्च किमीदिनः छायकात् विनाशकारिणः सकाशात् उत अपि च नग्नकात् नग्नात् । एतन्नामकेभ्यः असुरेभ्यः सकाशात् हे गर्भिणि त्वा त्वां पिङ्गः पिङ्गवर्णः सर्षपः परि पातु परितो

१ R °भार्यौ. २ P मा. ३ We read छायका° with A B B̈ D K R S̈ P P̈ J V Cs Cr.
४ S̈ नंग्नकात्.

1 This does not occur in *Kaus'ika*, but seems to refer to the *Kes'avî*, यौ ते मातेत्यर्थसूक्तेन श्वेतपीतसर्षपान् संपात्य अभिमन्त्र्य पुण्याहान्ते बध्नाति IV. 11.

रक्षतु । कस्मै प्रयोजनायेति उच्यते । प्रजायै प्रजार्थं पुत्रलाभार्थं [पत्ये] पत्यर्थं पत्युरानुकूल्यार्थं च ॥

द्वितीया ॥

द्व्या॒स्याच्च॒तुर॒क्षात् पञ्च॑पादादन॒ङ्गुरेः ।
वृन्ता॑द॒भि प्र॒सर्प॑तः॒ परि॑ पाहि वरीवृतात् ॥ २२ ॥

द्वि॒ऽआ॒स्यात् । च॒तुः॒ऽअ॒क्षात् । पञ्च॑ऽपादात् । अ॒न॒ङ्गुरेः ।
वृन्ता॑त् । अ॒भि । प्र॒ऽसर्प॑तः । परि॑ । पा॒हि॒ । व॒री॒वृ॒तात् ॥ २२ ॥

द्व्यास्यात् द्वे आस्ये पुरः पश्चाच्चेति वा पुरत एव वा यस्य स्तः स द्व्यास्यः । तस्मात् । यत एवम् अतोसौ चतुरक्षः अक्षचतुष्टयवान् । तस्मात् । पञ्चपादात् पादपञ्चकोपेतात् अनङ्गुरेः अङ्गुलिरहिताद् वृन्तात् लतापुञ्जात् अभिंप्रसर्पतः अभिमुखं गच्छतः । अथ वा वृन्तात् वृन्तवद् वृन्तं शिरः पादाग्रं वा तस्मात् । अवाग्भूयाभिगच्छतः पश्चात् वरीवृतात् भृशं सर्वाङ्गं व्याप्य वर्तमानात् हे ओषधे त्वं परि पाहि परितो रक्ष । ✗ वृतु वर्तने । अस्माद् यङ्लुगन्तात् पचाद्यचि "रीगृदुपधस्य च" इत्यभ्यासस्य रीगागमः । "न धातुलोप आर्धधातुके" इति गुणप्रतिषेधः ✗ ॥

तृतीया ॥

य आ॒मं मां॒सम॒दन्ति॒ पौरु॑षेयं॒ च॒ ये क्र॒विः ।
गर्भा॑न् खाद॑न्ति केश॒वास्तानि॒तो ना॑शयामसि ॥ २३ ॥

ये । आ॒मम् । मां॒सम् । अ॒दन्ति॑ । पौरु॑षेयम् । च॒ । ये । क्र॒विः ।
गर्भा॑न् । खाद॑न्ति । के॒श॒ऽवाः । तान् । इ॒तः । ना॒श॒या॒म॒सि॒ ॥ २३ ॥

ये पिशाचा आमम् अपक्वं मांसम् अदन्ति भक्षयन्ति ये च पौरुषेयम् पुरुषस्य संबन्धि क्रविः । क्रविस्शब्दो मांसवचनः । "य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति" इति हि मन्त्रान्तरम् [ऋ°१.१६२.१०] । म-

१ P P̆ J K Cr अनम्ऽगुरेः. We with Sāyaṇa.

1 S' अवङ्क्याभि°.

नुष्यमांसभक्षणं न प्रचुरम् इत्यभिप्रेत्य पृथगभिधानम् । ये च केशवाः प्रकृष्टकेशाः पिशाचविशेषाः गर्भान् मायारूपेण प्रविश्य खादन्ति भक्षयन्ति तान् त्रिविधानपि इतः अस्मात् गर्भिण्यादेः सकाशात् नाशयामसि नाशयामः ॥

चतुर्थी ॥

ये सूर्यात् परिसर्पन्ति स्नुषेव श्वशुरादधि ।
बजश्च तेषां पिङ्गश्च हृदयेधि नि विध्यताम् ॥ २४ ॥

ये । सूर्यात् । परिऽसर्पन्ति । स्नुषाऽइव । श्वशुरात् । अधि ।
बजः । च । तेषाम् । पिङ्गः । च । हृदये । अधि । नि । विध्यताम् ॥२४॥

ये पीडयितारः सूर्यात् सर्वस्य प्रेरकाद् देवाद् अनुज्ञाताः सन्तः परिसर्पन्ति परिगच्छन्ति भूलोकं गच्छन्ति पीडयितुम् । तत्र दृष्टान्तम् आह । स्नुषेव यथा स्नुषा श्वशुरादधि । ☒ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ☒ । श्वशुरात् स्वपतेर्जनकाद् अनुज्ञाता त्वं पत्युः सकाशं गच्छ इत्येवम् अनुज्ञाता सती तत्समीपं परिसर्पति तद्वत् । तेषां सूर्याद् आगतानां हृदये हृदयदेशे बजश्च बजः श्वेतसर्षपः स च पिङ्गश्च गौरसर्षपश्च । उभयत्र चशब्दः परस्परापेक्षः । अधि नि विध्यताम् अधिष्ठाय ताडयताम् ॥

पञ्चमी ॥

पिङ्ग रक्ष जायमानं मा पुमांसं स्त्रियं क्रन् ।
आण्डादो गर्भान्मा दभन् बाधस्वेतः किमीदिनः ॥ २५ ॥

पिङ्ग । रक्ष । जायमानम् । मा । पुमांसम् । स्त्रियम् । क्रन् ।
आण्डऽअदः । गर्भान् । मा । दभन् । बाधस्व । इतः । किमीदिनः ॥२५॥

हे पिङ्ग गौरसर्षप त्वं जायमानम् उत्पद्यमानं शिशुं रक्ष । जायमानम् इति सामान्येन अभिधाय विशेषेणाह । जायमानं पुमांसं जा-

१ B °सर्पन्ति स्नुषेव. २ K करन्. ३ P दभन्.

यमाना स्त्रियं वा मा क्रन् मा कुर्वन्तु । पीडायाम इति शेषः । अथ वा जायमानं पुमांसं वस्तुतः पुंगर्भं स्त्रियं मा क्रन् स्त्र्यपत्यं मा कुर्वन्तु । यथा एवं न भवति तथा रक्ष । केचन भूतविशेषाः पुंगर्भं स्त्रीगर्भं कुर्वन्ति स्वसामर्थ्यात् । करोतेर्माङि लुङि "मन्त्रे घस°" इत्यादिना च्लेर्लुक् । किं च अपरे आण्डादः आण्डप्रदेशभक्षकाः । "अदोऽनन्ने" इति विट् । ते पिशाचाः गर्भान् मा दभन् मा हिंसन्तु । तान् उभयविधान् किमीदिनः किम इदं किम इदम इति चरतो रक्षःप्रभृतीन् हे पिङ्ग इतः गर्भिणीसकाशाद् बाधस्व पीडय ॥

षष्ठी ॥

अप्रजास्त्वं मार्तवत्समाद् रोदमघमावयम् ।

वृक्षादिव स्रजं कृत्वाप्रिये प्रति मुञ्च तत् ॥ २६ ॥ (१८)

अप्रजाःऽत्वम् । मार्तऽवत्सम् । आत् । रोदम् । अघम् । आऽवयम् ।

वृक्षात्ऽइव । स्रजम् । कृत्वा । अप्रिये । प्रति । मुञ्च । तत् ॥२६॥ (१८)

हे पिङ्ग त्वम् अस्या गर्भिण्या यद् अप्रजास्त्वम् अपत्यविधुरत्वम् यच्च मार्तवत्सम् मृतवत्सत्वं दौर्भाग्यम् आत् अपि च रोदम् सर्वदा उत्पद्यमानं दुःखं हृद्रोदनं वा । अघवावयम् अघानां पापानां तत्फलभूतानां दुःखानां वा असकृद् वयनम् । एतानि सर्वाणि । वृक्षादिव स्रजं कृत्वा यथा वृक्षाद् बहूनि पुष्पाणि आदाय मालां निर्माय प्रियतमे प्रतिमुञ्चति तद्वत् अप्रजास्त्वादिकानां स्रजं कृत्वा तत् माल्यम् अप्रिये द्वेष्ये प्रति मुञ्च संयोजय ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोनुवाकः ॥

1 S' पीडयाम् D. पीडायाम्. 2 S' हृद्रोदनं.

यक्ष्मादिसर्वव्याधिभैषज्ये कर्मणि "या बभ्रवः" इत्यर्थसूक्तेन दशवृक्षशकलानां लाक्षाहिरण्येन वेष्टितं मणिं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य पुनः सूक्तं जपित्वा बध्नाति। तद् उक्तं कौशिकेन। "उत्तमेन शाकलम्" इति [कौ॰ ४. २] ॥ पालाशः उदुम्बरः जम्बुः काम्पीलः स्रक् वहः शिरीषः स्रक्त्यः वरणः बिल्वः जङ्गिडः कुरुकः गृध्यः गलावलः वेतसः शिम्बलः सिपुनः स्यन्दनः अरणिका अश्मयोक्तः तुन्युः पूतदारुरिति शान्ता वृक्षाः। एतेषां कतमानामपि दशानां शकलैर्निर्मितः शाकलो मणिः ॥

तथा सौत्रामणीयागे अनेन सूक्तेन ओषधीभिः संधीयमानां सुराम् अनुमन्त्रयेत। तद् उक्तं वैताने। "रसप्राशन्या [५. २. ३] या बभ्रव इत्योषधीभिः सुरां संधीयमानाम्" इति [वै॰ ५. ३] ॥

या बभ्रवो याश्च शुक्रा रोहिणीरुत पृश्नयः।
असिक्नीः कृष्णा ओषधीः सर्वा अच्छावदामसि ॥ १ ॥

याः। बभ्रवः। याः। च। शुक्राः। रोहिणीः। उत। पृश्नयः।
असिक्नीः। कृष्णाः। ओषधीः। सर्वाः। अच्छऽआवदामसि ॥ १ ॥

त्रायन्तामिमं पुरुषं यक्ष्माद् देवेषितादधि।
यासां द्यौष्पिता पृथिवी माता समुद्रो मूलं वीरुधां बभूव ॥ २ ॥

त्रायन्ताम्। इमम्। पुरुषम्। यक्ष्मात्। देवऽइषितात्। अधि।
यासाम्। द्यौः। पिता। पृथिवी। माता। समुद्रः। मूलम्। वीरुधाम्। बभूव ॥ २ ॥

आपो अग्रं दिव्या ओषधयः।
तास्ते यक्ष्ममेनस्यं१मङ्गादङ्गादनीनशन् ॥ ३ ॥

आपः। अग्रम्। दिव्याः। ओषधयः।
ताः। ते। यक्ष्मम्। एनस्यम्। अङ्गात्ऽअङ्गात्। अनीनशन् ॥ ३ ॥

प्रस्तृणती स्तम्बिनीरेकशुङ्गाः प्रतन्वतीरोषधीरा वदामि।
अंशुमतीः काण्डिनीर्या विशाखा ह्वयामि ते वीरुधो वैश्वदेवीरुग्राः पुरुषजीवनीः ॥ ४ ॥

प्रऽस्तृणतीः। स्तम्बिनीः। एकऽशुङ्गाः। प्रऽतन्वतीः। ओषधीः। आ। वदामि।
अंशुऽमतीः। काण्डिनीः। याः। विऽशाखाः। ह्वयामि। ते। वीरुधः। वैश्वऽदेवीः। उग्राः।
पुरुषऽजीवनीः ॥ ४ ॥

१ A R D° द्यौः पिता. We with B D K K S V C. २ A has no lengthening B मे. नस्या°. K °मेनस्या१°. D S C. °मेनस्य३°. We with K R V D. ३ D K V °नीनशम. A K R D. °नीनशं. P अनीनशम्|. P J C. अनीनशम्|. We with B S C. ४ P त्रा|. We with P J Cr. ५ A B D K R S C. प्रस्तृणतीः स्त°. We with V K D. ६ B D R K K D. Cs विशाखाः ह्व. We with A S V.

यद् वः सहः सहमाना वीर्यं१ यच्च वो बलम् ।
तेनेममस्माद् यक्ष्मात् पुरुषं मुञ्चतौषधीरथो कृणोमि भेषजम् ॥ ५ ॥

यत् । वः । सहः । सहमानाः । वीर्यम् । यत् । च । वः । बलम् ।
तेन । इमम् । अस्मात् । यक्ष्मात् । पुरुषम् । मुञ्चत । ओषधीः । अथो इति । कृणोमि । भेषजम् ॥ ५ ॥

जीवलां नघारिषां जीवन्तीमोषधीमहम् ।
अरुन्धतीमुन्नयन्तीं पुष्पां मधुमतीमिह हुवेस्मा अरिष्टतातये ॥ ६ ॥

जीवलाम् । नघऽरिषाम् । जीवन्तीम् । ओषधीम् । अहम् ।
अरुन्धतीम् । उत्ऽनयन्तीम् । पुष्पाम् । मधुऽमतीम् । इह । हुवे । अस्मै । अरिष्टऽतातये ॥ ६ ॥

इहा यन्तु प्रचेतसो मेदिनीर्वचसो मम ।
यथेमं पारयामसि पुरुषं दुरितादधि ॥ ७ ॥

इह । आ । यन्तु । प्रऽचेतसः । मेदिनीः । वचसः । मम ।
यथा । इमम् । पारयामसि । पुरुषम् । दुःऽइतात् । अधि ॥ ७ ॥

अग्नेर्घासो अपां गर्भो या रोहन्ति पुनर्णवाः ।
ध्रुवाः सहस्रनाम्नीर्भेषजीः सन्त्वाभृताः ॥ ८ ॥

अग्नेः । घासः । अपाम् । गर्भः । याः । रोहन्ति । पुनःऽनवाः ।
ध्रुवाः । सहस्रऽनाम्नीः । भेषजीः । सन्तु । आऽभृताः ॥ ८ ॥

अवकोल्बा उदकात्मान ओषधयः ।
व्यृषन्तु दुरितं तीक्ष्णशृङ्ग्यः ॥ ९ ॥

अवकाऽउल्बाः । उदकऽआत्मानः । ओषधयः ।
वि । ऋषन्तु । दुःऽइतम् । तीक्ष्णऽशृङ्ग्यः ॥ ९ ॥

---

१ A B B D S C- वीर्यं ।. We with K K R V Dc. २ So A B B D K K R S V Dc C-. But P P J नघऽऋषाम् ।. Cr नघऽरिषाम् ।. See VIII. 2. 6. ३ So we with A B B D K K R S V P P J Cr. Dc C- पुष्यां. ४ S पुनर्णवः. P पुनःऽनवः ।. We with A B B D K K R V Dc C- P J Cr. ५ P भेषजाः ।. We with P J Cr. ६ P °शृं-ग्याः ।. We with P J Cr.

उन्मुञ्चन्तीर्विवरुणा उग्रा या विषदूषणीः ।
अथो बलासनाशनीः कृत्यादूषणीश्च यास्ता इहा यन्त्वोषधीः ॥१०॥ (१७)

उत्ऽमुञ्चन्तीः । विऽवरुणाः । उग्राः । याः । विषऽदूषणीः ।
अथो इति । बलासऽनाशनीः । कृत्याऽदूषणीः । च । याः । ताः । इह । आ । यन्तु । ओषधीः ॥ १० ॥ (१७)

अपक्रीताः सहीयसीर्वीरुधो या अभिष्टुताः ।
त्रायन्तामस्मिन् ग्रामे गामश्वं पुरुषं पशुम् ॥ ११ ॥

अपऽक्रीताः । सहीयसीः । वीरुधः । याः । अभिऽस्तुताः ।
त्रायन्ताम् । अस्मिन् । ग्रामे । गाम् । अश्वम् । पुरुषम् । पशुम् ॥ ११ ॥

मधुमन्मूलं मधुमदग्रमासां मधुमन्मध्यं वीरुधां बभूव ।
मधुमत् पर्णं मधुमत् पुष्पमासां मधोः संभक्ता अमृतस्य भक्षो घृतमन्नं दुह्रतां गोपुरोगवम् ॥ १२ ॥

मधुऽमत् । मूलम् । मधुऽमत् । अग्रम् । आसाम् । मधुऽमत् । मध्यम् । वीरुधाम् । बभूव ।
मधुऽमत् । पर्णम् । मधुऽमत् । पुष्पम् । आसाम् । मधोः । सम्ऽभक्ताः । अमृतस्य । भक्षः । घृतम् । अन्नम् । दुह्रताम् । गोऽपुरोगवम् ॥ १२ ॥

यावतीः कियतीश्चेमाः पृथिव्यामध्योषधीः ।
ता मा सहस्रपर्ण्यो मृत्योर्मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १३ ॥

यावतीः । कियतीः । च । इमाः । पृथिव्याम् । अधि । ओषधीः ।
ताः । मा । सहस्रऽपर्ण्यः । मृत्योः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १३ ॥

वैयाघ्रो मणिर्वीरुधां त्रायमाणोभिशस्तिपाः ।
अमीवाः सर्वा रक्षांस्यप हन्त्वधि दूरमस्मत् ॥ १४ ॥

१ K K^m उन्मुञ्चती॰. Dc उन्मुंचंती॰ corrected to उन्मुंचन्ती॰. P ॰मुंचन्तीः ।. We with B^h D R S^m V Cs P^2 J Cp. २ P ॰वरुणः ।. ३ A B B^h D K K^m R S^m V Cs P J Cp वभूव. We with P^2. Dc वभूव changed to बभूव. ४ A B B^h D K K^m R S^m V Dc Cs ॰ध्योषधीः । and P P^2 J Cp have ओषधीः ।. ५ A B^h मुञ्चन्त्वंहसः. We with D K K^m R S^m Dc Cs. ६ P J ॰पर्ण्यः ।. We with P^3 Cp.

वैयाघ्रः । मणिः । वीरुधाम् । त्रायमाणः । अभिशस्तिऽपाः ।
अमीवाः । सर्वाः । रक्षांसि । अप । हन्तु । अधि । दूरम् । अस्मत् ॥ १४ ॥

**सिंहस्येव स्तनथोः सं विजन्तेग्नेरिव विजन्त आभृताभ्यः ।**
**गवां यक्ष्मः पुरुषाणां वीरुद्भिरतिनुत्तो नाव्या एतु स्रोत्याः ॥ १५ ॥**

सिंहस्यऽइव । स्तनथोः । सम् । विजन्ते । अग्नेःऽइव । विजन्ते । आऽभृताभ्यः ।
गवाम् । यक्ष्मः । पुरुषाणाम् । वीरुत्ऽभिः । अतिऽनुत्तः । नाव्याः । एतु । स्रोत्याः ॥ १५ ॥

**मुमुचाना ओषधयोग्नेर्वैश्वानरादधि ।**
**भूमिं संतन्वतीरित यासां राजा वनस्पतिः ॥ १६ ॥**

मुमुचानाः । ओषधयः । अग्नेः । वैश्वानरात् । अधि ।
भूमिम् । सम्ऽतन्वतीः । इत । यासाम् । राजा । वनस्पतिः ॥ १६ ॥

**या रोहन्त्याङ्गिरसीः पर्वतेषु समेषु च ।**
**ता नः पयस्वतीः शिवा ओषधीः सन्तु शं हृदे ॥ १७ ॥**

याः । रोहन्ति । आङ्गिरसीः । पर्वतेषु । समेषु । च ।
ताः । नः । पयस्वतीः । शिवाः । ओषधीः । सन्तु । शम् । हृदे ॥ १७ ॥

**याश्चाहं वेद वीरुधो याश्च पश्यामि चक्षुषा ।**
**अज्ञाता जानीमश्च या यासु विद्म च संभृतम ॥ १८ ॥**

याः । च । अहम् । वेद । वीरुधः । याः । च । पश्यामि । चक्षुषा ।
अज्ञाताः । जानीमः । च । याः । यासु । विद्म । च । सम्ऽभृतम् ॥ १८ ॥

**सर्वाः समग्रा ओषधीर्बोधन्तु वचसो मम ।**
**यथेमं पारयामसि पुरुषं दुरितादधि ॥ १९ ॥**

सर्वाः । सम्ऽअग्राः । ओषधीः । बोधन्तु । वचसः । मम ।
यथा । इमम् । पारयामसि । पुरुषम् । दुःऽइतात् । अधि ॥ १९ ॥

**अश्वत्थो दर्भो वीरुधां सोमो राजामृतं हविः ।**

---

१ S^m विजन्ते. We with A B^h D K K^m R V D^c C^s. २ R भूमिः. ३ B^h D C^s सर्वा for सर्वाः.

व्रीहिर्यवश्च भेषजौ दिवस्पुत्रावमर्त्यौ ॥ २० ॥ (१८)

अश्वत्थः। दर्भः। वीरुधाम्। सोमः। राजा। अमृतम्। हविः।
व्रीहिः। यवः। च। भेषजौ। दिवः। पुत्रौ। अमर्त्यौ ॥ २० ॥ (१८)

उज्जिहीध्वे स्तनयत्यभिक्रन्दत्योषधीः।
यदा वः पृश्निमातरः पर्जन्यो रेतसावति ॥ २१ ॥

उत्। जिहीध्वे। स्तनयति। अभिऽक्रन्दति। ओषधीः।
यदा। वः। पृश्निऽमातरः। पर्जन्यः। रेतसा। अवति ॥ २१ ॥

तस्यामृतस्येमं बलं पुरुषं पाययामसि।
अथो कृणोमि भेषजं यथासच्छतहायनः ॥ २२ ॥

तस्य। अमृतस्य। इमम्। बलम्। पुरुषम्। पाययामसि।
अथो इति। कृणोमि। भेषजम्। यथा। असत्। शतऽहायनः ॥ २२ ॥

वराहो वेद वीरुधं नकुलो वेद भेषजीम्।
सर्पा गन्धर्वा या विदुस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥ २३ ॥

वराहः। वेद। वीरुधम्। नकुलः। वेद। भेषजीम्।
सर्पाः। गन्धर्वाः। याः। विदुः। ताः। अस्मै। अवसे। हुवे ॥ २३ ॥

याः सुपर्णा आङ्गिरसीर्दिव्या या रघटो विदुः।
वयांसि हंसा या विदुर्याश्च सर्वे पतत्रिणः।
मृगा या विदुरोषधीस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥ २४ ॥

याः। सुऽपर्णाः। आङ्गिरसीः। दिव्याः। याः। रघटः। विदुः।
वयांसि। हंसाः। याः। विदुः। याः। च। सर्वे। पतत्रिणः।
मृगाः। याः। विदुः। ओषधीः। ताः। अस्मै। अवसे। हुवे ॥ २४ ॥

यावतीनामोषधीनां गावः प्राश्नन्त्यघ्न्या यावतीनामजावयः।
तावतीस्तुभ्यमोषधीः शर्म यच्छन्त्वाभृताः ॥ २५ ॥

---

१ P ओषधीः। We with P J Cp. २ B वेद corrected from वैद. ३ B B̄ वेद. B had originally वैद.

यावतीनाम् । ओषधीनाम् । गावः । प्रऽअश्नन्ति । अघ्न्याः । यावतीनाम् । अजऽअवयः ।
तावतीः । तुभ्यम् । ओषधीः । शर्म । यच्छन्तु । आऽभृताः ॥ २५ ॥

**यावतीषु मनुष्या भेषजं भिषजो विदुः ।**
**तावतीर्विश्वभेषजीरा भरामि त्वामभि ॥ २६ ॥**

यावतीषु । मनुष्याः । भेषजम् । भिषजः । विदुः ।
तावतीः । विश्वऽभेषजीः । आ । भरामि । त्वाम् । अभि ॥ २६ ॥

**पुष्पवतीः प्रसूमतीः फलिनीरफला उत ।**
**संमातर इव दुह्रामस्मा अरिष्टतातये ॥ २७ ॥**

पुष्पऽवतीः । प्रसूऽमतीः । फलिनीः । अफलाः । उत ।
संमातरःऽइव । दुह्राम् । अस्मै । अरिष्टऽतातये ॥ २७ ॥

**उत त्वाहार्षं पञ्चशलादथो दशशलादुत ।**
**अथो यमस्य पड्वीशाद् विश्वस्माद् देवकिल्बिषात् ॥ २८ ॥ (१९)**

उत । त्वा । अहार्षम् । पञ्चऽशलात् । अथो इति । दशऽशलात् । उत ।
अथो इति । यमस्य । पड्वीशात् । विश्वस्मात् । देवऽकिल्बिषात् ॥ २८ ॥ (१९)

इति चतुर्थेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"इन्द्रो मन्थतु" इति अर्थसूक्तस्य शत्रुक्षयशत्रुभयनाशनशत्रुजयस्वकीयबलवर्धनकर्मसु विनियोगः । तानि कर्माणि सेनाकर्माणि नाम भवन्ति । तत्र सेनाभिसिद्ध्यर्थं "पूतिरज्जुः"[२] इत्यर्धर्चेन अभिपातदेशे जीर्णां रज्जुम् अवधाय अश्वत्थबधकयोर्नाम पिप्पलकरिमालकयोः काष्ठयोः "इन्द्रो मन्थतु" इति ऋचा अग्निं मन्थति । धूमं दृष्ट्वा अग्निपदरहितेनार्धर्चेन अनुमन्त्रयते । "अग्निं परादृश्य"[२] इत्यादिनार्धर्चेन धूमपदरहितेन अग्निम् अनुमन्त्रयते । तादृशेमी सेनाकर्माणि स्युः । तान्येवम् ।

"इन्द्रो मन्थतु" इति सूक्तेन प्रत्यृचम् अश्वत्थसमिध आदधाति । शत्रुक्षयो भवति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं करिमालकसमिध आदधाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्यृचम् एरण्डसमिध आदधाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्यृच पलाशसमिध आदधाति । तिणिसमिध इति केशवः ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं खदिरसमिध आदधाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्यृच शरसमिध आदधाति ॥ शत्रुभय न भवति । कर्मविकल्पः ॥ सपत्नक्षयणी समाप्ता ॥

तथा अभ्यातानान्तं कृत्वा अनेन सूक्तेन भाङ्गपाशान् संपात्याभिमन्त्र्य सेनाक्रमेषु वपति । सर्वत्र कृद्धेनाभिमन्त्रणं पाशादिषु । तत उत्तरतन्त्रम् ॥

---

१ D R संमातर॰. Cp सम् । मातरः॰ originally. २ So we with A B B[h] D K K[m] R S[m] Cs and J. Cp पड्वी॰. V पड्वि॰. Dc पड्वी॰. P P[2] पड्विशात् ।.

तथा तन्त्रं कृत्वा अनेन सूक्तेन मौञ्जान् पाशान् संपात्याभिमन्त्र्य सेनाक्रमेषु वपति । तन्त्रं च ॥

तथा अनेन सूक्तेन बाधकदण्डानि आश्वत्थानि कूटानि संपात्याभिमन्त्र्य सेनाक्रमेषु वपति ॥

तथा अनेन सूक्तेन बाधकदण्डानि भाङ्गानि जालानि संपात्याभिमन्त्र्य सेनाक्रमेषु वपति ॥ समाप्तानि जयकर्माणि ॥

उक्तेषु सर्वकर्मसु अङ्गभूतानि वक्ष्यमाणानि त्रीणि कर्माणि भवन्ति । "स्वाहैभ्यः" [२४] इति पदद्वयेन स्वमित्रबलवृद्ध्यर्थम् आज्यं जुहोति दक्षिणहस्तेन बाधककाष्ठप्रज्वालितेऽग्नौ । "दुराहामीभ्यः" [२४] इति पदद्वयेन परबलविनाशार्थं सव्येन हस्तेन इङ्गिडं जुहोत्युक्ताग्नौ । कर्मभिरुत्तरस्मिन् देशे रक्तपिप्पलशाखां भूम्युदरे ऊर्ध्वां कृत्वा नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां सर्वां वेष्टयित्वा "नीललोहितेनामूनभ्यवतनोमि" [२४] इत्यनेन दक्षिणा दूरे प्रकर्षेण त्याजयति ॥

सेनाकर्माणि अरण्ये कार्याणि न ग्रामे । युद्धप्रदेशे वा यथाप्रसङ्गम् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । "इन्द्रो मन्थत्विति पूतिरज्जुरिति पूतिरज्जुम् अवधायाश्वत्थबाधकयोररणी मन्थति । धूमम् "इति धूमम् अनुमन्त्रयते । अग्निम् इत्यग्निम् । तस्मिन्नरण्ये सपत्नक्षयणीरादधाति अश्वत्थबाधकताजद्भङ्गाह्वखादिरशराणाम् । "उक्ताः पाशाः । आश्वत्थानि कूटानि भाङ्गानि जालानि बाधकदण्डानि । स्वाहैभ्य इति मित्रेभ्यो जुहोति दुराहामीभ्य इति "सव्येनेङ्गिडम् अमित्रेभ्यो बाधके । उत्तरतोऽग्नेर्लोहिताश्वत्थस्य शाखां निहत्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां परितत्य नीललो- "हितेनामून् इति दक्षिणा प्रहापयति" इति [कौ॰ २. ७] ॥ ताजद्भङ्ग एरण्डः । कूटं निषादानां प्राणिबन्धनम् ॥ आह्वः पलाश इति दारिलः । तिर्णिगिति केशवः । वृक्षविशेषपर्यायार्थे आह्वपदं सूत्रेऽपपाठो न चेत् प्राक्तनेन प्रमादेन भवितव्यम् । परुष इत्येव नाम्ना भवितव्यम् सूक्ते परुषाह्वपददर्शनात् । परुषाह्वः परुष इति आह्वा यस्य स इति विग्रहः ॥

इन्द्रो मन्थतु मन्थिता शक्रः शूरः पुरंदरः ।
यथा हनाम सेना अमित्राणां सहस्रशः ॥ १ ॥

इन्द्रः । मन्थतु । मन्थिता । शक्रः । शूरः । पुरम्ऽदरः ।
यथा । हनाम । सेनाः । अमित्राणाम् । सहस्रऽशः ॥ १ ॥

पूतिरज्जुरुपध्मानी पूतिं सेनां कृणोत्वमूम् ।
धूममग्निं परादृश्यामित्रा हृत्स्वा दधतां भयम् ॥ २ ॥

पूतिऽरज्जुः । उपऽध्मानी । पूतिम् । सेनाम् । कृणोतु । अमूम् ।
धूमम् । अग्निम् । पराऽदृश्य । अमित्राः । हृत्ऽसु । आ । दधताम् । भयम् ॥ २ ॥

अमूनश्वत्थ निः शृणीहि खादामून् खदिराजिरम् ।
ताजद्भङ्ग इव भज्यन्तां हन्त्वेनान् वधको वधैः ॥ ३ ॥

---

१ K $\overset{m}{K}$ मन्थन्तु. We with A $\overset{h}{B}$ D R $\overset{m}{S}$ V Dc C-. २ P मन्थिता ।. We with $\dot{P}$ J Cp. ३ $\overset{m}{K}$ $\overset{m}{S}$ ॰त्वमुं. We with A $\overset{h}{B}$ D K R V Dc C-. ४ K दधतां. ५ B has cancelled the visarga which D K $\overset{m}{K}$ Cs already omit. We with A $\overset{h}{B}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc. ६ So we with $\overset{h}{B}$ K $\overset{m}{K}$. A B D R $\overset{m}{S}$ V Dc C- खदिराजिरं. P $\dot{P}$ J Cp खदिरऽअजिरं. See also Rw. ७ So A $\overset{h}{B}$ D K $\ddot{K}$ R $\overset{m}{S}$ V Dc C-. P $\dot{P}$ J Cp ताजद्भंगःऽइव. Dârila ताजद्भङ्ग एरण्डः. Kes'ava too gives the same interpretation. Should the pada read ताजत् । भङ्गःऽइव । (=ताजतः । भङ्गःऽइव ।)?

अमून् । अश्वत्थ । निः । शृणीहि । खाद । अमून् । खदिर । अजिरम् ।
ताजद्भङ्गःऽइव । भज्यन्ताम् । हन्तु । एनान् । वधकः । वधैः ॥ ३ ॥

**परुषानमून् परुषाह्वः कृणोतु हन्त्वेनान् वधको वधैः ।**
**क्षिप्रं शर इव भज्यन्तां बृहज्जालेन संदिताः ॥ ४ ॥**

परुषान् । अमून् । परुषऽआह्वः । कृणोतु । हन्तु । एनान् । वधकः । वधैः ।
क्षिप्रम् । शरःऽइव । भज्यन्ताम् । बृहत्ऽजालेन । सम्ऽदिताः ॥ ४ ॥

**अन्तरिक्षं जालमासीज्जालदण्डा दिशो मही: ।**
**तेनाभिधाय दस्यूनां शक्रः सेनामपावपत् ॥ ५ ॥**

अन्तरिक्षम् । जालम् । आसीत् । जालऽदण्डाः । दिशः । महीः ।
तेन । अभिऽधाय । दस्यूनाम् । शक्रः । सेनाम् । अप । अवपत् ॥ ५ ॥

**बृहद्धि जालं बृहतः शक्रस्य वाजिनीवतः ।**
**तेन शत्रूनभि सर्वान् न्युब्ज यथा न मुच्यातै कतमश्चनैषाम् ॥ ६ ॥**

बृहत् । हि । जालम् । बृहतः । शक्रस्य । वाजिनीऽवतः ।
तेन । शत्रून् । अभि । सर्वान् । नि । उब्ज । यथा । न । मुच्यातै । कतमः । चन । एषाम् ॥ ६ ॥

**बृहत् ते जालं बृहत इन्द्र शूर सहस्रार्घस्य शतवीर्यस्य ।**
**तेन शतं सहस्रमयुतं न्यर्बुदं जघान शक्रो दस्यूनामभिधाय सेनया ॥ ७ ॥**

बृहत् । ते । जालम् । बृहतः । इन्द्र । शूर । सहस्रऽअर्घस्य । शतऽवीर्यस्य ।
तेन । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । निऽअर्बुदम् । जघान । शक्रः । दस्यूनाम् । अभिऽधाय । सेनया ॥ ७ ॥

**अयं लोको जालमासीच्छक्रस्य महतो महान् ।**
**तेनाहमिन्द्रजालेनामूंस्तमसाभि दधामि सर्वान् ॥ ८ ॥**

अयम् । लोकः । जालम् । आसीत् । शक्रस्य । महतः । महान् ।
तेन । अहम् । इन्द्रऽजालेन । अमून् । तमसा । अभि । दधामि । सर्वान् ॥ ८ ॥

१ P एनाम् ।. २ K परु°. ३ P अभिऽधायै ।. We with P J Cp. ४ B सर्वान्यु°, corrected from सर्वान्त्र्यु°. A B D K K R S Dc Cs सर्वान्यु°.

[illegible]

[illegible] तैरमूनग्ने [illegible] ॥ ९ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] मृत्युपाशैरमी [illegible] ।

[illegible] प्रति नयामि [illegible] ॥ १० ॥ (२०)

[illegible] ।

[illegible] प्रति । नयामि । बद्ध्वा ॥ १० ॥ [illegible]

[illegible] अपो मत ।

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible]

[illegible]

साध्याः [illegible] ।

रुद्रा [illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] ओजसा ।

[illegible] उग्र्यतः ॥ १२ ॥

विश्वे [illegible] यन्त्वोजसा ।

[illegible] महीम् ॥ १३ ॥

विश्वे । [illegible] । ओजसा ।

[illegible] । महीम् ॥ १३ ॥

वनस्पतीन् [illegible] ओषधीरुत वीरुधः ।

द्विपाच्च [illegible] यथा सेनाममूं हनन् ॥ १४ ॥

वनस्पतीन् [illegible] । ओषधीः । उत । वीरुधः ।

---

[illegible] P °ऋतिः । [illegible] P J C[illegible] २ P P J बध्वा । We [illegible] C[illegible] ३ P [illegible]

[illegible] with P J C[illegible] K यन्त्वोजसा. [illegible] P वीरुधा । We [illegible] P J C[illegible]

द्विऽपात् । चतुःऽपात् । इष्णामि । यथा । सेनाम् । अमूम् । हनन् ॥ १४ ॥

गन्धर्वाप्सरसः सर्पान् देवान् पुण्यजनान् पितॄन् ।
दृष्टानदृष्टानिष्णामि यथा सेनाममूं हनन् ॥ १५ ॥

गन्धर्वऽअप्सरसः । सर्पान् । देवान् । पुण्यऽजनान् । पितॄन् ।
दृष्टान् । अदृष्टान् । इष्णामि । यथा । सेनाम् । अमूम् । हनन् ॥ १५ ॥

इम उप्ता मृत्युपाशा यानाक्रम्य न मुच्यसे ।
अमुष्या हन्तु सेनाया इदं कूटं सहस्रशः ॥ १६ ॥

इमे । उप्ताः । मृत्युऽपाशाः । यान् । आऽक्रम्य । न । मुच्यसे ।
अमुष्याः । हन्तु । सेनायाः । इदम् । कूटम् । सहस्रऽशः ॥ १६ ॥

घर्मः समिद्धो अग्निनायं होमः सहस्रहः ।
भवश्च पृश्निबाहुश्च शर्व सेनाममूं हतम् ॥ १७ ॥

घर्मः । सम्ऽइद्धः । अग्निना । अयम् । होमः । सहस्रऽहः ।
भवः । च । पृश्निऽबाहुः । च । शर्व । सेनाम् । अमूम् । हतम् ॥ १७ ॥

मृत्योराषमा पद्यन्तां क्षुधं सेदिं वधं भयम् ।
इन्द्रश्चाक्षुजालाभ्यां शर्व सेनाममूं हतम् ॥ १८ ॥

मृत्योः । आषम् । आ । पद्यन्ताम् । क्षुधम् । सेदिम् । वधम् । भयम् ।
इन्द्रः । च । अक्षुऽजालाभ्याम् । शर्व । सेनाम् । अमूम् । हतम् ॥ १८ ॥

पराजिताः प्र त्रसतामित्रा नुत्ता धावत ब्रह्मणा ।
बृहस्पतिप्रणुत्तानां मामीषां मोचि कश्चन ॥ १९ ॥

पराऽजिताः । प्र । त्रसत । अमित्राः । नुत्ताः । धावत । ब्रह्मणा ।
बृहस्पतिऽप्रनुत्तानाम् । मा । अमीषाम् । मोचि । कः । चन ॥ १९ ॥

अव पद्यन्तामेषामायुधानि मा शकन् प्रतिधामिषुम् ।

---

१ P अमून् ।. We with P[2] J Cp. २ P आऽक्रमस्य ।. We with P[2] J Cp. ३ A B[h] D K K[m] R S[n] V Dc Cs P P[2] J Cr all read भवंश्च. ४ A R सर्व. P P[2] J सर्वै ।. ५ So we with A B B[h] D K K[m] R S[m] V Dc Cs. P P[2] J Cr आर्षम् ।. ६ R Dc पद्यतां. ७ A शर्व changed to सर्व. B[h] Cs सर्व. P P[2] J सर्वै ।. ८ R S[m] बृहस्पतिः. ९ P P[2] J Cp नुत्ता ।.

[illegible] विश्वेताविधवा अनु मर्ति ॥ २० ॥

[illegible] । आगुभ्यति । [illegible] । अधेन ।
[illegible] । विश्वेताम । [illegible] । अनु । मर्ति [illegible] ॥

[illegible]लोकानेनान् द्यावापृथिवी उतान्तरिक्षं सह देवताभिः ।
मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विदन्त मिथो विघ्नाना उपं यन्तु मृत्युम् ॥ २१ ॥

[illegible] । अन्तरिक्षम् । सह । देवताभिः ।
[illegible] । मा । [illegible] । मिथः । विऽघ्नानाः । उप । यन्तु । मृ-
[illegible] ॥ २१ ॥

दिशश्चतस्रोऽश्वतर्यो देवरथस्य पुरोडाशाः शफा अन्तरिक्षमुद्धिः ।
द्यावापृथिवी पक्षसी ऋतवोऽभीशवोऽन्तर्देशाः किंकरा वाक् परिर-
थ्यम् ॥ २२ ॥

[illegible] । चतस्रः । [illegible] । पुरोडाशाः । शफाः । अन्तरिक्षम् । उद्धिः ।
द्यावापृथिवी इति । [illegible] । ऋतवः । अभीशवः । [illegible] । किम्ऽकराः ।
[illegible] । परिऽरथ्यम् [illegible] ॥

संवत्सरो रथः परिवत्सरो रथोपस्थो विराडीषाग्नी रथमुखम् ।
इन्द्रः सव्यष्ठाश्चन्द्रमाः सारथिः ॥ २३ ॥

[illegible] वत्सरः । रथः । [illegible] । विऽराट् । ईषा । अग्निः । रथऽमुखम् ।
[illegible] । सव्यऽस्थाः । [illegible] ॥ २३ ॥

इतो जयेतो वि जय सं जय जय स्वाहा ।
इमे जयन्तु परामी जयन्तां स्वाहैभ्यो दुराहामीभ्यः ।
नीललोहितेनामूनभ्यवतनोमि ॥ २४ ॥ [illegible]

[illegible] । जय । इतः । वि । जय । सम् । जय । जय । स्वाहा ।

[illegible] A B D R C चतस्रो अश्वतर्यः. We with K K̈ S̈ V D. २ B पुरोडाशा [illegible]. [illegible] D S V [illegible]. We with A B̈ K K̈ R D C. ४ P [illegible]. ५ P̈ अभीशवः. We [illegible] P J C. ६ P किम्ऽकराः. We with P̈ J Cp.

इमे । जयन्तु । परा । अमी इति । जयन्ताम् । स्वाहा । एभ्यः । दुराहा । अमीभ्यः ।
नीलऽलोहितेन । अमून् । अभिऽअवतनोमि ॥ २४ ॥ (२१)

चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति चतुर्थोनुवाकः ॥

कुतस्ताविति सूक्ते विराडादिविषयः संवादो विचारश्च ॥
"कुतस्तौ" "विराड् वै" इति सूक्ताभ्यां जपं करोति स्वर्गकाम इति विनियोगमाला ॥

**कुतस्तौ जातौ कतमः सो अर्धः कस्माल्लोकात् कतमस्याः पृथिव्याः ।**
**वत्सौ विराजः सलिलादुदैतां तौ त्वा पृच्छामि कतरेण दुग्धा ॥ १ ॥**

कुतः । तौ । जातौ । कतमः । सः । अर्धः । कस्मात् । लोकात् । कतमस्याः । पृथिव्याः ।
वत्सौ । विऽराजः । सलिलात् । उत् । ऐताम् । तौ । त्वा । पृच्छामि । कतरेण । दुग्धा ॥ १ ॥

**यो अक्रन्दयत् सलिलं महित्वा योनिं कृत्वा त्रिभुजं शयानः ।**
**वत्सः कामदुघो विराजः स गुहा चक्रे तन्वः पराचैः ॥ २ ॥**

यः । अक्रन्दयत् । सलिलम् । महिऽत्वा । योनिम् । कृत्वा । त्रिऽभुजम् । शयानः ।
वत्सः । कामऽदुघः । विऽराजः । सः । गुहा । चक्रे । तन्वः । पराचैः ॥ २ ॥

**यानि त्रीणि बृहन्ति येषां चतुर्थं वियुनक्ति वाचम् ।**
**ब्रह्मैनद् विद्यात् तपसा विपश्चिद् यस्मिन्नेकं युज्यते यस्मिन्नेकम् ॥ ३ ॥**

यानि । त्रीणि । बृहन्ति । येषाम् । चतुर्थम् । विऽयुनक्ति । वाचम् ।
ब्रह्म । एनत् । विद्यात् । तपसा । विपःऽचित् । यस्मिन् । एकम् । युज्यते । यस्मिन् ।
एकम् ॥ ३ ॥

**बृहतः परि सामानि षष्ठात् पञ्चाधि निर्मिता ।**
**बृहद् बृहत्या निर्मितं कुतोधि बृहती मिता ॥ ४ ॥**

बृहतः । परि । सामानि । षष्ठात् । पञ्च । अधि । निःऽमिता ।
बृहत् । बृहत्याः । निःऽमितम् । कुतः । अधि । बृहती । मिता ॥ ४ ॥

**बृहती परि मात्राया मातुर्मात्राधि निर्मिता ।**

---

१ P एभ्यः ।. We with P J Cp. २ B D K S Cs कस्माल्लो॰. ३ P विराजः ।. We with P J Cp. ४ P विद्यात् ।. We with P J Cp.

माया ह जज्ञे मायाया मायाया मातली परि ॥ ५ ॥

मातली । परि । मात्रायाः । मातुः । मात्रा । अधि । निःऽमिता ।
माया । ह । जज्ञे । मायायाः । मायायाः । मातली । परि ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्य प्रतिमोपरि द्यौर्यावद् रोदसी विबबाधे अग्निः ।
ततः षष्ठादामुतो यन्ति स्तोमा उदितो यन्त्यभि षष्ठमह्नः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । प्रतिऽमा । उपरि । द्यौः । यावत् । रोदसी इति । विऽबबाधे । अग्निः ।
ततः । षष्ठात् । आ । अमुतः । यन्ति । स्तोमाः । उत् । इतः । यन्ति । अभि । षष्ठम् ।
अह्नः ॥ ६ ॥

षट् त्वा पृच्छाम ऋषयः कश्यपेमे त्वं हि युक्तं युयुक्षे योग्यं च ।
विराजमाहुर्ब्रह्मणः पितरं तां नो वि धेहि यतिधा सखिभ्यः ॥ ७ ॥

षट् । त्वा । पृच्छाम । ऋषयः । कश्यप । इमे । त्वम् । हि । युक्तम् । युयुक्षे । योग्यम् । च ।
विऽराजम् । आहुः । ब्रह्मणः । पितरम् । ताम् । नः । वि । धेहि । यतिऽधा । सखिऽभ्यः ॥ ७ ॥

यां प्रच्युतामनु यज्ञाः प्रच्यवन्त उपतिष्ठन्त उपतिष्ठमानाम् ।
यस्या व्रते प्रसवे यक्षमेजति सा विराडृषयः परमे व्योमन् ॥ ८ ॥

याम् । प्रऽच्युताम् । अनु । यज्ञाः । प्रऽच्यवन्ते । उपऽतिष्ठन्ते । उपऽतिष्ठमानाम् ।
यस्याः । व्रते । प्रऽसवे । यक्षम् । एजति । सा । विऽराट् । ऋषयः । परमे । विऽओमन् ॥ ८ ॥

अप्राणैति प्राणेन प्राणतीनां विराट् स्वराजमभ्येति पश्चात् ।
विश्वं मृशन्तीमभिरूपां विराजं पश्यन्ति त्वे न त्वे पश्यन्त्येनाम् ॥ ९ ॥

अप्राणा । एति । प्राणेन । प्राणतीनाम् । विऽराट् । स्वऽराजम् । अभि । एति । पश्चात् ।
विश्वम् । मृशन्तीम् । अभिऽरूपाम् । विऽराजम् । पश्यन्ति । त्वे इति । न । त्वे इति ।
पश्यन्ति । एनाम् ॥ ९ ॥

को विराजो मिथुनत्वं प्र वेद क ऋतून् क उ कल्पमस्याः ।

---

१ P P̍ J Cp मायाः ।. २ B B̍ K षड्वा. K̍ D̍c षड्न्वा. ३ S̍ प्रच्यवन्ते उ°. ४ B पश्च°. ५ P P̍ ऋषयः ।. We with J Cp. ६ B̍ D S̍ Cs विराट्स्वरा°. K D̍c विराड् स्वराज°. We with A K K̍ V.

क्रमान् को अस्याः कतिधा विदुग्धान् को अस्या धाम कतिधा व्युष्टीः ॥ १० ॥ (२२)

कः । विऽराजः । मिथुनऽत्वम् । प्र । वेद । कः । ऋतून् । कः । ऊं इति । कल्पम् । अस्याः । क्रमान् । कः । अस्याः । कतिऽधा । विऽदुग्धान् । कः । अस्याः । धाम । कतिऽधा । विऽउष्टीः ॥ १० ॥ (२२)

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदास्वितरासु चरति प्रविष्टा ।
महान्तो अस्यां महिमानो अन्तर्वधूर्जिगाय नवगज्जनित्री ॥ ११ ॥

इयम् । एव । सा । या । प्रथमा । विऽऔच्छत् । आसु । इतरासु । चरति । प्रऽविष्टा ।
महान्तः । अस्याम् । महिमानः । अन्तः । वधूः । जिगाय । नवऽगत् । जनित्री ॥ ११ ॥

छन्दःपक्षे उषसा पेपिशाने समानं योनिमनु सं चरेते ।
सूर्यपत्नी सं चरतः प्रजानती केतुमती अजरे भूरिरेतसा ॥ १२ ॥

छन्दःपक्षे इति छन्दःऽपक्षे । उषसा । पेपिशाने इति । समानम् । योनिम् । अनु । सम् । चरेते इति ।
सूर्यपत्नी इति सूर्यऽपत्नी । सम् । चरतः । प्रजानती इति प्रऽजानती ।
केतुमती इति केतुऽमती । अजरे इति । भूरिऽरेतसा ॥ १२ ॥

ऋतस्य पन्थामनु तिस्र आगुस्त्रयो घर्मा अनु रेत आगुः ।
प्रजामेका जिन्वत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति देवयूनाम् ॥ १३ ॥

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । तिस्रः । आ । अगुः । त्रयः । घर्माः । अनु । रेतः । आ । अगुः ।
प्रऽजाम् । एका । जिन्वति । ऊर्जम् । एका । राष्ट्रम् । एका । रक्षति । देवऽयूनाम् ॥ १३ ॥

अग्नीषोमावदधुर्या तुरीयासीद् यज्ञस्य पक्षावृषयः कल्पयन्तः ।
गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं बृहदर्कीं यजमानाय स्वराभरन्तीम् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमौ । अदधुः । या । तुरीया । आसीत् । यज्ञस्य । पक्षौ । ऋषयः । कल्पयन्तः ।

---

१ P J विऽदुग्धात् ।. We with P Cp. २ P J घर्मा ।. We with P Cp. ३ P प्रजाम् ।. We with P J Cp. ४ P ऊर्जौत् ।. ५ B °यन्यस्य as often for °यज्ञस्य. ६ P आसीत् ।. We with P J Cp.

गायत्रीम् । त्रिऽस्तुभम् । जगतीम् । अनुऽस्तुभम् । बृहत्ऽअर्कीम् । यजमानाय । स्वः । आऽभरन्तीम् ॥ १४ ॥

पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा गां पञ्चनाम्नीमृतवोनु पञ्च ।
पञ्च दिशः पञ्चदशेन क्लृप्तास्ता एकमूर्ध्नीरभि लोकमेकम् ॥ १५ ॥

पञ्च । विऽउष्टीः । अनु । पञ्च । दोहाः । गाम् । पञ्चऽनाम्नीम् । ऋतवः । अनु । पञ्च ।
पञ्च । दिशः । पञ्चऽदशेन । क्लृप्ताः । ताः । एकऽमूर्ध्नीः । अभि । लोकम् । एकम् ॥ १५ ॥

षड् जाता भूता प्रथमजर्तस्य षडु सामानि षडहं वहन्ति ।
षड्योगं सीरमनु सामसाम षडाहुर्द्यावापृथिवीः षडुर्वीः ॥ १६ ॥

षट् । जाता । भूता । प्रथमऽजा । ऋतस्य । षट् । ऊं इति । सामानि । षट्ऽअहम् । वहन्ति ।
षट्ऽयोगम् । सीरम् । अनु । सामऽसाम । षट् । आहुः । द्यावापृथिवीः । षट् । उर्वीः ॥ १६ ॥

षडाहुः शीतान् षडु मास उष्णानृतुं नो ब्रूत यतमोतिरिक्तः ।
सप्त सुपर्णाः कवयो नि षेदुः सप्त च्छन्दांस्यनु सप्त दीक्षाः ॥ १७ ॥

षट् । आहुः । शीतान् । षट् । ऊं इति । मासः । उष्णान् । ऋतुम् । नः । ब्रूत । यतमः । अतिऽरिक्तः ।
सप्त । सुऽपर्णाः । कवयः । नि । सेदुः । सप्त । छन्दांसि । अनु । सप्त । दीक्षाः ॥ १७ ॥

सप्त होमाः समिधो ह सप्त मधूनि सप्तर्तवो ह सप्त ।
सप्ताज्यानि परि भूतमायन् ताः सप्तगृध्रा इति शुश्रुमा वयम् ॥ १८ ॥

सप्त । होमाः । सम्ऽइधः । ह । सप्त । मधूनि । सप्त । ऋतवः । ह । सप्त ।
सप्त । आज्यानि । परि । भूतम् । आयन् । ताः । सप्तऽगृध्राः । इति । शुश्रुम । वयम् ॥ १८ ॥

सप्त च्छन्दांसि चतुरुत्तराण्यन्यो अन्यस्मिन्नध्यार्पितानि ।
कथं स्तोमाः प्रति तिष्ठन्ति तेषु तानि स्तोमेषु कथमार्पितानि ॥ १९ ॥

---

१ K K̈ V दर्शाः. २ B̈ D °जर्तस्य. ३ B B̈ R S̈ C° सामांनि. ४ P J षट् । अहम् ।. P षट् । अहम् (=षट् ऽअहम्). Cp षट् । अहम् । changed from षट्ऽअहम् ।. ५ B Dc has erased °तुं नो to °तं नो. K K̈ V °तं नो. We with A B̈ D R S̈ C ६ P P̈ J आयम् ।. We with Cp.

सप्त । छन्दांसि । चतुःऽउत्तराणि । अन्यः । अन्यस्मिन् । अधि । आर्पितानि ।
कथम् । स्तोमाः । प्रति । तिष्ठन्ति । तेषु । तानि । स्तोमेषु । कथम् । आर्पितानि ॥ १९ ॥

कथं गायत्री त्रिवृतं व्याप कथं त्रिष्टुप् पञ्चदशेन कल्पते ।
त्रयस्त्रिंशेन जगती कथमनुष्टुप् कथमेकविंशः ॥ २० ॥ (२३)

कथम् । गायत्री । त्रिऽवृतम् । वि । आप । कथम् । त्रिऽस्तुप् । पञ्चऽदशेन । कल्पते ।
त्रयःऽत्रिंशेन । जगती । कथम् । अनुऽस्तुप् । कथम् । एकऽविंशः ॥ २० ॥ (२३)

अष्ट जाता भूता प्रथमजर्तस्याष्टेन्द्रर्त्विजो दैव्या ये ।
अष्टयोनिरदितिरष्टपुत्राष्टमीं रात्रिमभि हव्यमेति ॥ २१ ॥

अष्ट । जाता । भूता । प्रथमऽजा । ऋतस्य । अष्ट । इन्द्र । ऋत्विजः । दैव्याः । ये ।
अष्टऽयोनिः । अदितिः । अष्टऽपुत्रा । अष्टमीम् । रात्रिम् । अभि । हव्यम् । एति ॥ २१ ॥

इत्थं श्रेयो मन्यमानेदमागमं युष्माकं सख्ये अहमस्मि शेवा ।
समानजन्मा क्रतुरस्ति वः शिवः स वः सर्वाः सं चरति प्रजानन् ॥ २२ ॥

इत्थम् । श्रेयः । मन्यमाना । इदम् । आ । अगमम् । युष्माकम् । सख्ये । अहम् । अस्मि । शेवा ।
समानऽजन्मा । क्रतुः । अस्ति । वः । शिवः । सः । वः । सर्वाः । सम् । चरति । प्रऽजानन् ॥ २२ ॥

अष्टेन्द्रस्य षड् यमस्य ऋषीणां सप्त सप्तधा ।
अपो मनुष्या३ नोषधीस्ताँ उ पञ्चानु सेचिरे ॥ २३ ॥

अष्ट । इन्द्रस्य । षट् । यमस्य । ऋषीणाम् । सप्त । सप्तऽधा ।
अपः । मनुष्यान् । ओषधीः । तान् । ऊं इति । पञ्च । अनु । सेचिरे ॥ २३ ॥

केवलीन्द्राय दुदुहे हि गृष्टिर्वशं पीयूषं प्रथमं दुहाना ।
अथातर्पयच्चतुरश्चतुर्धा देवान् मनुष्याँ३ असुरानुत ऋषीन् ॥ २४ ॥

केवली । इन्द्राय । दुदुहे । हि । गृष्टिः । वशम् । पीयूषम् । प्रथमम् । दुहाना ।
अथ । अतर्पयत् । चतुरः । चतुःऽधा । देवान् । मनुष्यान् । असुरान् । उत । ऋषीन् ॥ २४ ॥

---

१ P P̊ J Cp आऽअर्पितानि ।. २ P̊ अ° ।. We with P J Cp. ३ K गायत्रीं.

को नु गौः क एकऋषिः किमु धाम का आशिषः ।
यक्षं पृथिव्यामेकवृदेकर्तुः कतमो नु सः ॥ २५ ॥

कः । नु । गौः । कः । एकऽऋषिः । किम् । ऊं इति । धाम । काः । आऽशिषः ।
यक्षम् । पृथिव्याम् । एकऽवृत् । एकऽऋतुः । कतमः । नु । सः ॥ २५ ॥

एको गौरेक एकऋषिरेकं धामैकधाशिषः ।
यक्षं पृथिव्यामेकवृदेकर्तुर्नाति रिच्यते ॥ २६ ॥ (२४)

एकः । गौः । एकः । एकऽऋषिः । एकम् । धाम । एकऽधा । आऽशिषः ।
यक्षम् । पृथिव्याम् । एकऽवृत् । एकऽऋतुः । न । अति । रिच्यते ॥ २६ ॥ (२४)

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"विराड् वै" इति षट्पर्यायात्मकं सूक्तम् । तस्य विनियोगविचारादि पूर्वसूक्त उक्तम् ॥

विराड् वा इदमग्र आसीत् तस्या जातायाः सर्वमबिभेदियमेवेदं भवि-
ष्यतीति ॥ १ ॥

विऽराट् । वै । इदम् । अग्रे । आसीत् । तस्याः । जातायाः । सर्वम् । अबिभेत् । इयम् ।
एव । इदम् । भविष्यति । इति ॥ १ ॥

सोदक्रामत् सा गार्हपत्ये न्यक्रामत् ॥ २ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । गार्हऽपत्ये । नि । अक्रामत् ॥ २ ॥

गृहमेधी गृहपतिर्भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

गृहऽमेधी । गृहऽपतिः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३ ॥

सोदक्रामत् साहवनीये न्यक्रामत् ॥ ४ ॥

०सा । आऽहवनीये । नि ।०॥ ४ ॥

यन्त्यस्य देवा देवहूतिं प्रियो देवानां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

यन्ति । अस्य । देवाः । देवऽहूतिम् । प्रियः । देवानाम् । भवति ।०॥ ५ ॥

सोदक्रामत् सा दक्षिणाग्नौ न्यक्रामत् ॥ ६ ॥

०सा । दक्षिणऽअग्नौ । नि ।०॥ ६ ॥

१ So A B B̊ D K K̈ R S̈ V Dc C. See Rw. २ P̊ गृहऽमतिः ।.

यन्त्यस्य दक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

यन्ति । अस्य । दक्षिणीयः । वासतेयः । भवति ।०॥ ७ ॥

सोदक्रामत् सा सभायां न्यक्रामत् ॥ ८ ॥

०सा । सभायाम् । नि ।०॥ ८ ॥

यन्त्यस्य सभां सभ्यो भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

यन्ति । अस्य । सभाम् । सभ्यः । भवति ।०॥ ९ ॥

सोदक्रामत् सा समितौ न्यक्रामत् ॥ १० ॥

०सा । सम्ऽइतौ । नि ।०॥ १० ॥

यन्त्यस्य समितिं सामित्यो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

०अस्य । सम्ऽइतिम् । सांम्ऽइत्यः । भवति ।०॥ ११ ॥

सोदक्रामत् सामन्त्रणे न्यक्रामत् ॥ १२ ॥

०सा । आऽमन्त्रणे । नि । अक्रामत ॥ १२ ॥

यन्त्यस्यामन्त्रणमामन्त्रणीयो भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥ (२०)

यन्ति । अस्य । आऽमन्त्रणम् । आऽमन्त्रणीयः । भवति ।०॥ १३ ॥ (२०)

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

सोदक्रामत् सान्तरिक्षे चतुर्धा विक्रान्तातिष्ठत् ॥ १ ॥

०सा । अन्तरिक्षे । चतुःऽधा । विऽक्रान्ता । अतिष्ठत् ।०॥ १ ॥

तां देवमनुष्या अब्रुवन्नियमेव तद् वेद यदुभय उपजीवेमेमामुप ह्वयामहा इति ॥ २ ॥

ताम् । देवऽमनुष्याः । अब्रुवन् । इयम् । एव । तत् । वेद । यत् । उभये । उपऽजीवेम । इमाम् । उप । ह्वयामहै । इति ॥ २ ॥

तामुपाह्वयन्त ॥ ३ ॥

ताम् । उप । अह्वयन्त ॥ ३ ॥

---

१ P Cp यन्ऽअस्य ... We with PJ. २ P वासतेयाः ।. ३ J सम्ऽइत्यः ।.

ऊर्ज एहि स्वध एहि सूनृत एहीरावत्येहीति ॥ ४ ॥

ऊर्ज । आ । इहि । स्वधे । आ । इहि । सूनृते । आ । इहि । इरांऽवति । आ । इहि । इति ॥ ४ ॥

तस्या इन्द्रो वत्स आसीद् गायत्र्यभि[illegible] ॥ ५ ॥

[illegible] । इन्द्रः । [illegible] । आसीत् । गायत्री । अभिऽधानी । [illegible] ॥

[illegible] स्तनावास्तां यज्ञायज्ञियं च वामदेव्यं च द्वौ ॥ ६ ॥

[illegible] । च । द्वौ । स्तनौ । आस्ताम् । यज्ञायज्ञियम् । च । वामऽदेव्यम् । [illegible] ॥

ओषधी[illegible]रेण देवा अदुहन् व्यचो बृहता ॥ ७ ॥

[illegible]रथंतरेण । देवाः । अदुहन् । व्यचः । बृहता ॥ ७ ॥

अपो [illegible] यज्ञं यज्ञायज्ञियेन ॥ ८ ॥

[illegible] । यज्ञम् । यज्ञायज्ञियेन ॥ ८ ॥

ओषधी[illegible] दुह व्यचो बृहत ॥ ९ ॥

[illegible] । व्यचः । बृहत् ॥ ९ ॥

अपो [illegible] यज्ञं यज्ञायज्ञियं य एवं वेद ॥ १० ॥ (२६)

[illegible] । यज्ञम् । यज्ञायज्ञियम् । यः ।०॥ १० ॥ (२६)

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

सोदक्रामत् [illegible] वनस्पतीनागच्छत् तां वनस्पतयो[illegible] सा संवत्सरे [illegible] ॥ १ ॥

[illegible] । अगच्छत् । [illegible] । वनस्पतयः । आघ्नत । सा । सम्ऽवत्सरे । [illegible] ॥

तस्माद् वनस्पतीनां संवत्सरे वृक्णमपि रोहति वृश्चतेस्याप्रियो भ्रातृव्यो य एवं वेद ॥ २ ॥

१ P इरावति । . We with P̊ J Cr. २ So A B B̊ D K K̊ R S̊ V D: C. P P̊ J Cr आसीत् । . W [illegible] perhaps to [illegible] read यत् [illegible] before आसीत्. ३ So A B P̊ D K K̊ R S̊ V D: C. P̊ J Cr [illegible] । . P once read आस्ताम् । . Here too we have I think to understand a यत् before आस्ताम् ।.

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । वृक्षे । अस्य । [illegible] ॥ २ ॥

सोदक्रामत् सा पितॄनागच्छत् तां पितरोऽघ्नत सा मासि समभवत् ॥ ३ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । पितॄन् । आ । अगच्छत् । ताम् । पितरः । अघ्नत । सा । मासि । सम् । अभवत् ॥ ३ ॥

तस्मात् पितृभ्यो मास्युपमास्यं ददति प्र पितृयाणं पन्थां जानाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

तस्मात् । पितृऽभ्यः । मासि । उपऽमास्यम् । ददति । प्र । पितृऽयानम् । पन्थाम् । जानाति । यः । ० ॥ ४ ॥

सोदक्रामत् सा देवानागच्छत् तां देवा अघ्नत सार्धमासे समभवत् ॥ ५ ॥

सा । देवान् । आ । अगच्छत् । ताम् । देवाः । अघ्नत । सा । अर्धऽमासे । सम् । [illegible] ॥ ५ ॥

तस्माद् देवेभ्योऽर्धमासे वषट् कुर्वन्ति प्र देवयानं पन्थां जानाति य एवं वेद ॥ ६ ॥

तस्मात् । देवेभ्यः । अर्धऽमासे । वषट् । कुर्वन्ति । प्र । देवऽयानम् । पन्थाम् । जानाति । यः । ० ॥ ६ ॥

सोदक्रामत् सा मनुष्यानागच्छत् तां मनुष्या अघ्नत सा सद्यः समभवत् ॥ ७ ॥

सा । मनुष्यान् । आ । अगच्छत् । ताम् । मनुष्याः । अघ्नत । [illegible] ॥ ७ ॥

तस्मान्मनुष्येभ्य उभयद्युरुप हरन्त्युपास्य गृहे हरन्ति य एवं वेद ॥ ८ ॥

तस्मात् । मनुष्येभ्यः । उभयद्युः । उप । हरन्ति । उप । अस्य । गृहे । हरन्ति । यः । ० ॥ ८ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके [illegible] सूक्तम् ॥

सोदक्रामत् सासुरानागच्छत् तामसुरा उपाह्वयन्त माय एहीति ॥ १ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । असुरान् । आ । अगच्छत् । ताम् । असुराः । उप । अह्वयन्त । माये । आ । इहि । इति ॥ १ ॥

तस्या विरोचनः प्राह्रादिर्वत्स आसीदयस्पात्रं पात्रम् ॥ २ ॥

तस्याः । विऽरोचनः । प्राह्रादिः । वत्सः । आसीत् । अयःऽपात्रम् । पात्रम् ॥ २ ॥

---

१ P पर्याम्। २ [illegible] A B B K K R S V D C. D is the only MS. which reads आसी°. P P J Cp आसीत्। ३ P प्राह्रादि।

तां द्विमूर्धार्त्व्योऽधोक् तां मायामेवाधोक् ॥ ३ ॥

ताम्। द्विऽमूर्धा। आर्त्व्यः। अधोक्। ताम्। मायाम्। एव। अधोक् ॥ ३ ॥

तां मायामसुरा उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

ताम्। मायाम्। असुराः। उप। जीवन्ति। उपऽजीवनीयः। भवति। यः ।०॥ ४ ॥

सोदक्रामत् सा पितॄनागच्छत् तां पितर उपाह्वयन्त स्वध एहीति ॥ ५ ॥

०सा। पितॄन्। आ। अगच्छत्। ताम्। पितरः। उप। अह्वयन्त। स्वधे। आ। इहि ।०॥ ५ ॥

तस्या यमो राजा वत्स आसीद् रजतपात्रं पात्रम् ॥ ६ ॥

तस्याः। यमः। राजा। वत्सः। आसीत्। रजतऽपात्रम्। पात्रम् ॥ ६ ॥

तामन्तको मार्त्यवोऽधोक् तां स्वधामेवाधोक् ॥ ७ ॥

ताम्। अन्तकः। मार्त्यवः। अधोक्। ताम्। स्वधाम्। एव। अधोक् ॥ ७ ॥

तां स्वधां पितर उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

ताम्। स्वधाम्। पितरः। उप। जीवन्ति। उपऽजीवनीयः ।०॥ ८ ॥

सोदक्रामत् सा मनुष्या३नागच्छत् तां मनुष्या३ उपाह्वयन्तेरावत्येहीति ॥ ९ ॥

०सा। मनुष्यान्। आ। अगच्छत्। ताम्। मनुष्याः। उप। अह्वयन्त। इराऽवति। आ। इहि ।०॥ ९ ॥

तस्या मनुर्वैवस्वतो वत्स आसीत् पृथिवी पात्रम् ॥ १० ॥

तस्याः। मनुः। वैवस्वतः। वत्सः। आसीत्। पृथिवी। पात्रम् ॥ १० ॥

तां पृथी वैन्योऽधोक् तां कृषिं च सस्यं चाधोक् ॥ ११ ॥

ताम्। पृथी। वैन्यः। अधोक्। ताम्। कृषिम्। च। सस्यम्। च। अधोक् ॥ ११ ॥

---

१ P̊ अन्त्व्यः।. Cp आर्त्व्यः।. P अर्त्व्यः।. J अन्त्व्यः।. २ So A B B̊ D K K̈ R S̈ V D. C. P P̈ J Cp आसीत्।. ३ K seems uncertain between मार्त्यवो॰ and मार्त्यवा॰. But I make out मार्त्व्यी from his notation. K̈ मार्त्यो. B̊ C. मार्त्यवा. D V मार्त्व्यो. S̈ मार्त्यवो. We with A B R. P̊ मार्त्यवः।. We with P J Cp. ४ D C R om. इति. ५ So A B D K K̈ R S̈ V D. C. P P̊ J Cp आसीत्।. ६ B B̊ K K̈ R पृथि. We with A D S̈ V D. P P̊ J Cp पृथी।. ७ P̊ Cp वैन्यः।. We with P J

ते कृषिं च सस्यं च मनुष्या उप जीवन्ति कृष्टराधिरुपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

ते । कृषिम् । च । सस्यम् । च । मनुष्याः । उप । जीवन्ति । कृष्टऽराधिः । उपऽजीवनीयः । ०॥ १२ ॥

सोदक्रामत् सा सप्तऋषीनागच्छत् तां सप्तऋषय उपाह्वयन्त ब्रह्मण्वत्येहीति ॥ १३ ॥

ताः । सप्तऽऋषीन् । आ । अगच्छत् । ताम् । सप्तऽऋषयः । उप । अह्वयन्त । ब्रह्मण्ऽवति । आ । इहि ।०॥ १३ ॥

तस्याः सोमो राजा वत्स आसीच्छन्दः पात्रम् ॥ १४ ॥

तस्याः । सोमः । राजा । वत्सः । आसीत् । छन्दः । पात्रम् ॥ १४ ॥

तां बृहस्पतिराङ्गिरसोऽधोक् तां ब्रह्म च तपश्चाधोक् ॥ १५ ॥

ताम् । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । अधोक् । ताम् । ब्रह्म । च । तपः । च । अधोक् ॥ १५ ॥

तद् ब्रह्म च तपश्च सप्तऋषय उप जीवन्ति ब्रह्मवर्चस्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ १६ ॥ (२८)

तत् । ब्रह्म । च । तपः । च । सप्तऽऋषयः । उप । जीवन्ति । ब्रह्मऽवर्चसी । उपऽजीवनीयः ।०॥ १६ ॥ (२८)

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

सोदक्रामत् सा देवानागच्छत् तां देवा उपाह्वयन्तोर्ज एहीति ॥ १ ॥

सा । देवान् । आ । अगच्छत् । ताम् । देवाः । उप । अह्वयन्त । ऊर्जे । आ । इहि ।०॥ १ ॥

तस्या इन्द्रो वत्स आसीच्चमसः पात्रम् ॥ २ ॥

तस्याः । इन्द्रः । वत्सः । आसीत् । चमसः । पात्रम् ॥ २ ॥

तां देवः सविताधोक् तामूर्जामेवाधोक् ॥ ३ ॥

ताम् । देवः । सविता । अधोक् । ताम् । ऊर्जाम् । एव । अधोक् ॥ ३ ॥

---

१ K कृष्टि°. २ So A B D K K̈ R S̈ V D· C·. B̈ आसी°. P P̈ J Cp आसीत् । ३ A B B̈ Cs °वर्चस्युप°. We with D K K̈ R S̈ V Dc. ४ So A B B̈ D K K̈ R S̈ V D· C·. P P̈ J Cp आसीत् ।. ५ K K̈ सविता°.

तामूर्जां देवा उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

ताम्। ऊर्जाम्। देवाः। उप। जीवन्ति। उपऽजीवनीयः।०॥ ४ ॥

सोदक्रामत् सा गन्धर्वाप्सरस आगच्छत् तां गन्धर्वाप्सरस उपाह्वयन्त पुण्यगन्ध एहीति ॥ ५ ॥

०सा। गन्धर्वऽअप्सरसः। आ। अगच्छत्। ताम्। गन्धर्वऽअप्सरसः। उप। अह्वयन्त। पुण्यऽगन्धे। आ। इहि।०॥ ५ ॥

तस्याश्चित्ररथः सौर्यवर्चसो वत्स आसीत् पुष्करपर्णं पात्रम् ॥ ६ ॥

तस्याः। चित्रऽरथः। सौर्यऽवर्चसः। वत्सः। आसीत्। पुष्करऽपर्णम्। पात्रम् ॥ ६ ॥

तां वसुरुचिः सौर्यवर्चसोऽधोक् तां पुण्यमेव गन्धमधोक् ॥ ७ ॥

ताम्। वसुऽरुचिः। सौर्यऽवर्चसः। अधोक्। ताम्। पुण्यम्। एव। गन्धम्। अधोक् ॥ ७ ॥

तं पुण्यं गन्धं गन्धर्वाप्सरस उप जीवन्ति पुण्यगन्धिरुपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

तम्। पुण्यम्। गन्धम्। गन्धर्वऽअप्सरसः। उप। जीवन्ति। पुण्यऽगन्धिः। उपऽजीवनीयः।०॥ ८ ॥

सोदक्रामत् सेतरजनानागच्छत् तामितरजना उपाह्वयन्त तिरोध एहीति ॥ ९ ॥

०सा। इतरऽजनान्। आ। अगच्छत्। ताम्। इतरऽजनाः। उप। अह्वयन्त। तिरःऽधे। आ। इहि।०॥ ९ ॥

तस्याः कुबेरो वैश्रवणो वत्स आसीदामपात्रं पात्रम् ॥ १० ॥

तस्याः। कुबेरः। वैश्रवणः। वत्सः। आसीत्। आमऽपात्रम्। पात्रम् ॥ १० ॥

तां रजतनाभिः काबेरकोऽधोक् तां तिरोधामेवाधोक् ॥ ११ ॥

---

१ P ऊर्जम्।. We with P J Cr. २ P अह्वयन्।. We with P J Cr. ३ So A B B D K K R S V D. C. P P J Cr आसीत्।. ४ A R वर्चसोऽधो॰. We with B D K K S V Dc C. ५ D जीवंति पुण्यगंधि॰. ६ P इतरऽजनान्।. We with P J Cr. ७ P इतरऽजनाः।. We with P J Cr. ८ So A B B D K K R S V Dc Cs: P P J आसीत्।. Cr आसीत्। changed to आसीत्।. ९ A D R काबेरकोधो॰. We with B K K S V Dc Cs.

ताम् । रजतऽनाभिः । काबेरकः । अधोक् । ताम् । तिरःऽधाम् । एव । अधोक् ॥ ११ ॥

तां तिरोधामितरजना उप जीवन्ति तिरो धत्ते सर्वं पाप्मानमुपजीव-
नीयो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

ताम् । तिरःऽधाम् । इतरऽजनाः । उप । जीवन्ति । तिरः । धत्ते । सर्वम् । पाप्मानम् । उपऽजीवनीयः ।०॥ १२ ॥

सोदक्रामत् सा सर्पानागच्छत् तां सर्पा उपाह्वयन्त विषवत्येहीति ॥ १३ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । सर्पान् । आ । अगच्छत् । ताम् । सर्पाः । उप । अह्वयन्त । विषऽवति । आ । इहि । इति ॥ १३ ॥

तस्यास्तक्षको वैशालेयो वत्स आसीदलाबुपात्रं पात्रम् ॥ १४ ॥

तस्याः । तक्षकः । वैशालेयः । वत्सः । आसीत् । अलाबुऽपात्रम् । पात्रम् ॥ १४ ॥

तां धृतराष्ट्र ऐरावतोऽधोक् तां विषमेवाधोक् ॥ १५ ॥

ताम् । धृतऽराष्ट्रः । ऐरावतः । अधोक् । ताम् । विषम् । एव । अधोक् ॥ १५ ॥

तद् विषं सर्पा उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ १६ ॥ (२९)

तत् । विषम् । सर्पाः । उप । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः । भवति ।०॥ १६ ॥ (२९)

इति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

तद् यस्मा एवं विदुषेऽलाबुनाभिषिञ्चेत् प्रत्याहन्यात् ॥ १ ॥

तत् । यस्मै । एवम् । विदुषे । अलाबुना । अभिऽसिञ्चेत् । प्रतिऽआहन्यात् ॥ १ ॥

न च प्रत्याहन्यान्मनसा त्वा प्रत्याहन्मीति प्रत्याहन्यात् ॥ २ ॥

न । च । प्रतिऽआहन्यात् । मनसा । त्वा । प्रतिऽआहन्मि । इति । प्रतिऽआहन्यात् ॥ २ ॥

यत् प्रत्याहन्ति विषमेव तत् प्रत्याहन्ति ॥ ३ ॥

यत् । प्रतिऽआहन्ति । विषम् । एव । तत् । प्रतिऽआहन्ति ॥ ३ ॥

विषमेवास्याप्रियं भ्रातृव्यमनुविषिच्यते य एवं वेद ॥ ४ ॥ (३०)

---

१ P इतरऽजनाः । We with P̄ J Cp. २ So A B B̄ D K K̄ R S̄ V Dc Cs. P P̄ J आसीत् । Cp आसीत् । changed to आसीत् । ३ A R ऐरावतोधो°. We with R̄ D K K̄ S̄ V Dc Cs. ४ So we with all our authorities. See Rw.

विषम् । एव । अस्य । अप्रियम् । भ्रातृव्यम् । अनुऽविसिच्यते । यः । एवम् । वेद ॥ ४ ॥ (१०)

पञ्चमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

पञ्चमोनुवाकः ॥

इत्यष्टमं काण्डं समाप्तम् ॥

"दिवस्पृथिव्याः" इति चतुर्विंशत्यात्मकम् । तत्र प्रथमासु दशर्क्षु मधुकशाया गोरूपेण वर्णनम् । द्वितीये दशके वर्चस आशंसनम् अश्विभ्यां सकाशाद् इतरदेवेभ्यश्च । शिष्टासु चतसृषु कशायाः पुनरपि वर्णनम् ॥

सांप्रदायिकास्तु एवं विनियुञ्जन्ति । "दिवस्पृथिव्याः" इत्यर्थसूक्तस्य मेधाजननकर्मणि वर्चस्यकर्मणि च विनियोगः । एतद्विस्तरः "प्रातरग्निम्" इति सूक्ते [३ १६] द्रष्टव्यः ॥

उत्सर्जनकर्मणि "यथा सोमः प्रातःसवने" [९. १. ११-२४] इति सूक्तम् आज्यहोमे विनियुज्यते । तद् उक्तं कौशिकेन । "गिरावरगराटेषु [६. ६९] यथा सोमः प्रातःसवने" इति [कौ° १४. ३] ॥

तथा "दिवस्पृथिव्याः" इति सूक्तं सोमयागे सोमसेचने विनियुज्यते । तद् उक्तं वैताने । "दिवस्पृथिव्या इति मधुसूक्तेन राजानं संश्रयति" इति [वै° ३. ६] ॥

दिवस्पृथिव्या अन्तरिक्षात् समुद्रादग्नेर्वातान्मधुकशा हि जज्ञे ।
तां चायित्वामृतं वसानां हृद्भिः प्रजाः प्रति नन्दन्ति सर्वाः ॥ १ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अन्तरिक्षात् । समुद्रात् । अग्नेः । वातात् । मधुऽकशा । हि । जज्ञे ।
ताम् । चायित्वा । अमृतम् । वसानाम् । हृत्ऽभिः । प्र[1]ऽजाः । प्रति । नन्दन्ति । सर्वाः ॥ १ ॥

महत् पयो विश्वरूपमस्याः समुद्रस्य त्वोत रेत आहुः ।
यत ऐति मधुकशा रराणा तत् प्राणस्तदमृतं निविष्टम् ॥ २ ॥

महत् । पयः । विश्वऽरूपम् । अस्याः । समुद्रस्य । त्वा । उत । रेतः । आहुः ।
यतः । आऽएति । मधुऽकशा । रराणा । तत् । प्राणः । तत् । अमृतम् । निऽविष्टम् ॥ २ ॥

पश्यन्त्यस्याश्चरितं पृथिव्यां पृथङ्नरो बहुधा मीमांसमानाः ।
अग्नेर्वातान्मधुकशा हि जज्ञे मरुतामुग्रा नप्तिः ॥ ३ ॥

पश्यन्ति । अस्याः । चरितम् । पृथिव्याम् । पृथक् । नरः । बहुऽधा । मीमांसमानाः ।
अग्नेः । वातात् । मधुऽकशा । हि । जज्ञे । मरुताम् । उग्रा । नप्तिः ॥ ३ ॥

मातादित्यानां दुहिता वसूनां प्राणः प्रजानाममृतस्य नाभिः ।
हिरण्यवर्णा मधुकशा घृताची महान् भर्गश्चरति मर्त्येषु ॥ ४ ॥

---

१ P omits the avagraha. We with P̊ J Cp. २ D पृथिव्याः. We with A B̊ K K̊ R S̊ V Dc Cs P P̊ J Cp. ३ A R पृथङ्नरो. We with B̊ D K S̊ V Dc Cs. ४ So we with A B̊ D K K̊ R S̊ V Dc Cs P P̊ J Cp. See Rw.

माता । आदित्यानाम् । दुहिता । वसूनाम् । प्राणः । प्रऽजानाम् । अमृतस्य । नाभिः ।
हिरण्यऽवर्णा । मधुऽकशा । घृताची । महान् । भर्गः । चरति । मर्त्येषु ॥ ४ ॥

मधोः कशामजनयन्त देवास्तस्या गर्भो अभवद् विश्वरूपः ।
तं जातं तरुणं पिपर्ति माता स जातो विश्वा भुवना वि चष्टे ॥ ५ ॥

मधोः । कशाम् । अजनयन्त । देवाः । तस्याः । गर्भः । अभवत् । विश्वऽरूपः ।
तम् । जातम् । तरुणम् । पिपर्ति । माता । सः । जातः । विश्वा । भुवना । वि । चष्टे ॥ ५ ॥

कस्तं प्र वेद क उ तं चिकेत यो अस्या हृदः कलशः सोमधानो अक्षितः ।
ब्रह्मा सुमेधाः सो अस्मिन् मदेत ॥ ६ ॥

कः । तम् । प्र । वेद । कः । ऊं इति । तम् । चिकेत । यः । अस्याः । हृदः । कलशः ।
सोमऽधानः । अक्षितः ।
ब्रह्मा । सुऽमेधाः । सः । अस्मिन् । मदेत ॥ ६ ॥

स तौ प्र वेद स उ तौ चिकेत यावस्याः स्तनौ सहस्रधारावक्षितौ ।
ऊर्जं दुहाते अनपस्फुरन्तौ ॥ ७ ॥

सः । तौ । प्र । वेद । सः । ऊं इति । तौ । चिकेत । यौ । अस्याः । स्तनौ । सहस्रऽधारौ । अक्षितौ ।
ऊर्जम् । दुहाते इति । अनपऽस्फुरन्तौ ॥ ७ ॥

हिङ्करिक्रती बृहती वयोधा उच्चैर्घोषाभ्येति या व्रतम् ।
त्रीन् घर्मानभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ ८ ॥

हिङ्ऽकरिक्रती । बृहती । वयःऽधाः । उच्चैःऽघोषा । अभिऽएति । या । व्रतम् ।
त्रीन् । घर्मान् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पयते । पयःऽभिः ॥ ८ ॥

यामापीनामुपसीदन्त्यापः शाक्वरा वृषभा ये स्वराजः ।
ते वर्षन्ति ते वर्षयन्ति तद्विदे काममूर्जमापः ॥ ९ ॥

याम् । आऽपीनाम् । उपऽसीदन्ति । आपः । शाक्वराः । वृषभाः । ये । स्वऽराजः ।
ते । वर्षन्ति । ते । वर्षयन्ति । तत्ऽविदे । कामम् । ऊर्जम् । आपः ॥ ९ ॥

---

१ D Š यावस्यास्त°. We with A B B̊ K K̊ R V Dc Cs. २ P °स्फरन्तौ ।. We with P̊ J Cp.

स्तनयित्नुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यामधि ।
अग्नेर्वातान्मधुकशा हि जज्ञे मरुतामुग्रा नप्तिः ॥ १० ॥(१)

स्तनयित्नुः । ते । वाक् । प्रजाऽपते । वृषा । शुष्मम् । क्षिपसि । भूम्याम् । अधि ।
अग्नेः । वातात् । मधुऽकशा । हि । जज्ञे । मरुताम् । उग्रा । नप्तिः ॥ १० ॥ (१)

यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः ।
एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ ११ ॥

यथा । सोमः । प्रातःऽसवने । अश्विनोः । भवति । प्रियः ।
एव । मे । अश्विना । वर्चः । आत्मनि । ध्रियताम् ॥ ११ ॥

यथा सोमो द्वितीये सवन इन्द्राग्न्योर्भवति प्रियः ।
एवा म इन्द्राग्नी वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ १२ ॥

०सोमः । द्वितीये । सवने । इन्द्राग्न्योः । भवति [2] ।०।
०मे । इन्द्राग्नी इति । वर्चः ।०॥ १२ ॥

यथा सोमस्तृतीये सवन ऋभूणां भवति प्रियः ।
एवा म ऋभवो वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ १३ ॥

यथा । सोमः । तृतीये । सवने । ऋभूणाम् । भवति । प्रियः ।
एव । मे । ऋभवः । वर्चः । आत्मनि । ध्रियताम् ॥ १३ ॥

मधु जनिषीय मधु [3]वंशिषीय ।
पयस्वानग्न आगमं तं मा सं सृज वर्चसा ॥ १४ ॥

मधु । जनिषीय । मधु । वंशिषीय ।
पयस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ १४ ॥

[4]सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।
विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः ॥ १५ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रऽजया । सम् । आयुषा ।

---

१ P यज्ञे ।. We with P̊ J Cp. २ P भवति ।. We with P̊ J Cp. ३ R वांशिषीय.
४ B B̊ S̊ Cs समाग्ने. We with A D K K̊ R V Dc.

विप्रुः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिऽभिः ॥ १५ ॥

यथा मधु मधुकृतः संभरन्ति मधावधि ।
एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ १६ ॥

यथा । मधु । मधुऽकृतः । सम्ऽभरन्ति । मधौ । अधि ।
एव । मे । अश्विना । वर्चः । आत्मनि । ध्रियताम् ॥ १६ ॥

यथा मक्षा इदं मधु न्यञ्जन्ति मधावधि ।
एवा मे अश्विना वर्चस्तेजो बलमोजश्च ध्रियताम् ॥ १७ ॥

यथा । मक्षाः । इदम् । मधु । निऽअञ्जन्ति । मधौ । अधि ।
एव । मे । अश्विना । वर्चः । तेजः । बलम् । ओजः । च । ध्रियताम् ॥ १७ ॥

यद् गिरिषु पर्वतेषु गोष्वश्वेषु यन्मधु ।
सुरायां सिच्यमानायां यत् तत्र मधु तन्मयि ॥ १८ ॥

यत् । गिरिषु । पर्वतेषु । गोषु । अश्वेषु । यत् । मधु ।
सुरायाम् । सिच्यमानायाम् । यत् । तत्र । मधु । तत् । मयि ॥ १८ ॥

अश्विना सारघेण मा मधुनाङ्क्तं[1] शुभस्पती ।
यथा वर्चस्वतीं वाचमावदानि जनाँ[2] अनु ॥ १९ ॥

अश्विना । सारघेण । मा । मधुना । अङ्क्तम् । शुभः । पती इति ।
यथा । वर्चस्वतीम् । वाचम् । आऽवदानि । जनान् । अनु ॥ १९ ॥

स्तनयित्नुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यां दिवि ।
तां पशव उप जीवन्ति सर्वे तेनो सेषमूर्जं पिपर्ति ॥ २० ॥

स्तनयित्नुः । ते । वाक् । प्रजाऽपते । वृषा । शुष्मम् । क्षिपसि । भूम्याम् । दिवि ।
ताम् । पशवः । उप । जीवन्ति । सर्वे । तेनो इति । सा । इषम् । ऊर्जम् । पिपर्ति ॥ २० ॥

पृथिवी दण्डो[3]ऽन्तरिक्षं गर्भो द्यौः कशा विद्युत् प्रकशो हिरण्ययो
बिन्दुः ॥ २१ ॥

---

१ The MSS. °ङ्क्तं, except J which has °क्तम्. २ A जनाँ. We with B D K K R S V Dc Cs. ३ D K K S V दुण्डो ऽ. We with A B R Dc Cs.

पृथिवी। दण्डः। अन्तरिक्षम्। गर्भः। द्यौः। कशा। विऽद्युत्। प्रऽकशः। हिरण्ययः। बिन्दुः॥ २१॥

यो वै कशायाः सप्त मधूनि वेद मधुमान् भवति।
ब्राह्मणश्च राजा च धेनुश्चानड्वांश्च व्रीहिश्च यवश्च मधु सप्तमम्॥ २२॥

यः। वै। कशायाः। सप्त। मधूनि। वेद। मधुऽमान्। भवति।
ब्राह्मणः। च। राजा। च। धेनुः। च। अनड्वान्। च। व्रीहिः। च। यवः। च। मधु। सप्तमम्॥ २२॥

मधुमान् भवति मधुमदस्याहार्यं भवति।
मधुमतो लोकान् जयति य एवं वेद॥ २३॥

मधुऽमान्। भवति। मधुऽमत्। अस्य। आऽहार्यम्। भवति।
मधुऽमतः। लोकान्। जयति। यः। एवम्। वेद॥ २३॥

यद् वीध्रे स्तनयति प्रजापतिरेव तत् प्रजाभ्यः प्रादुर्भवति।
तस्मात् प्राचीनोपवीतस्तिष्ठे प्रजापतेनु मा बुध्यस्वेति।
अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते य एवं वेद॥ २४॥ (२)

यत्। वीध्रे। स्तनयति। प्रजाऽपतिः। एव। तत्। प्रऽजाभ्यः। प्रादुः। भवति।
तस्मात्। प्राचीनऽउपवीतः। तिष्ठे। प्रजाऽपते। अनु। मा। बुध्यस्व। इति।
अनु। एनम्। प्रऽजाः। अनु। प्रजाऽपतिः। बुध्यते। यः। एवम्। वेद॥ २४॥ (२)

इति प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम्॥

“सपत्नहनम्” इति सूक्तं कामदेवताकम्। काम इच्छारूपो देवः। तं संबोध्य सपत्नक्षयं प्रार्थयते। तद् एवम्। “सपत्नहनम्” इत्यर्धसूक्तेन अभिचारकर्मणि ऋषभं संपातवन्तं कृत्वा द्वेष्याभिमुखं विसृजति। तथा तत्रैव कर्मणि आश्वत्थीः स्वयंपतिताः समिध आदधाति। तथा च सूत्रम्। “सपत्नहनम् इत्यृषभं संपातवन्तम् अतिसृजति। आश्वत्थीरवपन्नाः स्वयम्” इति [कौ० ६. २]॥

तथा सोमयागे अनूबन्ध्यायाम् अपराजितायां तिष्ठन्त्यां कामदेवतानमस्कारे अस्य सूक्तस्य विनियोगः। तद् उक्तं वैताने। “अनूबन्ध्यायाम् अपराजितायां तिष्ठन्त्यां सपत्नहनम् इति कामं नमस्करोति” इति [वै० ३. १४]

सपत्नहनमृषभं घृतेन कामं शिक्षामि हविषाज्येन।
नीचैः सपत्नान् मम पादय त्वमभिष्टुतो महता वीर्येण॥ १॥

सपत्नऽहनम्। ऋषभम्। घृतेन। कामम्। शिक्षामि। हविषा। आज्येन।
नीचैः। सऽपत्नान्। मम। पादय। त्वम्। अभिऽस्तुतः। महता। वीर्येण॥ १॥

---

1 So we with A B B̄ D K K̄ R S̄ V Dc Cs.

यन्मे मनसो न प्रियं न चक्षुषो यन्मे बभस्ति नाभिनन्दति ।
तद् दुष्वप्न्यं प्रति मुञ्चामि सपत्ने कामं स्तुत्वोदहं भिदेयम् ॥ २ ॥

यत् । मे । मनसः । न । प्रियम् । न । चक्षुषः । यत् । मे । बभस्ति । न । अभिऽनन्दति ।
तत् । दुःऽस्वप्न्यम् । प्रति । मुञ्चामि । सऽपत्ने । कामम् । स्तुत्वा । उत् । अहम् । भिदेयम् ॥ २ ॥

दुष्वप्न्यं काम दुरितं च कामाप्रजस्तामस्वगतामवर्तिम् ।
उग्र ईशानः प्रति मुञ्च तस्मिन् यो अस्मभ्यमंहूरणा चिकित्सात् ॥ ३ ॥

दुःऽस्वप्न्यम् । काम । दुःऽइतम् । च । काम । अप्रजस्ताम् । अस्वगताम् । अवर्तिम् ।
उग्रः । ईशानः । प्रति । मुञ्च । तस्मिन् । यः । अस्मभ्यम् । अंहूरणा । चिकित्सात् ॥ ३ ॥

नुदस्व काम प्र णुदस्व कामावर्तिं[1] यन्तु मम ये सपत्नाः ।
तेषां नुत्तानामधमा तमांस्यग्ने वास्तूनि निर्दह त्वम् ॥ ४ ॥

नुदस्व । काम । प्र । नुदस्व । काम । अवर्तिम् । यन्तु । मम । ये । सऽपत्नाः ।
तेषाम् । नुत्तानाम् । अधमा । तमांसि । अग्ने । वास्तूनि । निः । दह । त्वम् ॥ ४ ॥

सा ते काम दुहिता धेनुरुच्यते यामाहुर्वाचं कवयो विराजम् ।
तया सपत्नान् परि वृङ्ग्धि ये मम पर्येनान् प्राणः पशवो जीवनं वृ-
णक्तु ॥ ५ ॥

सा । ते । काम । दुहिता । धेनुः । उच्यते । याम् । आहुः । वाचम् । कवयः । विऽराजम् ।
तया । सऽपत्नान् । परि । वृङ्ग्धि । ये । मम । परि । एनान् । प्राणः । पशवः । जीवनम् ।
वृणक्तु ॥ ५ ॥

कामस्येन्द्रस्य वरुणस्य राज्ञो विष्णोर्बलेन सवितुः सवेन ।
अग्नेर्होत्रेण प्र णुदे सपत्नांछम्बीव[2] नावमुदकेषु धीरः ॥ ६ ॥

कामस्य । इन्द्रस्य । वरुणस्य । राज्ञः । विष्णोः । बलेन । सवितुः । सवेन ।
अग्नेः । होत्रेण । प्र । नुदे । सऽपत्नान् । शम्बीऽइव । नावम् । उदकेषु । धीरः ॥ ६ ॥

अध्यक्षो वाजी मम काम उग्रः कृणोतु मह्यमसपत्नमेव ।

---

1 A B B̈ S Cs कामावर्ति. We with D K K̈ R V Dc P P̈ J Cp. 2 D S̈ छिम्बीव. We with A B̈ K K̈ R V Dc Cs P P̈ J Cp.

विश्वे देवा मम नाथं भवन्तु सर्वे देवा हवमा यन्तु म इमम् ॥ ७ ॥

अधिऽअक्षः। वाजी। मम। कामः। उग्रः। कृणोतु। मह्यम्। असपत्नम्। एव।
विश्वे। देवाः। मम। नाथम्। भवन्तु। सर्वे। देवाः। हवम्। आ। यन्तु। मे। इमम् ॥ ७ ॥

इदमाज्यं घृतवज्जुषाणाः कामज्येष्ठा इह मादयध्वम्।
कृण्वन्तो मह्यमसपत्नमेव ॥ ८ ॥

इदम्। आज्यम्। घृतऽवत्। जुषाणाः। कामऽज्येष्ठाः। इह। मादयध्वम्।
कृण्वन्तः। मह्यम्। असपत्नम्। एव ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी काम सरथं हि भूत्वा नीचैः सपत्नान् मम पादयाथः।
तेषां पन्नानामधमा तमांस्यग्ने वास्तून्यनुनिर्दह त्वम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति। काम। सऽरथम्। हि। भूत्वा। नीचैः। सऽपत्नान्। मम। पादयाथः।
तेषाम्। पन्नानाम्। अधमा। तमांसि। अग्ने। वास्तूनि। अनुऽनिर्दह। त्वम् ॥ ९ ॥

जहि त्वं काम मम ये सपत्ना अन्धा तमांस्यव पादयैनान्।
निरिन्द्रिया अरसाः सन्तु सर्वे मा ते जीविषुः कतमच्चनाहः ॥१०॥(१)

जहि। त्वम्। काम। मम। ये। सऽपत्नाः। अन्धा। तमांसि। अव। पादय। एनान्।
निःऽइन्द्रियाः। अरसाः। सन्तु। सर्वे। मा। ते। जीविषुः। कतमत्। चन। अहः ॥ १० ॥ (१)

अवधीत् कामो मम ये सपत्ना उरुं लोकमकरन्मह्यमेधतुम्।
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रो मह्यं षडुर्वीर्घृतमा वहन्तु ॥ ११ ॥

अवधीत्। कामः। मम। ये। सऽपत्नाः। उरुम्। लोकम्। अकरत्। मह्यम्। एधतुम्।
मह्यम्। नमन्ताम्। प्रऽदिशः। चतस्रः। मह्यम्। षट्। उर्वीः। घृतम्। आ। वहन्तु ॥ ११ ॥

तेऽधराञ्चः प्र प्लवन्तां छिन्ना नौरिव बन्धनात्।
न सायकप्रणुत्तानां पुनरस्ति निवर्तनम् ॥ १२ ॥

ते। अधराञ्चः। प्र। प्लवन्ताम्। छिन्ना। नौःऽइव। बन्धनात्।
न। सायकऽप्रनुत्तानाम्। पुनः। अस्ति। निऽवर्तनम् ॥ १२ ॥

---

१ P कृणोति।. २ P °पत्नान्।. We with K P J Cp. ३ P Cp ते।. We with P J.
४ A R ते for ते॑ऽ. We with B D K K S V Dc Cs. ५ P P बन्धनात्।. We with J Cp.

अग्निर्यव इन्द्रो यवः सोमो यवः ।
यवयावानो देवा यावयन्त्वेनम् ॥ १३ ॥

अग्निः । यवः । इन्द्रः । यवः । सोमः । यवः ।
यवऽयावानः । देवाः । यवयन्तु । एनम् ॥ १३ ॥

असर्ववीरश्चरतु प्रणुत्तो द्वेष्यो मित्राणां परिवर्ग्यैः स्वानाम् ।
उत पृथिव्यामव स्यन्ति विद्युत उग्रो वो देवः प्र मृणत सपत्नान् ॥ १४ ॥

असर्वऽवीरः । चरतु । प्रऽनुत्तः । द्वेष्यः । मित्राणाम् । परिऽवर्ग्यः । स्वानाम् ।
उत । पृथिव्याम् । अव । स्यन्ति । विऽद्युतः । उग्रः । वः । देवः । प्र । मृणत् । सऽपत्नान् ॥ १४ ॥

च्युता चेयं बृहत्यच्युता च विद्युद् बिभर्ति स्तनयित्नूंश्च सर्वान् ।
उद्यन्नादित्यो द्रविणेन तेजसा नीचैः सपत्नान् नुदतां मे सहस्वान् ॥ १५ ॥

च्युता । च । इयम् । बृहती । अच्युता । च । विऽद्युत् । बिभर्ति । स्तनयित्नून् । च । सर्वान् ।
उत्ऽयन् । आदित्यः । द्रविणेन । तेजसा । नीचैः । सऽपत्नान् । नुदताम् । मे । सहस्वान् ॥ १५ ॥

यत् ते काम शर्म त्रिवरूथमुद्भु ब्रह्म वर्म विततमनतिव्याध्यं कृतम् ।
तेन सपत्नान् परि वृङ्ग्धि ये मम पर्येनान् प्राणः पशवो जीवनं वृणक्तु ॥ १६ ॥

यत् । ते । काम । शर्म । त्रिऽवरूथम् । उत्ऽभु । ब्रह्म । वर्म । विऽततम् । अनतिऽव्याध्यम् । कृतम् ।
तेन । सऽपत्नान् । परि । वृङ्ग्धि । ये । मम । परि । एनान् । प्राणः । पशवः । जीवनम् । वृणक्तु ॥ १६ ॥

येन देवा असुरान् प्राणुदन्त येनेन्द्रो दस्यूनधमं तमो निनाय ।

---

१ K̈ यवयन्त्वेनम्. We with A B̊ D K R S̈ V Dc Cs. २ P यावयन्तु ।. We with P̊ J Cp. ३ B̊ D S̈ Cs परिवर्ग्यैः. We with K K̈ V Dc. ४ K K̈ V °मृणन्°, Dc °मृणंत्स°. We with A B B̊ D R S̈ Cs. ५ P मृणम् ।. K मृणन् ।. We with P̊ J Cp. ६ K त्रिवरूथमुदु ब्रह्म. We with A B̊ D K̈ R S̈ V Dc Cs P P̊ J Cp. ७ P काम changed into कामं ।. We with P̊ J Cp.

तेन॒ त्वं का॑म॒ मम॒ ये स॒पत्ना॒स्तान॒स्मा॒ल्लो॒का॒त् प्र णु॑दस्व दू॒रम् ॥ १७ ॥

येन॑। दे॒वाः। असु॑रान्। प्र॒ऽअनु॑दन्त। येन॑। इन्द्रः॑। दस्यू॑न्। अ॒ध॒मम्। तमः॑। नि॒नाय॑। तेन॑। त्वम्। का॒म॒। मम॑। ये। स॒ऽपत्नाः॑। तान्। अ॒स्मात्। लो॒कात्। प्र। नु॒द॒स्व। दू॒रम् ॥ १७ ॥

यथा॑ दे॒वा असु॑रा॒न् प्राणु॑दन्त॒ यथेन्द्रो॒ दस्यू॑नध॒मं तमो॑ बबा॒धे।
तथा॒ त्वं का॑म॒ मम॒ ये स॒पत्ना॒स्तान॒स्मा॒ल्लो॒का॒त् प्र णु॑दस्व दू॒रम् ॥ १८ ॥

यथा॑। दे॒वाः। असु॑रान्। प्र॒ऽअनु॑दन्त। यथा॑। इन्द्रः॑। दस्यू॑न्। अ॒ध॒मम्। तमः॑। ब॒बा॒धे। तथा॑। त्वम्। का॒म॒। मम॑। ये। स॒ऽपत्नाः॑। तान्। अ॒स्मात्। लो॒कात्। प्र। नु॒द॒स्व। दू॒रम् ॥ १८ ॥

कामो॑ जज्ञे प्रथ॒मो नैनं॑ दे॒वा आ॑पुः पि॒तरो॒ न मर्त्याः॑।
तत॒स्त्वम॑सि॒ ज्याया॑न् वि॒श्वहा॑ म॒हांस्तस्मै॑ ते काम॒ नम॒ इत् कृ॑णोमि ॥ १९ ॥

कामः॑। ज॒ज्ञे॒। प्र॒थ॒मः। न। ए॒न॒म्। दे॒वाः। आ॒पुः॒। पि॒तरः॑। न। मर्त्याः॑। ततः॑। त्वम्। अ॒सि॒। ज्याया॑न्। वि॒श्वहा॑। म॒हान्। तस्मै॑। ते॒। का॒म॒। नमः॑। इत्। कृ॒णो॒मि॒ ॥ १९ ॥

याव॑ती॒ द्यावा॑पृथि॒वी व॑रि॒म्णा याव॒दापः॑ सिष्य॒दुर्याव॑द॒ग्निः। तत॒स्त्वम्॰ ॥ २० ॥ (४)

याव॑ती॒ इति॑। द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। व॒रि॒म्णा। याव॑त्। आपः॑। सि॒स्य॒दुः। याव॑त्। अ॒ग्निः। ।०॥ २० ॥ (४)

याव॑तीर्दिशः॑ प्र॒दिशो॒ विषू॑चीर्याव॑ती॒राशा॑ अभि॒चक्ष॑णा दि॒वः। तत॒स्त्वम्॰ ॥ २१ ॥

याव॑तीः। दिशः॑। प्र॒ऽदिशः॑। विषू॑चीः। याव॑तीः। आशाः॑। अ॒भि॒ऽचक्ष॑णाः। दि॒वः। ।०॥ २१ ॥

याव॑तीर्भृ॒ङ्गा ज॒त्व॑: कु॒रूर॑वो॒ याव॑ती॒र्वघा॑ वृक्षस॒र्प्यो॑ बभू॒वुः। तत॒स्त्वम्॰ ॥ २२ ॥

याव॑तीः। भृ॒ङ्गाः। ज॒त्व॑:। कु॒रूर॑वः। याव॑तीः। वघाः॑। वृ॒क्ष॒ऽस॒र्प्यः॑। ब॒भू॒वुः। ।०॥ २२ ॥

---

१ B बबाधे. २ P सिस्यदुः।. ३ A K R ॰वधा. B ॰वर्धा. ४ J जत्वः।.

ज्यायान् निमिषतोऽसि तिष्ठतो ज्यायान्त्समुद्रादसि काम मन्यो ।
ततस्त्वम्० ॥ २३ ॥

ज्यायान् । निऽमिषतः । असि । तिष्ठतः । ज्यायान् । समुद्रात् । असि । काम । मन्यो इति ।०॥ २३ ॥

न वै वातश्चन काममाप्नोति नाग्निः सूर्यो नोत चन्द्रमाः ।
ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महांस्तस्मै ते काम नम इत् कृणोमि ॥ २४ ॥

न । वै । वातः । चन । कामम् । आप्नोति । न । अग्निः । सूर्यः । न । उत । चन्द्रमाः ।
ततः । त्वम् । असि । ज्यायान् । विश्वहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् । कृणोमि ॥ २४ ॥

यास्ते शिवास्तन्वः काम भद्रा याभिः सत्यं भवति यद् वृणीषे ।
ताभिष्ट्वमस्माँ अभिसंविशस्वान्यत्र पापीरप वेशया धियः ॥ २५ ॥ (५)

याः । ते । शिवाः । तन्वः । काम । भद्राः । याभिः । सत्यम् । भवति । यत् । वृणीषे ।
ताभिः । त्वम् । अस्मान् । अभिऽसंविशस्व । अन्यत्र । पापीः । अप । वेशय । धियः ॥२५॥(५)

प्रथमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

"उपमिताम्" इति सूक्तेन शालासवं ददाति सवयज्ञविधानेन स्वर्गकामः इति विनियोगमाला । सूत्रमपि । "उपमिताम् इति यच्छालया सह दासन् भवति तदन्तर्भवत्यपिहितम्" इत्यादि [कौ० ८.७] ॥
वंशसंदंशादिबद्धां शालां दाता प्रतिग्रहीत्रे उद्घाट्य प्रददाति । शाला नाम गृहम् ॥

उपमितां प्रतिमितामथो परिमितामुत ।
शालाया विश्ववाराया नद्धानि वि चृतामसि ॥ १ ॥

उपऽमिताम् । प्रतिऽमिताम् । अथो इति । परिऽमिताम् । उत ।
शालायाः । विश्वऽवारायाः । नद्धानि । वि । चृतामसि ॥ १ ॥

यत् ते नद्धं विश्ववारे पाशो ग्रन्थिश्च यः कृतः ।
बृहस्पतिरिवाहं बलं वाचा वि स्रंसयामि तत् ॥ २ ॥

१ A R °मिषतो°. २ A B B̂ K नाग्निः. ३ R B̂ P̂ चृतामसि. We with A B̂ D K K̂ V Dc Cs P J Cr. ४ P̂ नद्धानि।. We with P J Cr. ५ B B̂ Cs Cr स्रंसयामि. K̂ Dc स्रंसयामि. We with A D K R B̂ V P P̂ J.

यत्। ते। नद्धम्। विश्वऽवारे। पाशः। ग्रन्थिः। च। यः। कृतः।
बृहस्पतिःऽइव। अहम्। बलम्। वाचा। वि। स्रंसयामि। तत्॥ २॥

आ ययाम सं बबर्ह ग्रन्थींश्चकार ते दृढान्।
परूंषि विद्वांञ्छस्तेवेन्द्रेण वि चृतामसि॥ ३॥

आ। ययाम। सम्। बबर्ह। ग्रन्थीन्। चकार। ते। दृढान्।
परूंषि। विद्वान्। शस्ताऽइव। इन्द्रेण। वि। चृतामसि॥ ३॥

वंशानां ते नहनानां प्राणाहस्य तृणस्य च।
पक्षाणां विश्ववारे ते नद्धानि वि चृतामसि॥ ४॥

वंशानाम्। ते। नहनानाम्। प्राणाहस्य। तृणस्य। च।
पक्षाणाम्। विश्वऽवारे। ते। नद्धानि। वि। चृतामसि॥ ४॥

संदंशानां पलदानां परिष्वञ्जल्यस्य च।
इदं मानस्य पत्न्या नद्धानि वि चृतामसि॥ ५॥

सम्ऽदंशानाम्। पलदानाम्। परिऽस्वञ्जल्यस्य। च।
इदम्। मानस्य। पत्न्याः। नद्धानि। वि। चृतामसि॥ ५॥

यानि तेऽन्तः शिक्यान्याबेधू रण्याय कम्।
प्र ते तानि चृतामसि शिवा मानस्य पत्नी न उद्धिता तन्वे भव॥ ६॥

यानि। ते। अन्तः। शिक्यानि। आऽबेधुः। रण्याय। कम्।
प्र। ते। तानि। चृतामसि। शिवा। मानस्य। पत्नी। नः। उत्ऽहिता। तन्वे। भव॥ ६॥

हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां सदनं सदः।
सदो देवानामसि देवि शाले॥ ७॥

हविःऽधानम्। अग्निऽशालम्। पत्नीनाम्। सदनम्। सदः।
सदः। देवानाम्। असि। देवि। शाले॥ ७॥

अक्षुमोपशं विततं सहस्राक्षं विषूवति।

---

१ D S̈ विद्वान्छ॰. R विद्वान्छ॰. २ A B̈ K K̈ Cs J ॰जल्पस्य. D R S̈ P P̈ doubtful between स्व and ष्व. We with V Dc Cp. ३ A B B̈ D K K̈ R S̈ V Dc Cs P P̈ J Cp (as corrected) मानस्य पत्नि. We with Cp as originally. ४ P J शिक्यानि।. We with P̈ Cp. ५ K K̈ V Dc अक्षमोपशं.

अवनद्धमभिहितं ब्रह्मणा वि चृतामसि ॥ ८ ॥

अक्षुम् । ओपशम् । विऽततम् । सहस्रऽअक्षम् । विषुऽवति ।
अवऽनद्धम् । अभिऽहितम् । ब्रह्मणा । वि । चृतामसि ॥ ८ ॥

यस्त्वा शाले प्रतिगृह्णाति येन चासि मिता त्वम् ।
उभौ मानस्य पत्नि तौ जीवतां जरदष्टी ॥ ९ ॥

यः । त्वा । शाले । प्रतिऽगृह्णाति । येन । च । असि । मिता । त्वम् ।
उभौ । मानस्य । पत्नि । तौ । जीवताम् । जरदष्टी इति जरत्ऽअष्टी ॥ ९ ॥

अमुत्रैनमा गच्छताद् दृढा नद्धा परिष्कृता ।
यस्यास्ते विचृतामस्यङ्गमङ्गं परुष्परुः ॥ १० ॥ (६)

अमुत्र । एनम् । आ । गच्छतात् । दृढा । नद्धा । परिऽकृता ।
यस्याः । ते । विऽचृतामसि । अङ्गम्ऽअङ्गम् । परुःऽपरुः ॥ १० ॥ (६)

यस्त्वा शाले निमिमाय संजभार वनस्पतीन् ।
प्रजायै चक्रे त्वा शाले परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ११ ॥

यः । त्वा । शाले । निऽमिमाय । सम्ऽजभार । वनस्पतीन् ।
प्रऽजायै । चक्रे । त्वा । शाले । परमेऽस्थी । प्रजाऽपतिः ॥ ११ ॥

नमस्तस्मै नमो दात्रे शालापतये च कृण्मः ।
नमोऽग्नये प्रचरते पुरुषाय च ते नमः ॥ १२ ॥

नमः । तस्मै । नमः । दात्रे । शालाऽपतये । च । कृण्मः ।
नमः । अग्नये । प्रऽचरते । पुरुषाय । च । ते । नमः ॥ १२ ॥

गोभ्यो अश्वेभ्यो नमो यच्छालायां विजायते ।
विजावति प्रजावति वि ते पाशांश्चृतामसि ॥ १३ ॥

गोभ्यः । अश्वेभ्यः । नमः । यत् । शालायाम् । विऽजायते ।
विजाऽवति । प्रजाऽवति । वि । ते । पाशान् । चृतामसि ॥ १३ ॥

---

१ A B B̊ D K K̊ R S̊ V Dc Cs मानस्य पत्नि. P P̊ J Cp मानस्य । पत्नि ।. २ B̊ K Cs अमुत्रैनमा. We with A D K̊ R S̊ V Dc. ३ S̊ विचृताम°. We with A B̊ D K K̊ R V Dc Cs.

अग्निम॒न्तश्छा॒दय॑सि॒ पुरु॑षान् प॒शुभिः॑ स॒ह।
विजा॑वति॒ प्रजा॑वति॒ वि ते॒ पाशां॑श्चृतामसि ॥ १४ ॥

अ॒ग्निम्। अ॒न्तः। छा॒दय॑सि। पुरु॑षान्। प॒शुऽभिः॑। स॒ह।
विजा॑ऽवति। प्रजा॑ऽवति। वि। ते॒। पाशा॑न्। चृ॒ताम॒सि ॥ १४ ॥

अ॒न्त॒रा द्यां च॑ पृथि॒वीं च॒ यद् व्यच॒स्तेन॒ शालां॒ प्रति॑ गृह्णामि त इ॒माम्।
यद॒न्तरि॑क्षं॒ रज॑सो वि॒मानं॒ तत् कृ॑ण्वे॒हमु॒दरं॑ शेव॒धिभ्यः॑।
तेन॒ शालां॒ प्रति॑ गृह्णामि॒ तस्मै॑ ॥ १५ ॥

अ॒न्त॒रा। द्याम्। च॒। पृ॒थि॒वीम्। च॒। यत्। व्यचः॑। तेन॑। शाला॑म्। प्रति॑। गृ॒ह्णा॒मि॒।
ते॒। इ॒माम्।
यत्। अ॒न्तरि॑क्षम्। रज॑सः। वि॒ऽमान॑म्। तत्। कृ॒ण्वे॒। अ॒हम्। उ॒दर॑म्। शे॒व॒धिऽभ्यः॑।
तेन॑। शाला॑म्। प्रति॑। गृ॒ह्णा॒मि॒। तस्मै॑ ॥ १५ ॥

ऊर्ज॑स्वती॒ पय॑स्वती पृथि॒व्यां निमि॑ता मि॒ता।
वि॒श्वा॒न्नं बिभ्र॑ती शाले॒ मा हिं॑सीः प्रतिगृ॒ह्णतः॑ ॥ १६ ॥

ऊर्ज॑स्वती। पय॑स्वती। पृ॒थि॒व्याम्। निऽमि॑ता। मि॒ता।
वि॒श्व॒ऽअ॒न्नम्। बिभ्र॑ती। शा॒ले॒। मा। हिं॒सीः॒। प्र॒ति॒ऽगृ॒ह्णतः॑ ॥ १६ ॥

तृणै॒रावृ॑ता पल॒दान् वसा॑ना रात्री॑व॒ शाला॒ जग॑तो नि॒वेश॑नी।
मि॒ता पृ॑थि॒व्यां ति॑ष्ठसि ह॒स्तिनी॑व प॒द्वती॑ ॥ १७ ॥

तृणैः॑। आऽवृ॑ता। प॒ल॒दान्। वसा॑ना। रात्री॑ऽइव। शाला॑। जग॑तः। नि॒ऽवेश॑नी।
मि॒ता। पृ॒थि॒व्याम्। ति॒ष्ठ॒सि॒। ह॒स्तिनी॑ऽइव। प॒त्ऽवती॑ ॥ १७ ॥

इट॑स्य ते॒ वि चृ॑ताम्यपि॑नद्धमपोर्णु॒वन्।
वरु॑णेन॒ समु॑ब्जितां मि॒त्रः प्रा॒तर्व्यु॑ब्जतु ॥ १८ ॥

इट॑स्य। ते॒। वि। चृ॒ता॒मि॒। अपि॑ऽनद्धम्। अ॒प॒ऽऊ॒र्णु॒वन्।
वरु॑णेन। सम्ऽउ॑ब्जिताम्। मि॒त्रः। प्रा॒तः। वि। उ॒ब्ज॒तु॒ ॥ १८ ॥

---

१ K K̈ P J परुषा°. Cp पुरुषा°. We with A B̈ D R S̈ V Dc Cs P̈. २ P छादयासि।. We with P̈ J Cp. ३ A B B̈ D K K̈ R S̈ V Cs गृह्णामि. P̈ J ते।. We with Dc P Cp. ४ A इटस्य. K̈ Dc इटस्य. We with B̈ D K R S̈ V Cs P P̈ J Cp. ५ K J °मुपोर्णुवन्.

ब्रह्मणा शालां निमितां कविभिर्निमितां मिताम् ।
इन्द्राग्नी रक्षतां शालाममृतौ सोम्यं सदः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणा । शालाम् । निऽमिताम् । कविऽभिः । निऽमिताम् । मिताम् ।
इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । शालाम् । अमृतौ । सोम्यम् । सदः ॥ १९ ॥

कुलायेऽधि कुलायं कोशे कोशः समुब्जितः ।
तत्र मर्तो वि जायते यस्माद् विश्वं प्रजायते ॥ २० ॥ (७)

कुलाये । अधि । कुलायम् । कोशे । कोशः । सम्ऽउब्जितः ।
तत्र । मर्तः । वि । जायते । यस्मात् । विश्वम् । प्रऽजायते ॥ २० ॥ (७)

या द्विपक्षा चतुष्पक्षा षट्पक्षा या निमीयते ।
अष्टापक्षां दशपक्षां शालां मानस्य पत्नीमग्निर्ग[illegible]शये ॥ २१ ॥

या । द्विऽपक्षा । चतुःऽपक्षा । षट्ऽपक्षा । या । निऽमीयते
अष्टाऽपक्षाम् । दशऽपक्षाम् । शालाम् । मानस्य । पत्नीम् । अग्निः । गर्भःऽइव । आ । शये ॥ २१ ॥

प्रतीचीं त्वा प्रतीचीनः शाले प्रैम्यहिंसतीम् ।
अग्निर्ह्य१न्तरापश्चर्तस्य प्रथमा द्वाः ॥ २२ ॥

प्रतीचीम् । त्वा । प्रतीचीनः । शाले । प्र । एमि । अहिंसतीम् ।
अग्निः । हि । अन्तः । आपः । च । ऋतस्य । प्रथमा । द्वाः ॥ २२ ॥

इमा आपः प्र भराम्ययक्ष्मा यक्ष्मनाशनीः ।
गृहानुप प्र सीदाम्यमृतेन सहाग्निना ॥ २३ ॥

इमाः । आपः । प्र । भरामि । अयक्ष्माः । यक्ष्मऽनाशनीः ।
गृहान् । उप । प्र । सीदामि । अमृतेन । सह । अग्निना ॥ २३ ॥

मा नः पाशं प्रति मुचो गुरुर्भारो लघुर्भव ।
वधूमिव त्वा शाले यत्रकामं भरामसि ॥ २४ ॥

---

१ R °ह्याश्च°. A °ह्याच°. K̈ V Dc °र्आं च. We with B̊ D K S̈ Cs P P̊ J Cp. २ So we with A B B̊ D K K̈ R S̈ V Dc Cs. See Rw. ३ B̊ Cs मुञ्चो. P P̊ मुञ्चः. We with A D K K̈ R S̈ V Dc J Cp. ४ S̈ शाले. We with A B̊ D K K̈ R V Dc Cs.

मा । नः । पाशम् । प्रति । मुचः । गुरुः । भारः । लघुः । भव ।
वधूम्ऽइव । त्वा । शाले । यत्रऽकामम् । भरामसि ॥ २४ ॥

**प्राच्या दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाह्येभ्यः ॥ २५ ॥**

प्राच्याः । दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाह्येभ्यः ॥ २५ ॥

**दक्षिणाया दिशः० ॥ २६ ॥** **प्रतीच्या दिशः० ॥ २७ ॥**

दक्षिणायाः । दिशः ।०॥ २६ ॥ प्रतीच्याः । दिशः ।०॥ २७ ॥

**उदीच्या दिशः० ॥ २८ ॥** **ध्रुवाया दिशः० ॥ २९ ॥**

उदीच्याः । दिशः ।०॥ २८ ॥ ध्रुवायाः । दिशः ।०॥ २९ ॥

**ऊर्ध्वाया दिशः० ॥ ३० ॥**

ऊर्ध्वायाः । दिशः । शालायाः ।०॥ ३० ॥

**दिशोदिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाह्येभ्यः ॥ ३१ ॥ (८)**

दिशःऽदिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाह्येभ्यः ॥ ३१ ॥ (८)

इति द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

ब्राह्मणो वृषभं हत्वा [illegible] भिन्नभिन्नदेवताभ्यो जुहोति । तत्र [illegible] प्रशंसा [illegible] कतमदेवेभ्यः [illegible] भवन्ति तद्विवेचनम् । ऋषभपरिहवनस्य महत्त्वं च वर्ण्यते । [illegible] । [illegible] एवं विनियुञ्जन्ति सूक्तम् । तद्यथा । वृषोत्सर्गे "साहस्रः" इत्यर्थसूक्तेन ऋषभं [illegible] अभिमन्त्र्य [illegible] ॥ "[illegible]" इत्येभिः षड्भिः [illegible] मन्त्रैः "एतं वो युवानम्" [९. ४. २४] इत्यृचा च [illegible] कृत्वा [illegible] ॥

[illegible] अनेन सूक्तेन पुत्रकामो वशाविधानेन [कौ० ५. ८] [illegible] ॥

तथा अनेन सूक्तेन संपत्कामः पौर्णमास्यां वशाविधानेन [illegible] इन्द्रं यजेत ॥

[illegible] उक्तं कौशिकेन । "इन्द्रस्य कुक्षिः [७. ११६] [illegible] अतिसृजति । [illegible] [illegible] महस्रपोषाय [illegible] । एतं वो युवानम् इति [illegible] प्रोक्षति । [illegible] पुत्रकाम [illegible] । "संपत्कामः श्वेतेन पौर्णमास्याम्" इति [कौ° ३. ५] ॥

तथा ऋषभसवे अनेन सूक्तेन [illegible] [illegible] । तद् आह कौशिकः । "साहस्र ऋषभम्" इति [कौ° ८. ५] ॥ [illegible] ॥

परिशिष्टेपि वृषोत्सर्गे अस्य सूक्तस्य विनियोगः [illegible] । [illegible] "[illegible] इति [illegible]" इति [प° १७] ॥

**साहस्रस्त्वेष ऋषभः पयस्वान् विश्वा रूपाणि वक्षणासु बिभ्रत् ।**
**भद्रं दात्रे यजमानाय शिक्षन् बार्हस्पत्य उस्रियस्तन्तुमातान् ॥ १ ॥**

१ B स्वाहेभ्यः.

साहस्रः । त्वेषः । ऋषभः । पयस्वान् । विश्वा । रूपाणि । वक्षणासु । बिभ्रत् ।
भद्रम् । दात्रे । यजमानाय । शिक्षन् । बार्हस्पत्यः । उस्रियः । तन्तुम् । आ । अतान् ॥ १ ॥

अपां यो अग्रे प्रतिमा बभूव प्रभूः सर्वस्मै पृथिवीव देवी ।
पिता वत्सानां पतिरघ्न्यानां साहस्रे पोषे अपि नः कृणोतु ॥ २ ॥

अपाम् । यः । अग्रे । प्रतिऽमा । बभूव । प्रऽभूः । सर्वस्मै । पृथिवीऽइव । देवी ।
पिता । वत्सानाम् । पतिः । अघ्न्यानाम् । साहस्रे । पोषे । अपि । नः । कृणोतु ॥ २ ॥

पुमानन्तर्वान्त्स्थविरः पयस्वान् वसोः कबन्धमृषभो बिभर्ति ।
तमिन्द्राय पथिभिर्देवयानैर्हुतमग्निर्वहतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

पुमान् । अन्तःऽवान् । स्थविरः । पयस्वान् । वसोः । कबन्धम् । ऋषभः । बिभर्ति ।
तम् । इन्द्राय । पथिऽभिः । देवऽयानैः । हुतम् । अग्निः । वहतु । जातऽवेदाः ॥ ३ ॥

पिता वत्सानां पतिरघ्न्यानामथो पिता महतां गर्गराणाम् ।
वत्सो जरायु प्रतिधुक् पीयूष आमिक्षा घृतं तद् व्वस्य रेतः ॥ ४ ॥

पिता । वत्सानाम् । पतिः । अघ्न्यानाम् । अथो इति । पिता । महताम् । गर्गराणाम् ।
वत्सः । जरायु । प्रतिऽधुक् । पीयूषः । आमिक्षा । घृतम् । तत् । ऊं इति । अस्य । रेतः ॥ ४ ॥

देवानां भाग उपनाह एषोऽपां रस ओषधीनां घृतस्य ।
सोमस्य भक्षमवृणीत शक्रो बृहन्नद्रिरभवद् यच्छरीरम् ॥ ५ ॥

देवानाम् । भागः । उपऽनाहः । एषः । अपाम् । रसः । ओषधीनाम् । घृतस्य ।
सोमस्य । भक्षम् । अवृणीत । शक्रः । बृहन् । अद्रिः । अभवत् । यत् । शरीरम् ॥ ५ ॥

सोमेन पूर्णं कलशं बिभर्षि त्वष्टा रूपाणां जनिता पशूनाम् ।
शिवास्ते सन्तु प्रजन्व इह या इमा न्यस्मभ्यं स्वधिते यच्छ या अमूः ॥ ६ ॥

सोमेन । पूर्णम् । कलशम् । बिभर्षि । त्वष्टा । रूपाणाम् । जनिता । पशूनाम् ।
शिवाः । ते । सन्तु । प्रऽजन्वः । इह । याः । इमाः । नि । अस्मभ्यम् । स्वऽधिते । यच्छ ।
याः । अमूः ॥ ६ ॥

---

१ P सहस्रः ।. We with P J Cp. २ K °रघ्न्यानां. ३ P पोषे ।. ४ P कबंधम् ।. ५ P तत् ।. ६ B B R S Cs Cp जरायुः. We with A D K K V Dc P P J. ७ P J बृहन् ।. We with P Cp. ८ B B Dc Cs °न्यस्मे. We with D K K S V. ९ J प्रऽजन्वः ।. We with P P Cp.

आज्यं॑ बिभर्ति घृतम॑स्य रेतः॑ साहस्रः पोष॒स्तमु॑ य॒ज्ञमा॑हुः।
इन्द्र॑स्य रू॒पमृ॑ष॒भो वसा॑नः॒ सो अ॒स्मान् दे॑वाः शि॒व ऐ॑तु द॒त्तः ॥ ७ ॥

आज्य॑म्। बि॒भर्ति॑। घृ॒तम्। अ॒स्य। रेतः॑। सा॒ह॒स्रः। पोषः॑। तम्। ऊं॒ इति॑। य॒ज्ञम्। आ॒हुः।
इन्द्र॑स्य। रू॒पम्। ऋ॒ष॒भः। वसा॑नः। सः। अ॒स्मान्। दे॒वाः। शि॒वः। आ। ए॒तु। द॒त्तः ॥ ७ ॥

इन्द्र॒स्यौजो॒ वरु॑णस्य बा॒हू अ॒श्विनो॒रंसौ॑ म॒रुता॑मि॒यं क॒कुत्।
बृह॒स्पतिं॒ संभृ॑तमे॒तमा॑हु॒र्ये धीरा॑सः क॒वयो॒ ये म॑नी॒षिणः॑ ॥ ८ ॥

इन्द्र॑स्य। ओजः॑। वरु॑णस्य। बा॒हू इति॑। अ॒श्विनोः॑। अंसौ॑। म॒रुता॑म्। इ॒यम्। क॒कुत्।
बृह॒स्पति॑म्। सम्ऽभृ॑तम्। ए॒तम्। आ॒हुः। ये। धीरा॑सः। क॒वयः॑। ये। म॒नी॒षिणः॑ ॥ ८ ॥

दैवी॒र्विशः॒ पय॑स्वा॒ना त॑नोषि॒ त्वामि॑न्द्रं॒ त्वां सर॑स्वन्तमाहुः।
स॒हस्रं॒ स एक॑मुखा ददाति॒ यो ब्रा॑ह्म॒ण ऋ॑ष॒भमा॑जु॒होति॑ ॥ ९ ॥

दैवीः॑। विशः॑। पय॑स्वान्। आ। त॒नो॒षि॒। त्वाम्। इन्द्र॑म्। त्वाम्। सर॑स्वन्तम्। आ॒हुः।
स॒हस्र॑म्। सः। एक॑ऽमुखाः। द॒दा॒ति॒। यः। ब्रा॒ह्म॒णे। ऋ॒ष॒भम्। आ॒ऽजु॒होति॑ ॥ ९ ॥

बृह॒स्पतिः॑ सवि॒ता ते॒ वयो॑ दधौ॒ त्वष्टु॒र्वा॒योः पर्या॒त्मा त॒ आभृ॑तः।
अ॒न्तरि॑क्षे॒ मन॑सा त्वा जुहोमि ब॒र्हिष्टे॒ द्यावा॑पृथि॒वी उ॒भे स्ता॑म् ॥ १० ॥ (५)

बृह॒स्पतिः॑। स॒वि॒ता। ते॒। वयः॑। द॒धौ॒। त्वष्टुः॑। वा॒योः। परि॑। आ॒त्मा। ते॒। आऽभृ॑तः।
अ॒न्तरि॑क्षे। मन॑सा। त्वा॒। जु॒हो॒मि॒। ब॒र्हिः। ते॒। द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। उ॒भे इति॑। स्ता॒म् ॥ १० ॥ (५)

य इन्द्र॑ इव दे॒वेषु॒ गोष्वेति॑ वि॒वाव॑दत्।
तस्य॑ ऋष॒भस्याङ्गा॑नि ब्र॒ह्मा सं स्तौ॑तु भ॒द्रया॑ ॥ ११ ॥

यः। इन्द्रः॑ऽइव। दे॒वेषु॑। गोषु॑। एति॑। वि॒ऽवाव॑दत्।
तस्य॑। ऋ॒ष॒भस्य॑। अङ्गा॑नि। ब्र॒ह्मा। सम्। स्तौ॒तु॒। भ॒द्रया॑ ॥ ११ ॥

पा॒र्श्वे आ॑स्ताम॒नु॑मत्या॒ भग॑स्यास्ताम॒नूवृजौ॑।
अ॒ष्ठी॒वन्ता॑वब्रवीन्मि॒त्रो ममै॒तौ केव॑ला॒विति॑ ॥ १२ ॥

पा॒र्श्वे इति॑। आ॒स्ता॒म्। अनु॑ऽमत्याः। भग॑स्य। आ॒स्ता॒म्। अनु॒ऽवृजौ॑।
अ॒ष्ठी॒वन्तौ॑। अ॒ब्र॒वी॒त्। मि॒त्रः। मम॑। ए॒तौ। केव॑लौ। इति॑ ॥ १२ ॥

---

१ P सम्ऽवृतम्। We with P J Cp. २ K̄ एकमेखा. ३ K न. ४ B̄ K K̄ V Dc ॰म-नुवृजौ. We with A D R S̄ Cs.

भसदासीदादित्यानां श्रोणी आस्तां बृहस्पतेः ।
पुच्छं वातस्य देवस्य तेन धूनोत्योषधीः ॥ १३ ॥

भसत् । आसीत् । आदित्यानाम् । श्रोणी इति । आस्ताम् । बृहस्पतेः ।
पुच्छम् । वातस्य । देवस्य । तेन । धूनोति । ओषधीः ॥ १३ ॥

गुदा आसन्त्सिनीवाल्याः सूर्यायास्त्वचमब्रुवन् ।
उत्थातुरब्रुवन पद ऋषभं यदकल्पयन् ॥ १४ ॥

गुदाः । आसन् । सिनीवाल्याः । सूर्यायाः । त्वचम् । अब्रुवन् ।
उत्थातुः । अब्रुवन् । पदः । ऋषभम् । यत् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

क्रोड आसीज्जामिशंसस्य सोमस्य कलशो धृतः ।
देवाः संगत्य यत् सर्व ऋषभं व्यकल्पयन् ॥ १५ ॥

क्रोडः । आसीत् । जामिऽशंसस्य । सोमस्य । कलशः । धृतः ।
देवाः । सम्ऽगत्य । यत् । सर्वे । ऋषभम् । विऽअकल्पयन् ॥ १५ ॥

ते कुष्ठिकाः सरमायै कूर्मेभ्यो अदधुः शफान् ।
ऊबध्यमस्य कीटेभ्यः श्ववर्तेभ्यो अधारयन् ॥ १६ ॥

ते । कुष्ठिकाः । सरमायै । कूर्मेभ्यः । अदधुः । शफान् ।
ऊबध्यम् । अस्य । कीटेभ्यः । श्वऽवर्तेभ्यः । अधारयन् ॥ १६ ॥

शृङ्गाभ्यां रक्ष ऋषत्यवर्तिं हन्ति चक्षुषा ।
शृणोति भद्रं कर्णाभ्यां गवां यः पतिरघ्न्यः ॥ १७ ॥

शृङ्गाभ्याम् । रक्षः । ऋषति । अवर्तिम् । हन्ति । चक्षुषा ।
शृणोति । भद्रम् । कर्णाभ्याम् । गवाम् । यः । पतिः । अघ्न्यः ॥ १७ ॥

शतयाजं स यजते नैनं दुन्वन्त्यग्नयः ।
जिन्वन्ति विश्वे तं देवा यो ब्राह्मण ऋषभमाजुहोति ॥ १८ ॥

---

१ B K K̈ D S̈ R Dc देवाः. B̈ Cs देवास्सं°. २ A B B̈ D K̈ Cs व्यकल्पयन्. K यदकल्पयन्. We with R S̈ V Dc P P̈ J Cp. ३ A B B̈ D Cs P J कुष्ठिकाः. We with K K̈ R S̈ V Dc P̈ Cp. ४ K̈ ऊबध्य°. ५ A B̈ D K K̈ R V Dc Cs P P̈ J शववर्तेभ्यो. We with S̈ as corrected and Cp. ६ A B B̈ R Cs P J Cp °रघ्न्यः. We with D K K̈ S̈ V Dc P̈.

शतऽयाजम् । सः । यजते । न । एनम् । दुन्वन्ति । अग्नयः ।
जिन्वन्ति । विश्वे । तम् । देवाः । यः । ब्राह्मणे । ऋषभम् । आऽजुहोति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणेभ्य ऋषभं दत्त्वा वरीयः कृणुते मनः ।
पुष्टिं सो अघ्न्यानां स्वे गोष्ठेव पश्यते ॥ १९ ॥

ब्राह्मणेभ्यः । ऋषभम् । दत्त्वा । वरीयः । कृणुते । मनः ।
पुष्टिम् । सः । अघ्न्यानाम् । स्वे । गोऽस्थे । अव । पश्यते ॥ १९ ॥

गावः सन्तु प्रजाः सन्त्वथो अस्तु तनूबलम् ।
तत् सर्वमनु मन्यन्तां देवा ऋषभदायिने ॥ २० ॥

गावः । सन्तु । प्रऽजाः । सन्तु । अथो इति । अस्तु । तनूऽबलम् ।
तत् । सर्वम् । अनु । मन्यन्ताम् । देवाः । ऋषभऽदायिने ॥ २० ॥

अयं पिपान इन्द्र इद् रयिं दधातु चेतनीम् ।
अयं धेनुं सुदुघां नित्यवत्सां वशं दुहां विपश्चितं परो दिवः ॥ २१ ॥

अयम् । पिपानः । इन्द्रः । इत् । रयिम् । दधातु । चेतनीम् ।
अयम् । धेनुम् । सुऽदुघाम् । नित्यऽवत्साम् । वशम् । दुहाम् । विपःऽचितम् । परः ।
दिवः ॥ २१ ॥

पिशङ्गरूपो नभसो वयोधा ऐन्द्रः शुष्मो विश्वरूपो न आगन् ।
आयुरस्मभ्यं दधत् प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचताम् ॥ २२ ॥

पिशङ्गऽरूपः । नभसः । वयःऽधाः । ऐन्द्रः । शुष्मः । विश्वऽरूपः । नः । आ । अगन् ।
आयुः । अस्मभ्यम् । दधत् । प्रऽजाम् । च । रायः । च । पोषैः । अभि । नः । सचताम् ॥ २२ ॥

उपेहोपपर्चनास्मिन् गोष्ठ उप पृञ्च नः ।
उप ऋषभस्य यद् रेत उपेन्द्र तव वीर्यम् ॥ २३ ॥

उप । इह । उपऽपर्चन । अस्मिन् । गोऽस्थे । उप । पृञ्च । नः ।
उप । ऋषभस्य । यत् । रेतः । उप । इन्द्र । तव । वीर्यम् ॥ २३ ॥

एतं वो युवानं प्रति दध्मो अत्र तेन क्रीडन्तीश्चरत वशाँ अनु ।

---

१ B $\overset{h}{B}$ ऋषभ॰. २ So all our authorities. Probably वशीदुहाम् is one pada. ३ B $\overset{h}{B}$ Cs क्रीडन्ति॰. ४ A $\overset{h}{B}$ Cs वशौ. We with D K $\overset{m}{K}$ R $\overset{s}{S}$ V Dc.

मा नो हासिष्ट जनुषा सुभागा रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥२४॥ (१०)

एतम् । वः । युवानम् । प्रति । दध्मः । अत्र । तेन । क्रीडन्तीः । चरत । वशान् । अनु ।
मा । नः । हासिष्ट । जनुषा । सुऽभागाः । रायः । च । पोषैः । अभि । नः । सचध्वम् ॥२४॥(१०)

द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति द्वितीयोनुवाकः ॥

अस्मिन् सूक्ते पञ्चौदने नाम सवे हूयमानस्याजस्य जीवतो मारितस्य च प्रशंसा । अपराजिताया आनीयमानोजः प्रोक्तप्रकारेण हतः संस्कृतश्च इन्द्रं तर्पयित्वा तृतीयनाके नाम स्वर्गभागे यत्रास्ति सुकृतां पुण्यलोके गच्छति । तत्र गतपूर्वस्य यजमानादेश्च तमोहन्ता भवतीत्यादि वर्णनम् ॥

सांप्रदायिका अप्येवमेव । पञ्चौदनसवे "आ नयैतम्" इत्यर्थसूक्तस्य विनियोगः । एतत्सूक्तेन निरुप्तहविरभिमर्शनं संपातं दातृवाचनं दानं च कुर्यात् । तथा च सूत्रम् । "आ नयैतम् इत्यपराजिताद् अजम् आनीयमानम् अनुमन्त्रयते" इत्यादि "आ नयैतम् इति सूक्तेन संपातवन्तम् आञ्जनान्तम्" इत्यन्तम् [ कौ° ८. ५ ] इति ॥

तथा पञ्चौ अनेन सूक्तेन अपराजिताद् आनीयमानम् अजम् अनुमन्त्रयेत । तद् उक्तं वैताने । "आ नयैतम् इत्याद्याञ्जनान्तम्" इति [ वै° २. ६ ] ॥

तथा अग्निचयने पुनश्चितौ "येना सहस्रम्" इत्यनया गार्हपत्ये चीयमाना इष्टका ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत । तद् उक्तं वैताने । "गार्हपत्य उक्तम् । अयम् अग्निः सत्पतिः [ ७. ६४ ] येना सहस्रम्" [ ९. ५. १७ ] इति [ वै° ५. २ ] ॥

तथा तत्रैव वैश्वकर्मणहोमानुमन्त्रणे तस्या एव विनियोगः । तद् उक्तं वैताने । "ये भक्षयन्तः [ २. ३५ ] एतं सधस्थाः [ ६. १२३ ] इति द्वे येना सहस्रम् [ ९. ५. १७ ] इति वैश्वकर्मणहोमान्" इति [ वै° ५. २ ] ॥

आ नयैतमा रभस्व सुकृतां लोकमपि गच्छतु प्रजानन् ।
तीर्त्वा तमांसि बहुधा महान्त्यजो नाकमा क्रमतां तृतीयम् ॥ १ ॥

आ । नय । एतम् । आ । रभस्व । सुऽकृताम् । लोकम् । अपि । गच्छतु । प्रऽजानन् ।
तीर्त्वा । तमांसि । बहुऽधा । महान्ति । अजः । नाकम् । आ । क्रमताम् । तृतीयम् ॥ १ ॥

इन्द्राय भागं परि त्वा नयाम्यस्मिन् यज्ञे यजमानाय सूरिम् ।
ये नो द्विषन्त्यनु तान् रभस्वानागसो यजमानस्य वीराः ॥ २ ॥

इन्द्राय । भागम् । परि । त्वा । नयामि । अस्मिन् । यज्ञे । यजमानाय । सूरिम् ।
ये । नः । द्विषन्ति । अनु । तान् । रभस्व । अनागसः । यजमानस्य । वीराः ॥ २ ॥

प्र पदोऽव नेनिग्धि दुश्चरितं यच्चचार शुद्धैः शफैरा क्रमतां प्रजानन् ।
तीर्त्वा तमांसि बहुधा विपश्यन्नजो नाकमा क्रमतां तृतीयम् ॥ ३ ॥

प्र । पदः । अव । नेनिग्धि । दुःऽचरितम् । यत् । चचार । शुद्धैः । शफैः । आ । क्रमताम् । प्रऽजानन् ।

---

१ K $K^m$ V $D^c$ सुभगा. P $P^J$ सुऽभगाः ।. We with A $B^h$ D R $S^m$ Cs Cr.

तीर्त्वा। तमांसि। बहुऽधा। विऽपश्यन्। अजः। नाकम्। आ। क्रमताम्। तृतीयम् ॥ ३ ॥

अनु च्छ्य श्यामेन त्वचमेतां विशस्तर्यथापर्व१सिना माभि मंस्थाः।
माभि द्रुहः परुशः कल्पयैनं तृतीये नाके अधि वि श्रयैनम् ॥ ४ ॥

अनु। छ्य। श्यामेन। त्वचम्। एताम्। विऽशस्तः। यथाऽपरु। असिना। मा। अभि। मंस्थाः।
मा। अभि। द्रुहः। परुऽशः। कल्पय। एनम्। तृतीये। नाके। अधि। वि। श्रय। एनम् ॥ ४ ॥

ऋचा कुम्भीमध्यग्नौ श्रयाम्या सिञ्चोदकमव धेह्येनम्।
पर्याधत्ताग्निना शमितारः शृतो गच्छतु सुकृतां यत्र लोकः ॥ ५ ॥

ऋचा। कुम्भीम्। अधि। अग्नौ। श्रयामि। आ। सिञ्च। उदकम्। अव। धेहि। एनम्।
परिऽआधत्त। अग्निना। शमितारः। शृतः। गच्छतु। सुऽकृताम्। यत्र। लोकः ॥ ५ ॥

उत्क्रामातः परि चेदतप्तस्तप्ताच्चरोरधि नाकं तृतीयम्।
अग्नेरग्निरधि सं बभूविथ ज्योतिष्मन्तमभि लोकं जयैतम् ॥ ६ ॥

उत्। क्राम। अतः। परि। च। इत्। अतप्तः। तप्तात्। चरोः। अधि। नाकम्। तृतीयम्।
अग्नेः। अग्निः। अधि। सम्। बभूविथ। ज्योतिष्मन्तम्। अभि। लोकम्। जय। एतम् ॥ ६ ॥

अजो अग्निरजमु ज्योतिराहुरजं जीवता ब्रह्मणे देयमाहुः।
अजस्तमांस्यप हन्ति दूरमस्मिँल्लोके श्रद्दधानेन दत्तः ॥ ७ ॥

अजः। अग्निः। अजम्। ऊं इति। ज्योतिः। आहुः। अजम्। जीवता। ब्रह्मणे। देयम्। आहुः।
अजः। तमांसि। अप। हन्ति। दूरम्। अस्मिन्। लोके। श्रत्ऽदधानेन। दत्तः ॥ ७ ॥

पञ्चौदनः पञ्चधा वि क्रमतामाक्रंस्यमानस्त्रीणि ज्योतींषि।
ईजानानां सुकृतां प्रेहि मध्यं तृतीये नाके अधि वि श्रयस्व ॥ ८ ॥

---

१ B B̊ D S̈ Cs °पर्व१सिना. We with K K̊ V Dc. २ A B B̊ D K K̊ R S̈ V P P̊ J मांस्थाः. We with Dc Cs Cp. ३ B̊ परुश्यः क°. B परुषः क°. A D R P J परुशः क°. K परशुः. Cs Cp परुश्यः. We with K̊ S̈ V Dc P̊. ४ P मा।. We with P̊ J Cp. ५ D S̈ श्रितो. ६ B °दंवसा°. A D K K̊ R S̈ V Dc Cs °दंतसा°. B̊ °दंतमा°. P P̊ J Cp अत-सा:।. ७ K °श्चरोरधि.

पञ्चऽओदनः । पञ्चऽधा । वि । क्रमताम् । आऽक्रंस्यमानः । त्रीणि । ज्योतींषि ।
ईजानानाम् । सुऽकृताम् । प्र । इहि । मध्यम् । तृतीये । नाके । अधि । वि । श्रयस्व ॥ ८ ॥

अजा रोह सुकृतां यत्र लोकः शरभो न चत्तोति दुर्गाण्येषः[1] ।
पञ्चौदनो ब्रह्मणे दीयमानः स दातारं तृप्त्या तर्पयाति ॥ ९ ॥

अज । आ । रोह । सुऽकृताम् । यत्र । लोकः । शरभः । न । चत्तः । अति । दुःऽगानि । एषः ।
पञ्चऽओदनः । ब्रह्मणे । दीयमानः । सः । दातारम् । तृप्त्या । तर्पयाति ॥ ९ ॥

अजस्त्रिनाके त्रिदिवे त्रिपृष्ठे नाकस्य पृष्ठे ददिवांसं दधाति ।
पञ्चौदनो ब्रह्मणे दीयमानो विश्वरूपा धेनुः कामदुघास्येका ॥ १० ॥(११)

अजः । त्रिऽनाके । त्रिऽदिवे । त्रिऽपृष्ठे । नाकस्य । पृष्ठे । ददिऽवांसम् । दधाति ।
पञ्चऽओदनः । ब्रह्मणे । दीयमानः । विश्वऽरूपा । धेनुः । कामऽदुघा । असि । एका ॥ १० ॥(११)

एतद् वो ज्योतिः पितरस्तृतीयं पञ्चौदनं ब्रह्मणेजं ददाति ।
अजस्तमांस्यप हन्ति दूरमस्मिँल्लोके श्रद्दधानेन दत्तः ॥ ११ ॥

एतत् । वः । ज्योतिः । पितरः । तृतीयम् । पञ्चऽओदनम् । ब्रह्मणे । अजम् । ददाति ।
अजः । तमांसि । अप । हन्ति । दूरम् । अस्मिन् । लोके । श्रत्ऽदधानेन । दत्तः ॥ ११ ॥

ईजानानां सुकृतां लोकमीप्सन् पञ्चौदनं ब्रह्मणेजं ददाति ।
स व्याप्तिमभि लोकं जयैतं शिवो[2]ऽस्मभ्यं प्रतिगृहीतो अस्तु ॥ १३ ॥

ईजानानाम् । सुऽकृताम् । लोकम् । ईप्सन् । पञ्चऽओदनम् । ब्रह्मणे । अजम् । ददाति ।
सः । विऽआप्तिम् । अभि । लोकम् । जय । एतम् । शिवः । अस्मभ्यम् । प्रतिऽगृहीतः ।
अस्तु ॥ १२ ॥

अजो ह्य१ग्नेरजनिष्ट शोकाद् विप्रो विप्रस्य सहसो विपश्चित्[3] ।
इष्टं पूर्तमभिपूर्तं वषट्कृतं तद् देवा ऋतुशः[4] कल्पयन्तु ॥ १३ ॥

अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ट । शोकात् । विप्रः । विप्रस्य । सहसः । विपःऽचित् ।
इष्टम् । पूर्तम् । अभिऽपूर्तम् । वषट्ऽकृतम् । तत् । देवाः । ऋतुऽशः । कल्पयन्तु ॥ १३ ॥

---

१ So we with A B D R S Cs P Cp Rw. Dc K K V दुर्गाण्येषः. P J एषः ।. २ B K शिवो ऽ. We with B D K S V Dc Cs. ३ A B D R S Dc Cs श्च ३. We with K K V. ४ A B D R P J Cs ऋतुशा॒ क॰. We with K S V Dc P Cp.

अमोतं वासो दद्याद्धिरण्यमपि दक्षिणाम् ।
तथा लोकान्त्समाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः ॥ १४ ॥

अमाऽउतम् । वासः । दद्यात् । हिरण्यम् । अपि । दक्षिणाम् ।
तथा । लोकान् । सम् । आप्नोति । ये । दिव्याः । ये । च । पार्थिवाः ॥ १४ ॥

एतास्त्वाजोप यन्तु धाराः सोम्या देवीर्घृतपृष्ठा मधुश्चुतः ।
स्तभान पृथिवीमुत द्यां नाकस्य पृष्ठेधि सप्तरश्मौ ॥ १५ ॥

एताः । त्वा । अज । उप । यन्तु । धाराः । सोम्याः । देवीः । घृतऽपृष्ठाः । मधुऽश्चुतः ।
स्तभान । पृथिवीम् । उत । द्याम् । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । सप्तऽरश्मौ ॥ १५ ॥

अजो३स्यज स्वर्गोसि त्वया लोकमङ्गिरसः प्राजानन् ।
तं लोकं पुण्यं प्र ज्ञेषम् ॥ १६ ॥

अजः । असि । अज । स्वःऽगः । असि । त्वया । लोकम् । अङ्गिरसः । प्र । अजानन् ।
तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र । ज्ञेषम् ॥ १६ ॥

येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् ।
तेनेमं यज्ञं नो वह स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ १७ ॥

येन । सहस्रम् । वहसि । येन । अग्ने । सर्वऽवेदसम् ।
तेन । इमम् । यज्ञम् । नः । वह । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ १७ ॥

अजः पक्वः स्वर्गे लोके दधाति पञ्चौदनो निर्ऋतिं बाधमानः ।
तेन लोकान्त्सूर्यवतो जयेम ॥ १८ ॥

अजः । पक्वः । स्वःऽगे । लोके । दधाति । पञ्चऽओदनः । निःऽऋतिम् । बाधमानः ।
तेन । लोकान् । सूर्यऽवतः । जयेम ॥ १८ ॥

यं ब्राह्मणे निदधे यं च विक्षु या विप्रुष ओदनानामजस्य ।
सर्वं तदग्ने सुकृतस्य लोके जानीतान्नः संगमने पथीनाम् ॥ १९ ॥

---

१ A B K K̄ Dc Cs ॰स्त्वाजोपं We with B̄ D R S̄ V. २ K̄ सौम्या. ३ So we with all our MSS. See Rw. ४ P P̄ J Cp अजं ।. ५ B K K̄ V Dc प्रजानन्. We with A B̄ D R S̄ Cs. ६ P अज ।. P̄ J. अजः ।. We with Cp.

यम् । आऽहरणे । निऽवृधे । यम् । च । विश्नु । याः । विऽप्रुषः । ओदनानाम् । अजस्य ।
सर्वम् । तत् । अग्ने । सुऽकृतस्य । लोके । जानीतात् । नः । सम्ऽगमने । पथीनाम् ॥ १९॥

अजो वा इदमग्रे व्यक्रमत तस्योर इयमभवद्द्यौः पृष्ठम् ।
अन्तरिक्षं मध्यं दिशः पार्श्वे समुद्रौ कुक्षी ॥ २० ॥ (१२)

अजः । वै । इदम् । अग्रे । वि । अक्रमत । तस्य । उरः । इयम् । अभवत् । द्यौः । पृष्ठम् ।
अन्तरिक्षम् । मध्यम् । दिशः । पार्श्वे इति । समुद्रौ । कुक्षी इति ॥ २० ॥ (१२)

सत्यं चर्तं च चक्षुषी विश्वं सत्यं श्रद्धा प्राणो विराट् शिरः ।
एष वा अपरिमितो यज्ञो यदजः पञ्चौदनः ॥ २१ ॥

सत्यम् । च । ऋतम् । च । चक्षुषी इति । विश्वम् । सत्यम् । श्रद्धा । प्राणः । विऽराट् । शिरः ।
एषः । वै । अपरिऽमितः । यज्ञः । यत् । अजः । पञ्चऽओदनः ॥ २१ ॥

अपरिमितमेव यज्ञमाप्नोत्यपरिमितं लोकमव रुन्द्धे ।
योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २२ ॥

अपरिऽमितम् । एव । यज्ञम् । आप्नोति । अपरिऽमितम् । लोकम् । अव । रुन्द्धे ।
यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाऽज्योतिषम् । ददाति ॥ २२ ॥

नास्यास्थीनि भिन्द्यान्न मज्ज्ञो निर्धयेत् ।
सर्वमेनं समादायेदमिदं प्र वेशयेत् ॥ २३ ॥

न । अस्य । अस्थीनि । भिन्द्यात् । न । मज्ज्ञः । निः । धयेत् ।
सर्वम् । एनम् । सम्ऽआदाय । इदम्ऽइदम् । प्र । वेशयेत् ॥ २३ ॥

इदमिदमेवास्य रूपं भवति तेनैनं सं गमयति ।
इषं महु ऊर्जमस्मै दुहे योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २४ ॥

इदम्ऽइदम् । एव । अस्य । रूपम् । भवति । तेन । एनम् । सम् । गमयति ।

---

१ P ब्रह्मणे ।. We with P̊ J Cp. २ So we with all our MSS. See Rw. ३ P °मिताः ।. ४ B वृधे. ५ B V ।. We with B̊ D K K̊ R S̊ Dc Cs. ६ B B̊ D Cs J मन्यो. A K K̊ R S̊ V Dc P P̊ Cp मज्ञो. ७ J अस्य ।. ८ B P इषं. ९ B K V योऽजं. We with B̊ D K̊ R S̊ Dc Cs.

इषम्। मह॑ः। ऊर्जम्। अस्मै। दुहे। यः। अजम्। पञ्च॑ऽओदनम्। दक्षिणाऽज्योतिषम्। ददाति॥ २४॥

पञ्च॑ रुक्मा पञ्च॒ नवा॑नि॒ वस्त्रा॒ पञ्चा॑स्मै धे॒नव॑ः काम॒दुघा॑ भवन्ति।
यो[१]३॒॑जं प॑ञ्चौदनं॒ दक्षि॑णाज्योतिषं॒ ददा॑ति॥ २५॥

पञ्च॑। रुक्मा। पञ्च॑। नवा॑नि। वस्त्रा॑। पञ्च॑। अस्मै। धेनव॑ः। काम॒ऽदुघा॑ः। भवन्ति। यः। अजम्।०॥ २५॥

पञ्च॑ रुक्मा ज्योति॑रस्मै भवन्ति॒ वर्म॒ वासां॑सि त॒न्वे॑ भवन्ति।
स्व॒र्गं लो॒कम॑श्नुते॒ यो[२]३॒॑जं प॑ञ्चौदनं॒ दक्षि॑णाज्योतिषं॒ ददा॑ति॥ २६॥

पञ्च॑। रुक्मा। ज्योति॑ः। अस्मै। भवन्ति। वर्म॑। वासां॑सि। त॒न्वे॑। भवन्ति। स्वः॒ऽगम्। लो॒कम्। अ॒श्नुते। यः। अजम्। पञ्च॑ऽओदनम्। दक्षिणाऽज्योतिषम्। ददाति॥ २६॥

या पू॒र्वं पतिं॑ वि॒त्त्वाथा॒न्यं वि॒न्दते॑ऽपरम्।
पञ्चौ॑दनं च॒ ताव॒जं ददा॑तो॒ न वि यो॑षतः॥ २७॥

या। पूर्वम्। पतिम्। वि॒त्त्वा। अथ। अ॒न्यम्। वि॒न्दते॑। अपरम्। पञ्च॑ऽओदनम्। च॒। तौ। अजम्। ददा॑तः। न। वि। योषतः॥ २७॥

स॒मा॒नलो॑को भवति पुन॒र्भुवाप॑रः पतिः।
यो॒३॑जं प॑ञ्चौदनं॒ दक्षि॑णाज्योतिषं॒ ददा॑ति॥ २८॥

स॒मा॒नऽलो॑कः। भ॒वति। पु॒नः॒ऽभुवा॑। अप॑रः। पतिः। यः। अजम्। पञ्च॑ऽओदनम्। दक्षिणाऽज्योतिषम्। ददाति॥ २८॥

अ॒नु॒पू॒र्ववत्सां धे॒नुम॑न॒ड्वाह॑मुप॒बर्ह॑णम्।
वासो॒ हिर॑ण्यं द॒त्त्वा ते य॑न्ति॒ दिव॑मुत्त॒मा॑म्॥ २९॥

अ॒नु॒पू॒र्वऽव॑त्साम्। धे॒नुम्। अ॒न॒ड्वाह॑म्। उ॒प॒ऽबर्ह॑णम्।

१ B V यो॒३॑जं. We with B D K K R S Dc Cs. २ B K V यो॒३॑जं. We with B D K S Dc Cs. ३ A B D K R S V Cs P J ॰वाम्वे॑. We with Dc P Cp. ४ A ॰परा॒पतिः. ५ K V P दिव॑मुत्त॒मम्. We with A B D K R S Dc Cs P J Cp. ६ P ॰ड्वाम॑हम्. We with P J Cp.

वासः । हिरण्यम् । दत्त्वा । ते । यन्ति । दिवम् । उत्ऽतमाम् ॥ २९ ॥

आत्मानं पितरं पुत्रं पौत्रं पितामहम् ।
जायां जनित्रीं मातरं ये प्रियास्तानुप ह्वये ॥ ३० ॥ (१३)

आत्मानम् । पितरम् । पुत्रम् । पौत्रम् । पितामहम् ।
जायाम् । जनित्रीम् । मातरम् । ये । प्रियाः । तान् । उप । ह्वये ॥ ३० ॥ (१३)

यो वै नैदाघं नामर्तुं वेद ।
एष वै नैदाघो नामर्तुर्यदजः पञ्चौदनः ।
निरेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य श्रियं दहति भवत्यात्मना ।
योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ ३१ ॥

यः । वै । नैदाघम् । नाम । ऋतुम् । वेद ।
एषः । वै । नैदाघः । नाम । ऋतुः । यत् । अजः । पञ्चऽओदनः ।
निः । एव । अप्रियस्य । भ्रातृव्यस्य । श्रियम् । दहति । भवति । आत्मना ।
यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाऽज्योतिषम् । ददाति ॥ ३१ ॥

यो वै कुर्वन्तं नामर्तुं वेद ।
कुर्वतींकुर्वतीमेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य श्रियमा दत्ते ।
एष वै कुर्वन्नामर्तुर्यदजः ०।०।० ॥ ३२ ॥

०। वै । कुर्वन्तम् । नाम ।०।
कुर्वतीम्ऽकुर्वतीम् । एव । अप्रियस्य । भ्रातृव्यस्य । श्रियम् । आ । दत्ते ।
०। वै । कुर्वन् । नाम ।०॥ ३२ ॥

यो वै संयन्तं नामर्तुं वेद ।
संयतींसंयतीमेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य श्रियमा दत्ते ।
एष वै संयन्नाम ०।०।० ॥ ३३ ॥

०। वै । सम्ऽयन्तम् । नाम ।०।
संयतीम्ऽसंयतीम् । एव ।०।

---

१ All the corrections from नाम ऋतु° to नामर्तु° are based on **A B B̊ D K K̊ R S̊ V Dc Cs.** See **Rw.**

०। वै । सम्ऽयन् । नाम॑ ।०॥ ३३ ॥

योऽवै पिन्वन्तं नाम॒र्तुं वेद॑ ।

पिन्वतींपिन्वतीमे॒वाप्रि॑यस्य॒ भ्रातृ॑व्यस्य॒ श्रियमा द॑त्ते ।

एष वै पि॒न्वन्नाम॒ ०।०।० ॥ ३४ ॥

०। वै । पि॒न्वन्त॑म् । नाम॑ ।०।

पिन्वतीम्ऽपिन्वतीम् । एव ।०।

०। वै । पि॒न्वन् । नाम॑ ।०॥ ३४ ॥

यो वा उ॒द्यन्तं नाम॒र्तुं वेद॑ ।

उ॒द्यतीमु॑द्यतीमे॒वाप्रि॑यस्य॒ भ्रातृ॑व्यस्य॒ श्रियमा द॑त्ते ।

एष वा उ॒द्यन्नाम॒ ०।०।० ॥ ३५ ॥

०। वै । उ॒त्ऽयन्त॑म् । नाम॑ ।०।

उ॒द्यतीम्ऽउ॑द्यतीम् । एव ।०।

०। वै । उ॒त्ऽयन् । नाम॑ ।०॥ ३५ ॥

यो वा अ॑भि॒भुवं॒ नाम॒र्तुं वेद॑ ।

अ॒भि॒भव॑न्तीमभि॒भव॑न्तीमे॒वाप्रि॑यस्य॒ भ्रातृ॑व्यस्य॒ श्रियमा द॑त्ते ।

एष वा अ॑भि॒भूर्नाम॒र्तुर्यद॒जः पञ्चौ॑दनः ।

निरे॒वाप्रि॑यस्य॒ भ्रातृ॑व्यस्य॒ श्रियं॑ दहति॒ भव॑त्या॒त्मना॑ ।

यो३॒ऽजं पञ्चौ॑दनं॒ दक्षि॑णाज्योतिषं॒ ददा॑ति ॥ ३६ ॥

यः । वै । अ॒भि॒ऽभुव॑म् । नाम॑ । ऋ॒तुम् । वेद॑ ।

अ॒भि॒भव॑न्तीम्ऽअभि॒भव॑न्तीम् । एव । अप्रि॑यस्य । भ्रातृ॑व्यस्य । श्रिय॑म् । आ । द॒त्ते ।

एषः । वै । अ॒भि॒ऽभूः । नाम॑ । ऋ॒तुः । यत् । अ॒जः । पञ्च॑ऽओदनः ।

निः । एव । अप्रि॑यस्य । भ्रातृ॑व्यस्य । श्रिय॑म् । द॒ह॒ति । भव॑ति । आ॒त्मना॑ ।

यः । अ॒जम् । पञ्च॑ऽओदनम् । दक्षि॑णाऽज्योतिषम् । ददा॑ति ॥ ३६ ॥

अ॒जं च॒ पच॑त॒ पञ्च॑ चौद॒नान् ।

---

१ B V यो॒ऽजं. We with A B̈ D K K̈ R S̈ Dc Cs.

सर्वा दिशः संमनसः सध्रीचीः सान्तर्देशाः प्रति गृह्णन्तु त एतम् ॥ ३७ ॥

अजम् । च । पर्चत । पञ्च । च । ओदनान् ।

सर्वाः । दिशः । सम्ऽमनसः । सध्रीचीः । सऽअन्तर्देशाः । प्रति । गृह्णन्तु । ते । एतम् ॥ ३७ ॥

तास्ते रक्षन्तु तव तुभ्यमेतं ताभ्य आज्यं हविरिदं जुहोमि ॥ ३८ ॥ (१४)

ताः । ते । रक्षन्तु । तव । तुभ्यम् । एतम् । ताभ्यः । आज्यम् । हविः । इदम् । जुहोमि ॥ ३८ ॥ (१४)

इति तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"यो विद्याद्" इति सूक्तेन जपं करोति स्वर्गकामः इति विनियोगमाला संप्रदायानुसारेण । वस्तुतस्तु यो विद्यादित्यारभ्य यत्क्षत्तारम् इत्यन्तेषु षट्सु पर्यायेषु अतिथेर्माहात्म्यं तथा तस्य सभाजनं तत्सभाजनस्य च यज्ञफलतुल्यं फलं चेति आतिथ्यस्य प्रशंसा वर्ण्यते ॥

यो विद्याद् ब्रह्म प्रत्यक्षं परूंषि यस्य संभारा ऋचो यस्यानूक्यम् ॥ १ ॥

यः । विद्यात् । ब्रह्म । प्रतिऽअक्षम् । परूंषि । यस्य । सम्ऽभाराः । ऋचः । यस्य । अनुक्यम् ॥ १ ॥

सामानि यस्य लोमानि यजुर्हृदयमुच्यते परिस्तरणमिद्धविः ॥ २ ॥

सामानि । यस्य । लोमानि । यजुः । हृदयम् । उच्यते । परिऽस्तरणम् । इत् । हविः ॥ २ ॥

यद् वा अतिथिपतिरतिथीन् प्रतिपश्यति देवयजनं प्रेक्षते ॥ ३ ॥

यत् । वै । अतिथिऽपतिः । अतिथीन् । प्रतिऽपश्यति । देवऽयजनम् । प्र । ईक्षते ॥ ३ ॥

यदभिवदति दीक्षामुपैति यदुदकं याचत्यपः प्र णयति ॥ ४ ॥

यत् । अभिऽवदति । दीक्षाम् । उप । एति । यत् । उदकम् । याचति । अपः । प्र । नयति ॥ ४ ॥

या एव यज्ञ आपः प्रणीयन्ते ता एव ताः ॥ ५ ॥

याः । एव । यज्ञे । आपः । प्रऽनीयन्ते । ताः । एव । ताः ॥ ५ ॥

यत् तर्पणमाहरन्ति य एवाग्नीषोमीयः पशुर्बध्यते स एव सः ॥ ६ ॥

यत् । तर्पणम् । आऽहरन्ति । यः । एव । अग्नीषोमीयः । पशुः । बध्यते । सः । एव । सः ॥ ६ ॥

यदावसथान् कल्पयन्ति सदोहविर्धानान्येव तत् कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

---

१ A B̊ D K̊ R S̊ V Dc Cs गृह्णन्तु. J Cp ते ।. We with P P̊. २ B̊ ऋतो. ३ S̊ प्रणयति. ४ R एवं.

यत् । आऽवसथान् । कल्पयन्ति । सदः॒ऽहविर्धानानि । एव । तत् । कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

यदुपस्तृणन्ति बर्हिरेव तत् ॥ ८ ॥

यत् । उपऽस्तृणन्ति । बर्हिः । एव । तत् ॥ ८ ॥

यदुपरिशयनमाहरन्ति स्वर्गमेव तेन लोकमव रुन्द्धे ॥ ९ ॥

यत् । उपरिऽशयनम् । आऽहरन्ति । स्वःऽगम् । एव । तेन । लोकम् । अव । रुन्द्धे ॥ ९ ॥

यत् कशिपूपबर्हणमाहरन्ति परिधय एव ते ॥ १० ॥

यत् । कशिपुऽउपबर्हणम् । आऽहरन्ति । परिऽधयः । एव । ते ॥ १० ॥

यदाञ्जनाभ्यञ्जनमाहरन्त्याज्यमेव तत् ॥ ११ ॥

यत् । आञ्जनऽअभ्यञ्जनम् । आऽहरन्ति । आज्यम् । एव । तत् ॥ ११ ॥

यत् पुरा परिवेषात् खादमाहरन्ति पुरोडाशावेव तौ ॥ १२ ॥

यत् । पुरा । परिऽवेषात् । खादम् । आऽहरन्ति । पुरोडाशौ । एव । तौ ॥ १२ ॥

यदशनकृतं ह्वयन्ति हविष्कृतमेव तद्ध्वयन्ति ॥ १३ ॥

यत् । अशनऽकृतम् । ह्वयन्ति । हविःऽकृतम् । एव । तत् । ह्वयन्ति ॥ १३ ॥

ये व्रीहयो यवा निरुप्यन्तेंऽशव एव ते ॥ १४ ॥

ये । व्रीहयः । यवाः । निःऽउप्यन्ते । अंशवः । एव । ते ॥ १४ ॥

यान्युलूखलमुसलानि ग्रावाण एव ते ॥ १५ ॥

यानि । उलूखलऽमुसलानि । ग्रावाणः । एव । ते ॥ १५ ॥

शूर्पं पवित्रं तुषा ऋजीषाभिषवणीरापः ॥ १६ ॥

शूर्पम् । पवित्रम् । तुषाः । ऋजीषाः । अभिऽसवनीः । आपः ॥ १६ ॥

स्रुग् दर्विर्नेक्षणमायवनं द्रोणकलशाः कुम्भ्यो वायव्यानि पात्राणीयमेव कृष्णाजिनम् ॥ १७ ॥ (१५)

स्रुक् । दर्विः । नेक्षणम् । आऽयवनम् । द्रोणऽकलशाः । कुम्भ्यः । वायव्यानि । पात्राणि । इयम् । एव । कृष्णऽअजिनम् ॥ १७ ॥ (१५)

इति तृतीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

---

१ P ह्वयन्ति । We with P̊ J Cp. २ B B̊ Cs निरुप्य॰. We with A D K̊ R S̊ V Dc P P̊ J Cp. ३ B̊ स्रग्.

यजमानब्राह्मणं वा एतदतिथिपतिः कुरुते यदाहार्याणि प्रेक्षत इदं भूया३ इदा३मिति ॥ १ ॥

यजमानऽब्राह्मणम् । वै । एतत् । अतिथिऽपतिः । कुरुते । यत् । आऽहार्याणि । प्रऽई-
क्षते । इदम् । भूया३ः । इदा३म् । इति ॥ १ ॥

यदाह भूय उद्धरेति प्राणमेव तेन वर्षीयांसं कुरुते ॥ २ ॥

यत् । आह । भूयः । उत् । हर । इति । प्राणम् । एव । तेन । वर्षीयांसम् । कुरुते ॥ २ ॥

उप हरति हवींष्या सादयति ॥ ३ ॥

उप । हरति । हवींषि । आ । सादयति ॥ ३ ॥

तेषामासन्नानामतिथिरात्मन् जुहोति ॥ ४ ॥

तेषाम् । आऽसन्नानाम । अतिथिः । आत्मन् । जुहोति ॥ ४ ॥

स्रुचा हस्तेन प्राणे यूपे स्रुक्कारेण वषट्कारेण ॥ ५ ॥

स्रुचा । हस्तेन । प्राणे । यूपे । स्रुक्ऽकारेण । वषट्ऽकारेण ॥ ५ ॥

एते वै प्रियाश्चाप्रियाश्चर्त्विजः स्वर्गं लोकं गमयन्ति यदतिथयः ॥ ६ ॥

एते । वै । प्रियाः । च । अप्रियाः । च । ऋत्विजः । स्वःऽगम् । लोकम् । गमयन्ति ।
यत् । अतिथयः ॥ ६ ॥

स य एवं विद्वान् न द्विषन्नश्नीयान्न द्विषतोऽन्नमश्नीयान्न मीमांसितस्य न मीमांसमानस्य ॥ ७ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । न । द्विषन् । अश्नीयात् । न । द्विषतः । अन्नम् । अश्नी-
यात् । न । मीमांसितस्य । न । मीमांसमानस्य ॥ ७ ॥

सर्वो वा एष जग्धपाप्मा यस्यान्नमश्नन्ति ॥ ८ ॥

सर्वः । वै । एषः । जग्धऽपाप्मा । यस्य । अन्नम् । अश्नन्ति ॥ ८ ॥

सर्वो वा एषोऽजग्धपाप्मा यस्यान्नं नाश्नन्ति ॥ ९ ॥

सर्वः । वै । एषः । अजग्धऽपाप्मा । यस्य । अन्नम् । न । अश्नन्ति ॥ ९ ॥

---

१ K S V Dc भूया ३. P भूयाः ।. J Cp भूयाः । ३ ।. P भूयाः । ३. We with A B B D R Cs. २ B K Cs °रात्मं. R Dc °रात्मंन्जु°. We A S V. ३ P गमयति '. We with P J Cp.

सर्वदा वा एष युक्तग्रावार्द्रपवित्रो विततांध्वर आहृतयज्ञक्रतुर्य उपहरति ॥ १० ॥

सर्वदा । वै । एषः । युक्तऽग्रावा । आर्द्रऽपवित्रः । विततऽअध्वरः । आहृतऽयज्ञक्रतुः । यः । उपऽहरति ॥ १० ॥

प्राजापत्यो वा एतस्य यज्ञो विततो य उपहरति ॥ ११ ॥

प्राजाऽपत्यः । वै । एतस्य । यज्ञः । विऽततः । यः ।०॥ ११ ॥

प्रजापतेर्वा एष विक्रमाननुविक्रमते य उपहरति ॥ १२ ॥

प्रजाऽपतेः । वै । एषः । विऽक्रमान् । अनुऽविक्रमते । यः । उपऽहरति ॥ १२ ॥

योऽतिथीनां स आहवनीयो यो वेश्मनि स गार्हपत्यो यस्मिन् पचन्ति स दक्षिणाग्निः ॥ १३ ॥ (१६)

यः । अतिथीनाम् । सः । आऽहवनीयः । यः । वेश्मनि । सः । गार्हऽपत्यः । यस्मिन् । पचन्ति । सः । दक्षिणऽअग्निः ॥ १३ ॥ (१६)

इति तृतीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

इष्टं च वा एष पूर्तं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥ १ ॥

इष्टम् । च । वै । एषः । पूर्तम् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अश्नाति ॥ १ ॥

पयश्च वा एष रसं च० ॥ २ ॥

पयः । च । वै । एषः । रसम् । च ।० ॥ २ ॥

ऊर्जां च वा एष स्फातिं च० ॥ ३ ॥

ऊर्जाम् । च । वै । एषः । स्फातिम् । च ।० ॥ ३ ॥

प्रजां च वा एष पशूंश्च० ॥ ४ ॥

प्रऽजाम् । च । वै । एषः । पशून् । च ।० ॥ ४ ॥

कीर्तिं च वा एष यशश्च० ॥ ५ ॥

कीर्तिम् । च । वै । एषः । यशः । च ।० ॥ ५ ॥

श्रियं च वा एष संविदं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥ ६ ॥

---

१ B °यज्ञःक्र°.

श्रियम् । च । वै । एषः । सम्ऽविदम् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अश्नाति ॥ ६ ॥

**एष वा अतिथिर्यच्छ्रोत्रियस्तस्मात् पूर्वो नाश्नीयात् ॥ ७ ॥**

एषः । वै । अतिथिः । यत् । श्रोत्रियः । तस्मात् । पूर्वः । न । अश्नीयात् ॥ ७ ॥

**अशितावत्यतिथावश्नीयाद् यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद् व्रतम् ॥ ८ ॥**

अशितऽवति । अतिथौ । अश्नीयात् । यज्ञस्य । सात्मऽत्वाय । यज्ञस्य । अविऽछेदाय । तत् । व्रतम् ॥ ८ ॥

**एतद् वा उ स्वादीयो यदधिगवं क्षीरं वा मांसं वा तदेव नाश्नीयात् ॥ ९ ॥ (१७)**

एतत् । वै । ऊं इति । स्वादीयः । यत् । अधिऽगवम् । क्षीरम् । वा । मांसम् । वा । तत् । एव । न । अश्नीयात् ॥ ९ ॥ (१७)

इति तृतीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

**स य एवं विद्वान् क्षीरमुपसिच्योपहरति ॥ १ ॥**

सः । यः । एवम् । विद्वान् । क्षीरम् । उपऽसिच्य । उपऽहरति ॥ १ ॥

**यावदग्निष्टोमेनेष्ट्वा सुसमृद्धेनावरुन्द्धे तावदेनेनाव रुन्द्धे ॥ २ ॥**

यावत् । अग्निऽस्तोमेन । इष्ट्वा । सुऽसमृद्धेन । अवऽरुन्द्धे । तावत् । एनेन । अव । रुन्द्धे ॥ २ ॥

**स य एवं विद्वान्त्सर्पिरुपसिच्योपहरति ॥ ३ ॥**

०। विद्वान् । सर्पिः । उपऽसिच्य ।०॥ ३ ॥

**यावदतिरात्रेणेष्ट्वा० ॥ ४ ॥**

यावत् । अतिऽरात्रेण । इष्ट्वा ।०॥ ४ ॥

**स य एवं विद्वान् मधूपसिच्योपहरति ॥ ५ ॥**

०। विद्वान् । मधु । उपऽसिच्य ।०॥ ५ ॥

**यावत् सत्त्रसद्येनेष्ट्वा० ॥ ६ ॥**

यावत् । सत्त्रऽसद्येन । इष्ट्वा ।०॥ ६ ॥

स य एवं विद्वान् मांसमुपसिच्योपहरति ॥ ७ ॥

०। विद्वान् । मांसम् । उपऽसिच्य ।० ॥ ७ ॥

यावद् द्वादशाहेनेष्ट्वा सुसमृद्धेनावरुन्द्धे तावदेनेनाव रुन्द्धे ॥ ८ ॥

यावत् । द्वादशऽअहेन । इष्ट्वा । सुऽसमृद्धेन । अवऽरुन्द्धे । तावत् । एनेन । अव । रुन्द्धे ॥ ८ ॥

स य एवं विद्वानुदकमुपसिच्योपहरति ॥ ९ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । उदकम् । उपऽसिच्य । उपऽहरति ॥ ९ ॥

प्रजानां प्रजननाय गच्छति प्रतिष्ठां प्रियः प्रजानां भवति य एवं विद्वानुदकमुपसिच्योपहरति ॥ १० ॥ (१८)

प्रऽजानाम् । प्रऽजननाय । गच्छति । प्रतिऽस्थाम् । प्रियः । प्रऽजानाम् । भवति । यः । एवम् । विद्वान् । उदकम् । उपऽसिच्य । उपऽहरति ॥ १० ॥ (१८)

इति तृतीयेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

तस्मा उषा हिङ्कृणोति सविता प्र स्तौति ॥ १ ॥

तस्मै । उषाः । हिङ् । कृणोति । सविता । प्र । स्तौति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरूर्जयोद्गायति त्वष्टा पुष्ट्या प्रति हरति विश्वे देवा निधनम् ॥२॥

बृहस्पतिः । ऊर्जा । उत् । गायति । त्वष्टा । पुष्ट्या । प्रति । हरति । विश्वे । देवाः । निऽधनम् ॥ २ ॥

निधनं भूत्याः प्रजायाः पशूनां भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

निऽधनम् । भूत्याः । प्रऽजायाः । पशूनाम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३ ॥

तस्मा उद्यन्त्सूर्यो हिङ्कृणोति संगवः प्र स्तौति ॥ ४ ॥

तस्मै । उत्ऽयन् । सूर्यः । हिङ् । कृणोति । सम्ऽगवः । प्र ।० ॥ ४ ॥

मध्यंदिन उद्गायत्यपराह्णः प्रति हरत्यस्तंयन्निधनम् ।

निधनं० ॥ ५ ॥

मध्यन्दिनः । उत् । गायति । अपरऽअह्नः । प्रति । हरति । अस्तम्ऽयन् । निऽधनम् । निऽधनम् ।० ॥ ५ ॥

तस्मा अभ्रो भवन् हिङ्कृणोति स्तनयन् प्र स्तौति ॥ ६ ॥

तस्मै । मुद्रः । अर्वन् । हिङ् । कृणोति । स्तनयन् । प्र । स्तौति ॥ ६ ॥

विद्योतमानः प्रति हरति वर्षन्नुद्गायत्युद्गृह्णन् निधनम् ॥ निधनं० ॥ ७ ॥

विऽद्योतमानः । प्रति । हरति । वर्षन् । उत् । गायति । उत्ऽगृह्णन् ॥ निऽधनम् ।० ॥ ७ ॥

अतिथीन् प्रति पश्यति हिङ्कृणोत्यभि वदति प्र स्तौत्युदकं याचत्युद्गायति ॥ ८ ॥

अतिथीन् । प्रति । पश्यति । हिङ् । कृणोति । अभि । वदति । प्र । स्तौति । उदकम् । याचति । उत् । गायति ॥ ८ ॥

उप हरति प्रति हरत्युच्छिष्टं निधनम् ॥ ९ ॥

उप । हरति । प्रति । हरति । उत्ऽशिष्टम् । निऽधनम् ॥ ९ ॥

निधनं भूत्याः प्रजायाः पशूनां भवति य एवं वेद ॥ १० ॥ (१९)

निऽधनम् । भूत्याः । प्रऽजायाः । पशूनाम् । भवति । यः ।० ॥ १० ॥ (१९)

इति तृतीयेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

यत् क्षत्तारं ह्वयत्या श्रावयत्येव तत् ॥ १ ॥

यत् । क्षत्तारम् । ह्वयति । आ । श्रावयति । एव । तत् ॥ १ ॥

यत् प्रतिशृणोति प्रत्याश्रावयत्येव तत् ॥ २ ॥

यत् । प्रतिऽशृणोति । प्रतिऽआश्रावयति । एव । तत् ॥ २ ॥

यत् परिवेष्टारः पात्रहस्ताः पूर्वे चापरे च प्रपद्यन्ते चमसाध्वर्यव एव ते ॥ ३ ॥

यत् । परिऽवेष्टारः । पात्रऽहस्ताः । पूर्वे । च । अपरे । च । प्रऽपद्यन्ते । चमसऽअध्वर्यवः । एव । ते ॥ ३ ॥

तेषां न कश्चनाहोता ॥ ४ ॥

तेषाम् । न । कः । चन । अहोता ॥ ४ ॥

यद् वा अतिथिपतिरतिथीन् परिविष्य गृहानुपोदैत्यवभृथमेव तदुपावैति ॥ ५ ॥

१ PṔ वर्षम् ।. We with J Cp. २ B वर्दति. ३ B K K̊ R V Dc याचु°. We with A B̊ D S̊ Cs P Ṕ J Cp. ४ P J कः ।.

यत् । वै । अतिथिऽपतिः । अतिथीन् । परिऽविष्य । गृहान् । उपऽउदैति । अवऽभृथम् । एव । तत् । उपऽअवैति ॥ ५ ॥

यत् संभागयति दक्षिणाः सभागयति यदनुतिष्ठत उदवस्यत्येव तत् ॥ ६ ॥

यत् । सभागयति । दक्षिणाः । सभागयति । यत् । अनुऽतिष्ठते । उत्ऽअवस्यति । एव । तत् ॥ ६ ॥

स उपहूतः पृथिव्यां भक्षयत्युपहूतस्तस्मिन् यत् पृथिव्यां विश्वरूपम् ॥ ७ ॥

सः । उपऽहूतः । पृथिव्याम् । भक्षयति । उपऽहूतः । तस्मिन् । यत् । पृथिव्याम् । विश्वऽरूपम् ॥ ७ ॥

स उपहूतोऽन्तरिक्षे भक्षयत्युपहूतस्तस्मिन् यदन्तरिक्षे विश्वरूपम् ॥ ८ ॥

०। उपऽहूतः । अन्तरिक्षे । भक्षयति । उपऽहूतः । तस्मिन् । यत् । अन्तरिक्षे । विश्वऽरूपम् ॥ ८ ॥

स उपहूतो दिवि भक्षयत्युपहूतस्तस्मिन् यद् दिवि विश्वरूपम् ॥ ९ ॥

०। उपऽहूतः । दिवि । भक्षयति । उपऽहूतः । तस्मिन् । यत् । दिवि । विश्वऽरूपम् ॥ ९ ॥

स उपहूतो देवेषु भक्षयत्युपहूतस्तस्मिन् यद् देवेषु विश्वरूपम् ॥ १० ॥

०। उपऽहूतः । देवेषु । भक्षयति । उपऽहूतः । तस्मिन् । यत् । देवेषु । विश्वऽरूपम् ॥ १० ॥

स उपहूतो लोकेषु भक्षयत्युपहूतस्तस्मिन् यल्लोकेषु विश्वरूपम् ॥ ११ ॥

०। उपऽहूतः । लोकेषु । भक्षयति । उपऽहूतः । तस्मिन् । यत् । लोकेषु । विश्वऽरूपम् ॥ ११ ॥

स उपहूत उपहूतः ॥ १२ ॥

सः । उपऽहूतः । उपऽहूतः ॥ १२ ॥

आप्नोतीमं लोकमाप्नोत्यमुम् ॥ १३ ॥

आप्नोति । इमम् । लोकम् । आप्नोति । अमुम् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्मतो लोकान् जयति य एवं वेद ॥ १४ ॥ (२०)

---

१ P P̂ °उवैति । We with J Cr. २ P P̂ J °तिष्ठति । We with Cp. ३ So we with all our MSS. See Rw.

ज्योतिष्मतः । लोकान् । जयति । यः । एवम् । वेद ॥ १७ ॥ (२०)

तृतीयेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

"प्रजापतिश्च" इति सूक्तस्य गोष्ठकर्मणि विनियोगः । "प्रजापतिरिति गोष्ठकर्माणि" इत्यादिसूत्रात् [कौ° ३. ३] । विस्तरस्तु "एह यन्तु पशवः" इति सूक्ते [२. २६] द्रष्टव्यः ॥

तथा अनडुत्सवे अनेन सूक्तेन निरस्तहविरभिमर्शनं संपातं दात्रयाचनं दानं च कुर्यात् । "प्रजापतिश्चेत्यनडुहम्" इति [कौ° ८. ७] सूत्रात् ॥

वस्तुतस्तु मेध्यवृषभस्य यानि भिन्नभिन्नान्यङ्गानि तानि भिन्नभिन्नदेवतारूपाणि भवन्तीति तस्य प्रशंसा ॥

प्रजापतिश्च परमेष्ठी च शृङ्गे इन्द्रः शिरो अग्निर्ललाटं यमः कृकाटम् ॥ १ ॥

प्रजाऽपतिः । च । परमेऽस्थी । च । शृङ्गे इति । इन्द्रः । शिरः । अग्निः । ललाटम् । यमः । कृकाटम् ॥ १ ॥

सोमो राजा मस्तिष्को द्यौरुत्तरहनुः पृथिव्यधरहनुः ॥ २ ॥

सोमः । राजा । मस्तिष्कः । द्यौः । उत्तरऽहनुः । पृथिवी । अधरऽहनुः ॥ २ ॥

विद्युज्जिह्वा मरुतो दन्ता रेवतीर्ग्रीवाः कृत्तिका स्कन्धा घर्मो वहः ॥ ३ ॥

विऽद्युत् । जिह्वा । मरुतः । दन्ताः । रेवतीः । ग्रीवाः । कृत्तिकाः । स्कन्धाः । घर्मः । वहः ॥ ३ ॥

विश्वं वायुः स्वर्गो लोकः कृष्णद्रं विधरणी निवेष्यः ॥ ४ ॥

विश्वम् । वायुः । स्वःऽगः । लोकः । कृष्णऽद्रम् । विऽधरणी । निऽवेष्यः ॥ ४ ॥

श्येनः क्रोडोऽन्तरिक्षं पाजस्यं१ बृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीकसाः ॥५॥

श्येनः । क्रोडः । अन्तरिक्षम् । पाजस्यम् । बृहस्पतिः । ककुद् । बृहतीः । कीकसाः ॥ ५ ॥

देवानां पत्नीः पृष्टय उपसदः पर्शवः ॥ ६ ॥

देवानाम् । पत्नीः । पृष्टयः । उपऽसदः । पर्शवः ॥ ६ ॥

मित्रश्च वरुणश्चांसौ त्वष्टा चार्यमा च दोषणी महादेवो बाहू ॥ ७ ॥

१ P ललाट° । We with P J Cp. २ A B B̈ K̈ R V Dc Cs कृत्तिकाः स्कन्धाः. We with D S̈. ३ R and Rw alone have निवेष्यः. ४ D K K̈ S̈ क्रोडोऽन्त°. We with B̈ V Dc Cs. ५ D S̈ °स्यं१. Dc °स्यं१. We with B̈ K K̈ V Cs. ६ K P पृष्टयः ।.

मित्रः । च । वरुणः । च । अंसौ । त्वष्टा । च । अर्यमा । च । दोषणी इति । महाऽदेवः । बाहू इति ॥ ७ ॥

इन्द्राणी भसद् वायुः पुच्छं पवमानो बालाः ॥ ८ ॥

इन्द्राणी । भसत् । वायुः । पुच्छम् । पवमानः । बालाः ॥ ८ ॥

ब्रह्म च क्षत्रं च श्रोणी बलमूरू ॥ ९ ॥

ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । श्रोणी इति । बलम् । ऊरू इति ॥ ९ ॥

धाता च सविता चाष्ठीवन्तौ जङ्घा गन्धर्वा अप्सरसः कुष्ठिका अदितिः शफाः ॥ १० ॥

धाता । च । सविता । च । अष्ठीवन्तौ । जङ्घाः । गन्धर्वाः । अप्सरसः । कुष्ठिकाः । अदितिः । शफाः ॥ १० ॥

चेतो हृदयं यकृन्मेधा व्रतं पुरीतत् ॥ ११ ॥

चेतः । हृदयम् । यकृत् । मेधा । व्रतम् । पुरिऽतत् ॥ ११ ॥

क्षुत् कुक्षिरिरा वनिष्ठुः पर्वताः प्लाशयः ॥ १२ ॥

क्षुत् । कुक्षिः । इरा । वनिष्ठुः । पर्वताः । प्लाशयः ॥ १२ ॥

क्रोधो वृक्कौ मन्युराण्डौ प्रजा शेपः ॥ १३ ॥

क्रोधः । वृक्कौ । मन्युः । आण्डौ । प्रऽजा । शेपः ॥ १३ ॥

नदी सूत्री वर्षस्य पतय स्तना स्तनयित्नुरूधः ॥ १४ ॥

नदी । सूत्री । वर्षस्य । पतयः । स्तनाः । स्तनयित्नुः । ऊधः ॥ १४ ॥

विश्वव्यचाश्चर्मौषधयो लोमानि नक्षत्राणि रूपम् ॥ १५ ॥

विश्वऽव्यचाः । चर्म । ओषधयः । लोमानि । नक्षत्राणि । रूपम् ॥ १५ ॥

देवजना गुदा मनुष्या॑ आन्त्राण्यत्रा उदरम् ॥ १६ ॥

देवऽजनाः । गुदाः । मनुष्याः । आन्त्राणि । अत्राः । उदरम् ॥ १६ ॥

रक्षांसि लोहितमितरजना ऊबध्यम् ॥ १७ ॥

---

१ R बालाः. २ P ऊरू इति ।. ३ K K̈ S̈ V Dc विधाता. We with A B Ḃ D R Cs P Ṗ J Cr. ४ All our authorities have वनिष्ठुः. (K̈ seems to read वनिष्ठुः.) ५ A K̈ R S̈ Ṗ J Dc वृक्कौ. We with Ḃ D K V Cs P Cr. ६ K̈ ॰त्रण्डौ. ७ K̈ ॰र्म॰.

इर्क्ष्यानि । लोहितम् । इतरऽजनाः । ऊबध्यम् ॥ १७ ॥

अभ्रं पीवो मज्जा निधनम् ॥ १८ ॥

अभ्रम् । पीवः । मज्जा । निऽधनम् ॥ १८ ॥

अग्निरासीन उत्थितोश्विना ॥ १९ ॥

अग्निः । आसीनः । उत्ऽस्थितः । अश्विना ॥ १९ ॥

इन्द्रः प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणा तिष्ठन् यमः ॥ २० ॥

इन्द्रः । प्राङ् । तिष्ठन् । दक्षिणा । तिष्ठन् । यमः ॥ २० ॥

प्रत्यङ् तिष्ठन् धातोदङ् तिष्ठन्त्सविता ॥ २१ ॥

प्रत्यङ् । तिष्ठन् । धाता । उदङ् । तिष्ठन् । सविता ॥ २१ ॥

तृणानि प्राप्तः सोमो राजा ॥ २२ ॥

तृणानि । प्रऽआप्तः । सोमः । राजा ॥ २२ ॥

मित्र ईक्षमाण आवृत्त आनन्दः ॥ २३ ॥

मित्रः । ईक्षमाणः । आऽवृत्तः । आऽनन्दः ॥ २३ ॥

युज्यमानो वैश्वदेवो युक्तः प्रजापतिर्विमुक्तः सर्वम् ॥ २४ ॥

युज्यमानः । वैश्वऽदेवः । युक्तः । प्रजाऽपतिः । विऽमुक्तः । सर्वम् ॥ २४ ॥

एतद् वै विश्वरूपं सर्वरूपं गोरूपम् ॥ २५ ॥

एतत् । वै । विश्वऽरूपम् । सर्वऽरूपम् । गोऽरूपम् ॥ २५ ॥

उपैनं विश्वरूपाः सर्वरूपाः पशवस्तिष्ठन्ति य एवं वेद ॥ २६ ॥ (२१)

उप । एनम् । विश्वऽरूपाः । सर्वऽरूपाः । पशवः । तिष्ठन्ति । यः । एवम् । वेद ॥ २६ ॥ (२१)

इति चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

शिरोरोगादिसर्वभैषज्ये कर्मणि "शीर्षक्तिम्" इत्यर्थसूक्तेन व्याधितशरीरम् अभिमृशति । ततः "पादाभ्यां ते" इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् आदित्यम् उपतिष्ठते । तथा च सूत्रम् । "शीर्षक्तिम् इत्यभिमृशति । उत्तमाभ्याम् [२१, २२] आदित्यम् उपतिष्ठते" इति [कौ॰ ४. ८] ॥

१ D K K̈ P पीवो. We with A B̈ K R̈ S̈ Dc Cs and P̈ J Cp. २ P दक्षिणा ।. We with P J Cp. ३ P̈ तिष्ठन् ।. We with P J Cp. ४ P °आप्ताः ।. We with P̈ J Cp

तथा अस्य सूक्तस्य अंहोलिङ्गगणे पाठात् तस्य गणस्य यत्रयत्र सर्वव्याधिभैषज्यादिषु विनियोगः उक्तस्तत्र सर्वत्रास्य विनियोगोनुसंधेयः। विस्तरस्तु "अक्षीभ्याम्" इति सूक्ते [२. ३३] द्रष्टव्यः॥

शीर्षक्तिं शीर्षामयं कर्णशूलं विलोहितम्।

सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं बहिर्निर्मन्त्रयामहे॥ १॥

शीर्षक्तिम्। शीर्षऽआमयम्। कर्णऽशूलम्। विऽलोहितम्।

सर्वम्। शीर्षण्यम्। ते। रोगम्। बहिः। निः। मन्त्रयामहे॥ १॥

कर्णाभ्यां ते कङ्कूषेभ्यः कर्णशूलं विसल्पकम्। सर्वं॰॥ २॥

कर्णाभ्याम्। ते। कङ्कूषेभ्यः। कर्णऽशूलम्। विऽसल्पकम्।॰॥ २॥

यस्य हेतोः प्रच्यवते यक्ष्मः कर्णत आस्यतः। सर्वं॰॥ ३॥

यस्य। हेतोः। प्रऽच्यवते। यक्ष्मः। कर्णतः। आस्यतः।॰॥ ३॥

यः कृणोति प्रमोतमन्धं कृणोति पूरुषम्। सर्वं॰॥ ४॥

यः। कृणोति। प्रऽमोतम्। अन्धम्। कृणोति। पुरुषम्।॰॥ ४॥

अङ्गभेदमङ्गज्वरं विश्वाङ्गर्यं विसल्पकम्।

सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं बहिर्निर्मन्त्रयामहे॥ ५॥

अङ्गऽभेदम्। अङ्गऽज्वरम्। विश्वऽअङ्गयम्। विऽसल्पकम्।

सर्वम्। शीर्षण्यम्। ते। रोगम्। बहिः।॰॥ ५॥

यस्य भीमः प्रतीकाश उद्वेपयति पूरुषम्।

तक्मानं विश्वशारदं बहि॰॥ ६॥

यस्य। भीमः। प्रतिऽकाशः। उत्ऽवेपयति। पुरुषम्।

तक्मानम्। विश्वऽशारदम्। बहिः।॰॥ ६॥

य ऊरू अनुसर्पत्यथो एति गवीनिके।

यक्ष्मं ते अन्तरङ्गेभ्यो बहि॰॥ ७॥

यः। ऊरू इति। अनुऽसर्पति। अथो इति। एति। गवीनिके इति।

यक्ष्मम्। ते। अन्तः। अङ्गेभ्यः। बहिः।॰॥ ७॥

---

१ P विऽलोहितम्।. We with P J Cp. २ So we with all our MSS. See Rw.

३ K K V Dc P कृणोति. We with A B B D R S Cs P J Cp.

यदि कामादपकामाद्धृदयाज्जायते परि ।

हृदो बलासमङ्गेभ्यो बहि० ॥ ८ ॥

यदि । कामात् । अपऽकामात् । हृदयात् । जायते । परि ।

हृदः । बलासम् । अङ्गेभ्यः । बहिः ।० ॥ ८ ॥

हरिमाणं ते अङ्गेभ्योऽप्वामन्तरोदरात् ।

यक्ष्मोधामन्तरात्मनो बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ९ ॥

हरिमाणम् । ते । अङ्गेभ्यः । अप्वाम् । अन्तरा । उदरात् ।

यक्ष्मःऽधाम् । अन्तः । आत्मनः । बहिः । निः । मन्त्रयामहे ॥ ॥ ९ ॥

आसो बलासो भवतु मूत्रं भवत्वामयत् ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १० ॥ (२२)

आसः । बलासः । भवतु । मूत्रम् । भवतु । आमयत् ।

यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ १० ॥ (२२)

बहिर्बिलं निर्द्रवतु काहाबाहं तवोदरात् । यक्ष्माणां० ॥ ११ ॥

बहिः । बिलम् । निः । द्रवतु । काहाबाहम् । तव । उदरात् ॥० ॥ ११ ॥

उदरात् ते क्लोम्नो नाभ्या हृदयादधि ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १२ ॥

उदरात् । ते । क्लोम्नः । नाभ्याः । हृदयात् । अधि ।

यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ १२ ॥

याः सीमानं विरुजन्ति मूर्धानं प्रत्यर्षणीः ।

अहिंसन्तीरनामया निर्द्रवन्तु बहिर्बिलम् ॥ १३ ॥

याः । सीमानम् । विऽरुजन्ति । मूर्धानम् । प्रति । अर्षणीः ।

अहिंसन्तीः । अनामयाः । निः । द्रवन्तु । बहिः । बिलम् ॥ १३ ॥

या हृदयमुपर्षन्त्यनुतन्वन्ति कीकसाः । अहिं० ॥ १४ ॥

---

१ B D K̆ यक्ष्मो°. २ P अर्षणीः।. ३ A D R K̆ °मुपश्रुष° here and in the following two verses. We with B K S̆ V Dc Cs.

याः । हृदयम् । उपऽऋषन्ति । अनुऽतन्वन्ति । कीकसाः ।० ॥ १४ ॥

याः पार्श्वे उपर्षन्त्यनुनिक्षन्ति पृष्टीः । अहिं० ॥ १५ ॥

याः । पार्श्वे इति । उपऽऋषन्ति । अनुऽनिक्षन्ति । पृष्टीः ।० ॥ १५ ॥

यास्तिरश्चीरुपर्षन्त्यर्षणीर्वक्षणासु ते । अहिं० ॥ १६ ॥

याः । तिरश्चीः । उपऽऋषन्ति । अर्षणीः । वक्षणासु । ते ।० ॥ १६ ॥

या गुदा अनुसर्पन्त्यान्त्राणि मोहयन्ति च । अहिं० ॥ १७ ॥

याः । गुदाः । अनुऽसर्पन्ति । आन्त्राणि । मोहयन्ति । च ।० ॥ १७ ॥

या मज्ज्ञो निर्धयन्ति परूंषि विरुजन्ति च ।
अहिंसन्तीरनामया निर्द्रवन्तु बहिर्बिलम् ॥ १८ ॥

याः । मज्ज्ञः । निःऽधयन्ति । परूंषि । विऽरुजन्ति । च ।
अहिंसन्तीः । अनामयाः । निः । द्रवन्तु । बहिः । बिलम् ॥ १८ ॥

ये अङ्गानि मदयन्ति यक्ष्मासो रोपणास्तव ।
यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १९ ॥

ये । अङ्गानि । मदयन्ति । यक्ष्मासः । रोपणाः । तव ।
यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ १९ ॥

विसल्पस्य विद्रधस्य वातीकारस्य वालजेः ।
यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ २० ॥

विऽसल्पस्य । विऽद्रधस्य । वातीऽकारस्य । वा । अलजेः ।
यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ २० ॥

पादाभ्यां ते जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परि भंससः ।
अनूकादर्षणीरुष्णिहाभ्यः शीर्ष्णो रोगमनीनशम् ॥ २१ ॥

पादाभ्याम् । ते । जानुऽभ्याम् । श्रोणिऽभ्याम् । परि । भंससः ।
अनूकात् । अर्षणीः । उष्णिहाभ्यः । शीर्ष्णः । रोगम् । अनीनशम् ॥ २१ ॥

---

१ B D K K̂ V Cs P̥ Cp पृष्ठीः. S̈ Dc पृष्ठीः changed to पृष्टीः. We with A B̂ R P̂ J.
२ A B B̂ D K K̂ R S̈ V Dc Cs P P̂ J Cp मज्जो. ३ P बलम् ।. ४ B D S̈ येङ्गानि. ५ So we with all our authorities. See Rw.

सं ते॑ शी॒र्ष्णः क॒पाला॑नि हृद॑यस्य च॒ यो वि॒धुः ।
उ॒द्यन्ना॑दित्य र॒श्मिभिः॑ शी॒र्ष्णो रोग॑मनीनशोऽङ्गभे॒दम॑शीशमः ॥२२॥(२३)

सम् । ते॒ । शी॒र्ष्णः । क॒पाला॑नि । हृद॑यस्य । च॒ । यः । वि॒ऽधुः ।
उ॒त्ऽयन् । आ॒दि॒त्य॒ । र॒श्मिऽभिः॑ । शी॒र्ष्णः । रोग॑म् । अ॒नी॒न॒शः॒ । अ॒ङ्ग॒ऽभे॒दम् । अ॒शी॒-
श॒मः॒ ॥ २२ ॥ (२३)

चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

"अस्य वामस्य" इत्यनुवाकस्य सलिलगणमध्ये पाठः । अतः "°सलिलैः क्षीरौदनम् अश्नाति । मन्थान्तानि" इति [कौ° ३. १] "सलिलैः सर्वकामः" [कौ° ३. ७] इत्यादावस्य विनियोगः ॥ सलिलगणश्च "आपो हि ष्ठा" इति सूक्ते [१. ५] द्रष्टव्यः ॥

अस्य वामस्येति सूक्तमन्त्रा ऋगन्तर्भूते तस्मिन्नेव सूक्ते [ऋ० १६४] दृष्टाः । तत्र तद्भाष्यं सायणीयं द्रष्टव्यम् ॥

अ॒स्य वा॒मस्य॑ पलि॒तस्य॒ होतु॒स्तस्य॒ भ्राता॑ मध्य॒मो अ॒स्त्यश्नः॑ ।
तृ॒तीयो॒ भ्राता॑ घृ॒तपृ॑ष्ठो अ॒स्यात्रा॑पश्यं वि॒श्पतिं॑ स॒प्तपु॑त्रम् ॥ १ ॥

अ॒स्य । वा॒मस्य॑ । प॒लि॒तस्य॑ । होतुः॑ । तस्य॑ । भ्राता॑ । म॒ध्य॒मः । अ॒स्ति॒ । अश्नः॑ ।
तृ॒तीयः॑ । भ्राता॑ । घृ॒तऽपृ॑ष्ठः । अ॒स्य॒ । अत्र॑ । अ॒प॒श्य॒म् । वि॒श्पति॑म् । स॒प्तऽपु॑त्रम् ॥ १ ॥

स॒प्त यु॑ञ्जन्ति॒ रथ॒मेक॑चक्र॒मेको॒ अश्वो॑ वहति स॒प्तना॑मा ।
त्रि॒नाभि॑ च॒क्रम॒जर॑मन॒र्वं यत्रे॒मा विश्वा॒ भुव॒नाधि॑ त॒स्थुः ॥ २ ॥

स॒प्त । यु॒ञ्ज॒न्ति॒ । रथ॑म् । एक॑ऽचक्रम् । एकः॑ । अश्वः॑ । व॒ह॒ति॒ । स॒प्तऽना॑मा ।
त्रि॒ऽना॒भि॑ । च॒क्रम् । अ॒जर॑म् । अ॒न॒र्वम् । यत्र॑ । इ॒मा । विश्वा॑ । भुव॑ना । अधि॑ । त॒स्थुः ॥ २ ॥

इ॒मं रथ॒मधि॒ ये स॒प्त त॒स्थुः स॒प्तच॑क्रं स॒प्त व॑ह॒न्त्यश्वाः॑ ।
स॒प्त स्वसा॑रो अ॒भि सं न॑वन्त॒ यत्र॒ गवां॒ निहि॑ता स॒प्त नाम॑ ॥ ३ ॥

इ॒मम् । रथ॑म् । अधि॑ । ये । स॒प्त । त॒स्थुः । स॒प्तऽच॑क्रम् । स॒प्त । व॒ह॒न्ति॒ । अश्वाः॑ ।
स॒प्त । स्वसा॑रः । अ॒भि । सम् । न॒व॒न्त॒ । यत्र॑ । गवा॑म् । निऽहि॑ता । स॒प्त । नाम॑ ॥ ३ ॥

को द॑दर्श प्रथ॒मं जाय॑मानमस्थ॒न्वन्तं॒ यद॑न॒स्था बिभ॑र्ति ।

---

१ P P̊ J विधुः ।. Cp विऽधुः ।. २ P अस्ति. We with P̊ J Cp. ३ B सप्तनामा. ४ P̊ J Cp नाम ।. We with P. ५ B̊ K̊ S̊ Cs P J बिभर्ति. Dc बिभ° changed to बिभ॑°. J बिभर्ति । changed to बिभर्ति ।. We with A B̊ D K V P̊ Cp.

भूम्या असुरसृगात्मा क्व स्वित् को विद्वांसमुप गात् प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः। ददर्श। प्रथमम्। जायमानम्। अस्थन्ऽवन्तम्। यत्। अनस्था। बिभर्ति।
भूम्याः। असुः। असृक्। आत्मा। क्व। स्वित्। कः। विद्वांसम्। उप। गात्। प्रष्टुम्।
एतत् ॥ ४ ॥

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः।
शीर्ष्णः क्षीरं दुह्रते गावो अस्य वव्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ५ ॥

इह। ब्रवीतु। यः। ईम्। अङ्ग। वेद। अस्य। वामस्य। निऽहितम्। पदम्। वेः।
शीर्ष्णः। क्षीरम्। दुह्रते। गावः। अस्य। वव्रिम्। वसानाः। उदकम्। पदा। अपुः ॥ ५ ॥

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन् देवानामेना निहिता पदानि।
वत्से बष्कयेऽधि सप्त तन्तून् वि तत्निरे कवय ओतवा उ ॥ ६ ॥

पाकः। पृच्छामि। मनसा। अविऽजानन्। देवानाम्। एना। निऽहिता। पदानि।
वत्से। बष्कये। अधि। सप्त। तन्तून्। वि। तत्निरे। कवयः। ओतवै। ऊं इति ॥ ६ ॥

अचिकित्वांश्चिकितुषश्चिदत्र कवीन् पृच्छामि विद्मनो न विद्वान्।
वि यस्तस्तम्भ षडिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकम् ॥ ७ ॥

अचिकित्वान्। चिकितुषः। चित्। अत्र। कवीन्। पृच्छामि। विद्मनः। न। विद्वान्।
वि। यः। तस्तम्भ। षट्। इमा। रजांसि। अजस्य। रूपे। किम्। अपि। स्वित्। ए-
कम् ॥ ७ ॥

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे।
सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता। पितरम्। ऋते। आ। बभाज। धीती। अग्रे। मनसा। सम्। हि। जग्मे।
सा। बीभत्सुः। गर्भऽरसा। निऽविद्धा। नमस्वन्तः। इत्। उपऽवाकम्। ईयुः ॥ ८ ॥

युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणाया अतिष्ठद् गर्भो वृजनीष्वन्तः।
अमीमेद् वत्सो अनु गामपश्यद् विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता। माता। आसीत्। धुरि। दक्षिणायाः। अतिष्ठत्। गर्भः। वृजनीषु। अन्तः।

---

१ K आपुः।. J आपुः। changed to अपुः।. P P̍ Cp अपुः।. २ B S °विजानन्.

अमीमेत् । वत्सः । अनु । गाम् । अपश्यत् । विश्वऽरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

तिस्रो मातॄस्त्रीन् पितॄन् बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्त[1] ।
मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदो वाचमविश्वविन्नाम् ॥ १० ॥(२४)

तिस्रः । मातॄः । त्रीन् । पितॄन् । बिभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ईम् । अव । ग्लपयन्त ।
मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्य । पृष्ठे । विश्वऽविदः । वाचम् । अविश्वऽविन्नाम् ॥ १० ॥(२४)

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने यस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा ।
तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न च्छिद्यते सनाभिः ॥ ११ ॥

पञ्चऽअरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । यस्मिन् । आऽतस्थुः । भुवनानि । विश्वा ।
तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । छिद्यते । सऽनाभिः ॥ ११ ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।
अथेमे अन्य उपरे विचक्षणे सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चऽपादम् । पितरम् । द्वादशऽआकृतिम् । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणम् ।
अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणे । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितम् ॥ १२ ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।
आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥ १३ ॥

द्वादशऽअरम् । नहि । तत् । जराय । वर्वर्ति । चक्रम् । परि । द्याम् । ऋतस्य ।
आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि । विंशतिः । च । तस्थुः ॥ १३ ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।
सूर्यस्य चक्षू[2] रजसैत्यावृतं यस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सऽनेमि । चक्रम् । अजरम् । वि । ववृते । उत्तानायाम् । दश । युक्ताः । वहन्ति ।
सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽवृतम् । यस्मिन् । आऽतस्थुः । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः ।
कविर्यः पुत्रः स ईमा[3] चिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पितासत् ॥ १५ ॥

---

१ A alone has the *Rigveda* reading ग्लापयन्ति. २ B B^h K^m चक्षु. Dc चक्षु changed to चक्षु. ३ B इमा.

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊँ इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अक्षण्ऽवान् । न । वि । चेतत् । अन्धः ।

कविः । यः । पुत्रः । सः । ईम् । आ । चिकेत । यः । ता । विऽजानात् । सः । पितुः । पिता । असत्[1] ॥ १५ ॥

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षडिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामश स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥१६॥

साकम्ऽजानाम् । सप्तथम् । आहुः । एकऽजम् । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति ।

तेषाम् । इष्टानि । विऽहितानि । धामऽशः । स्थात्रे । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥ १६ ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ।
सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात् क्व स्वित् सूते नहि यूथे अस्मिन् ॥१७॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सम् । बिभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।

सा । कद्रीची । कम् । स्वित् । अर्धम् । परा । अगात् । क्व । स्वित् । सूते । नहि । यूथे । अस्मिन् ॥ १७ ॥

अवः परेण पितरं यो अस्य वेदावः परेण पर एनावरेण ।
कवीयमानः क इह प्र वोचद् देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरम् । यः । अस्य । वेद । अवः । परेण । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्रऽजातम् ॥ १८ ॥

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराच आहुर्ये पराञ्चस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।
इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये । अर्वाञ्चः । तान् । ऊँ इति । पराचः । आहुः । ये । पराञ्चः । तान् । ऊँ इति । अर्वाचः । आहुः ।

इन्द्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

---

१ P आसत् ।.   २ B K̄ धामशः स्थात्रे.

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सऽयुजा । सखाया । समानम् । वृक्षम् । परि । सस्वजाते इति ।
तयोः । अन्यः । पिप्पलम् । स्वादु । अत्ति । अनश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।
तस्य यदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥ २१ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवते । च । अधि । विश्वे ।
तस्य । यत् । आहुः । पिप्पलम् । स्वादु । अग्रे । तत् । न । उत् । नशत् । यः । पितरम् । न । वेद ॥ २१ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भक्षमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।
एना विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥२२॥(२५)

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भक्षम् । अनिऽमेषम् । विदथा । अभिऽस्वरन्ति ।
एना । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकम् । अत्र । आ । विवेश ॥ २२ ॥(२५)

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"यद् गायत्रे" इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

यद् गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभं वा त्रैष्टुभान्निरतक्षत ।
यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत् तद् विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ १ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रम् । आऽहितम् । त्रैस्तुभम् । वा । त्रैस्तुभात् । निःऽअतक्षत ।
यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितम् । पदम् । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वम् । आनशुः ॥ १ ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।
वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कम् । अर्केण । साम । त्रैस्तुभेन । वाकम् ।
वाकेन । वाकम् । द्विऽपदा । चतुःऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २ ॥

---

१ A B R S and J पिप्पलं. We with D K K V Dc Cs and P P Cr. २ A R J Cr पिप्पलं. We with B D K K S V Dc Cs P P. ३ P आहुः ।. ४ P आनशुः ।.

जग॑ता॒ सिन्धुं॑ दि॒व्य॑स्कभाय॒द् रथं॑त॒रे सूर्यं॒ पर्य॑पश्यत् ।
गा॒य॒त्रस्य॑ स॒मिध॑स्ति॒स्र आ॑हु॒स्ततो॑ म॒ह्ना प्र रि॑रिचे महि॒त्वा ॥ ३ ॥
जग॑ता । सिन्धु॑म् । दि॒वि । अ॒स्क॒भा॒य॒त् । र॒थ॒म्ऽत॒रे । सूर्य॑म् । परि॑ । अ॒प॒श्य॒त् ।
गा॒य॒त्रस्य॑ । स॒म्ऽइध॑ः । ति॒स्रः । आ॒हु॒ः । तत॑ः । म॒ह्ना । प्र । रि॒रि॒चे॒ । म॒हि॒ऽत्वा ॥ ३ ॥
उप॑ ह्वये सु॒दुघां॑ धे॒नुमे॒तां सु॒हस्तो॑ गो॒धुगु॒त दो॑हदेनाम् ।
श्रेष्ठं॑ स॒वं स॑वि॒ता सा॑विष॒न्नो॒ऽभी॑द्धो घ॒र्मस्तदु॒ षु प्र वो॑चत् ॥ ४ ॥
उप॑ । ह्व॒ये॒ । सु॒ऽदुघा॑म् । धे॒नुम् । ए॒ताम् । सु॒ऽहस्त॑ः । गो॒ऽधुक् । उ॒त । दो॒ह॒त् । ए॒ना॒म् ।
श्रेष्ठ॑म् । स॒वम् । स॒वि॒ता । सा॒वि॒ष॒त् । न॒ः । अ॒भिऽइ॑द्धः । घ॒र्मः । तत् । ऊं॒ इति॑ । सु ।
प्र । वो॒च॒त् ॥ ४ ॥
हि॒ङ्कृ॒ण्व॒ती व॑सु॒पत्नी॒ वसू॑नां व॒त्समि॒च्छन्ती॒ मन॑सा॒भ्याग॑त् ।
दु॒हाम॒श्विभ्यां॒ पयो॑ अ॒घ्न्येयं सा व॑र्धतां मह॒ते सौभ॑गाय ॥ ५ ॥
हि॒ङ्ऽकृ॒ण्व॒ती । व॒सु॒ऽपत्नी॑ । वसू॑नाम् । व॒त्सम् । इ॒च्छन्ती॑ । मन॑सा । अ॒भि॒ऽआग॑त् ।
दु॒हाम् । अ॒श्विऽभ्या॑म् । पय॑ः । अ॒घ्न्या । इ॒यम् । सा । व॒र्ध॒ता॒म् । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय ॥ ५ ॥
गौर॑मीमेद॒भि व॒त्सं मि॒षन्तं॑ मू॒र्धानं॒ हिङ्ङ॑कृणो॒न्मात॒वा उ॑ ।
सृक्वा॑णं घ॒र्मम॒भि वा॑वशा॒ना मिमा॑ति मा॒युं पय॑ते॒ पयो॑भिः ॥ ६ ॥
गौः । अ॒मी॒मे॒त् । अ॒भि । व॒त्सम् । मि॒षन्त॑म् । मू॒र्धान॑म् । हिङ् । अ॒कृ॒णो॒त् । मा॒-
त॒वै । ऊं॒ इति॑ ।
सृक्वा॑णम् । घ॒र्मम् । अ॒भि । वा॒व॒शा॒ना । मिमा॑ति । मा॒युम् । पय॑ते । पय॑ःऽभिः ॥ ६ ॥
अ॒यं स शि॑ङ्क्ते॒ येन॒ गौर॒भीवृ॑ता॒ मिमा॑ति मा॒युं ध्व॒सना॒वधि॑ श्रि॒ता ।
सा चि॒त्तिभि॒र्नि हि च॒कार॒ मर्त्या॑न् वि॒द्युद्भव॑न्ती॒ प्रति॑ व॒व्रिमौ॑हत ॥ ७ ॥
अ॒यम् । सः । शि॒ङ्क्ते॒ । येन॑ । गौः । अ॒भिऽवृ॑ता । मिमा॑ति । मा॒युम् । ध्व॒सनौ॑ । अधि॑ । श्रि॒ता ।
सा । चि॒त्तिऽभि॑ः । नि । हि । च॒कार॑ । मर्त्या॑न् । वि॒ऽद्युत् । भव॑न्ती । प्रति॑ । व॒व्रिम् ।
औ॒ह॒त॒ ॥ ७ ॥
अ॒न॒च्छ॑ये तु॒रगा॑तु जी॒वमेज॑द् ध्रु॒वं मध्य॒ आ प॒स्त्या॑नाम् ।

१ All our authorities have हिङ्कृ॰. २ B D ॰मौहत्. R Dc Cs ॰हत् changed to ॰हत. We with A B K K S V P P J Cr.

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ८ ॥

अनत् । शये । तुरऽगातु । जीवम् । एजत् । ध्रुवम् । मध्ये । आ । पस्त्यानाम् ।
जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ॥ ८ ॥

विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठे युवानं सन्तं पलितो जगार ।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ९ ॥

विऽधुम् । दद्राणम् । सलिलस्य । पृष्ठे । युवानम् । सन्तम् । पलितः । जगार ।
देवस्य । पश्य । काव्यम् । महिऽत्वा । अद्य । ममार । सः । ह्यः । सम् । आन ॥ ९ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।
स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिरा विवेश ॥ १० ॥ (२६)

यः । ईम् । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईम् । ददर्श । हिरुक् । इत् ।
नु । तस्मात् ।
सः । मातुः । योना । परिऽवीतः । अन्तः । बहुऽप्रजाः । निःऽऋतिः । आ । विवेश ॥ १० ॥(२६)

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ११ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परा । च । पथिऽभिः । चरन्तम् ।
सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तः ॥ ११ ॥

द्यौर्नः पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्नो माता पृथिवी महीयम् ।
उत्तानयोश्चम्वो॒र्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ १२ ॥

द्यौः । नः । पिता । जनिता । नाभिः । अत्र । बन्धुः । नः । माता । पृथिवी । मही । इयम् ।
उत्तानयोः । चम्वोः[1] । योनिः । अन्तः । अत्र । पिता । दुहितुः । गर्भम् । आ । अधात् ॥ १२ ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि वृष्णो अश्वस्य रेतः ।
पृच्छामि विश्वस्य भुवनस्य नाभिं पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ १३ ॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः ।
पृच्छामि । विश्वस्य । भुवनस्य । नाभिम् । पृच्छामि । वाचः । परमम् । विऽओम ॥ १३ ॥

---

१ K K̈ °चम्वो॒ः°. We with B̈ D R S̈ V Dc Cs.

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः।
अयं यज्ञो विश्वस्य भुवनस्य नाभिर्ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ १४ ॥

इयम्। वेदिः। परः। अन्तः। पृथिव्याः। अयम्। सोमः। वृष्णः। अश्वस्य। रेतः।
अयम्। यज्ञः। विश्वस्य। भुवनस्य। नाभिः। ब्रह्मा। अयम्। वाचः। परमम्।
विऽओम ॥ १४ ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि।
यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्यादिद् वाचो अश्नुवे भागमस्याः ॥ १५ ॥

न। वि। जानामि। यत्ऽइव। इदम्। अस्मि। निण्यः। सम्ऽनद्धः। मनसा। चरामि।
यदा। मो। आऽअगन्। प्रथमऽजाः। ऋतस्य। आत्। इत्। वाचः। अश्नुवे। भागम्।
अस्याः ॥ १५ ॥

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः।
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥ १६ ॥

अपाङ्। प्राङ्। एति। स्वधया। गृभीतः। अमर्त्यः। मर्त्येन। सऽयोनिः।
ता। शश्वन्ता। विषूचीना। विऽयन्ता। नि। अन्यम्। चिक्युः। न। नि। चिक्युः।
अन्यम् ॥ १६ ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ १७ ॥

सप्त। अर्धऽगर्भाः। भुवनस्य। रेतः। विष्णोः। तिष्ठन्ति। प्रऽदिशा। विऽधर्मणि।
ते। धीतिऽभिः। मनसा। ते। विपःऽचितः। परिऽभुवः। परि। भवन्ति। विश्वतः ॥ १७ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्ते अमी समासते ॥ १८ ॥

ऋचः। अक्षरे। परमे। विऽओमन्। यस्मिन्। देवाः। अधि। विश्वे। निऽसेदुः।

---

१ B B̄ ऋतस्या॰. २ P P̄ Cp मा। We with J. ३ B̄ ॰तो अमर्त्यो. ४ B B̄ D B̄ Cs न्युन्यं. We with K K̄ V Dc. ५ P चिक्युः। ६ K ॰ष्णोस्तिष्ठन्ति. ७ P प्रऽदिशाः। We with P̄ J Cp.

वा। तत्। न। [illegible]। तत्। विदुः। ते। अमी

इति। सम्। आसते॥ १८॥

ऋचः पदं मात्रया कल्पयन्तोऽर्धर्चेन चाक्लृपुर्विश्वमेजत्।

त्रिपाद् ब्रह्म पुरुरूपं वि तष्ठे तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः॥ १९॥

ऋचः। पदम्। मात्रया। कल्पयन्तः। अर्धऽऋचेन। चक्लृपुः। विश्वम्। एजत्।

त्रिऽपात्। ब्रह्म। पुरुऽरूपम्। वि। तस्थे। तेन। जीवन्ति। प्रऽदिशः। चतस्रः॥ १९॥

सूयवसाद् भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम।

अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती॥ २०॥ (१७)

सुयवसऽअत्। भगऽवती। हि। भूयाः। अथो इति। वयम्। भगऽवन्तः। स्याम।

अद्धि। तृणम्। अघ्न्ये। विश्वऽदानीम्। पिब। शुद्धम्। उदकम्। आऽचरन्ती॥ २०॥ (१७)

गौरिन्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी।

अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा भुवनस्य पङ्क्तिस्तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति॥ २१॥

गौः। इत्। मिमाय। सलिलानि। तक्षती। एकऽपदी। द्विऽपदी। सा। चतुःऽपदी।

अष्टाऽपदी। नवऽपदी। बभूवुषी। सहस्रऽअक्षरा। भुवनस्य। पङ्क्तिः। तस्याः। समुद्राः।

अधि। वि। क्षरन्ति॥ २१॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति।

त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद् घृतेन पृथिवीं व्यूदुः॥ २२॥

कृष्णम्। निऽयानम्। हरयः। सुऽपर्णाः। अपः। वसानाः। दिवम्। उत्। पतन्ति।

ते। आ। अववृत्रन्। सदनात्। ऋतस्य। आत्। इत्। घृतेन। पृथिवीम्। वि। ऊदुः॥ २२॥

अपादेति प्रथमा पद्वतीनां कस्तद् वां मित्रावरुणा चिकेत।

गर्भो भारं भरत्या चिदस्या ऋतं पिपर्त्यनृतं नि पाति॥ २३॥

अपात्। एति। प्रथमा। पत्ऽवतीनाम्। कः। तत्। वाम्। मित्रावरुणा। चिकेत।

गर्भः। भारम्। भरति। आ। चित्। अस्याः। ऋतम्। पिपर्ति। अनृतम्। नि। पाति॥ २३॥

विराड् वाग् विराट् पृथिवी विराडन्तरिक्षं विराट् प्रजापतिः।

विराण्मृत्युः साध्यानामधिराजो बभूव तस्य भूतं भव्यं वशे स मे भूतं भव्यं वशे कृणोतु ॥ २४ ॥

विऽराट् । वाक् । विऽराट् । पृथिवी । विऽराट् । अन्तरिक्षम् । विऽराट् । प्रजाऽपतिः । विऽराट् । मृत्युः । साध्यानाम् । अधिऽराजः । बभूव । तस्य । भूतम् । भव्यम् । वशे । सः । मे । भूतम् । भव्यम् । वशे । कृणोतु ॥ २४ ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषूवता पर एनावरेण ।
उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ २५ ॥

शकऽमयम् । धूमम् । आरात् । अपश्यम् । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण । उक्षाणम् । पृश्निम् । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ २५ ॥

त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् ।
विश्वमन्यो अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥ २६ ॥

त्रयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । सम्ऽवत्सरे । वपते । एकः । एषाम् । विश्वम् । अन्यः । अभिऽचष्टे । शचीभिः । ध्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपम् ॥ २६ ॥

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा[1] ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या३ वदन्ति ॥ २७ ॥

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः[2] । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः । गुहा । त्रीणि । निऽहिता । न । इङ्गयन्ति । तुरीयम् । वाचः । मनुष्याः३ । वदन्ति ॥ २७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ २८ ॥ (१८)

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।
एकम् । सत् । विप्राः । बहुऽधा । वदन्ति । अग्निम् । यमम् । मातरिश्वानम् । आहुः ॥ २८ ॥ (१८)

पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इति नवमं काण्डं समाप्तम् ॥

---

१ R विदुर्ब्राह्मणा. २ P विदुः ।.

“यां कल्पयन्ति” इत्यर्थसूक्तस्य कृत्याप्रतिहरणगणे पाठात् कृत्यानिर्हरणार्थे शान्त्युदके एतत् सूक्तं विनियुज्यते । तद् उक्तं कौशिकेन । “यां कल्पयन्तीति महाशान्तिम् आवपते” इति [कौ० ५. १] ॥ कृत्याप्रतिहरणगणः “दूष्या दूषिरसि” इति सूक्ते [२. ११] द्रष्टव्यः : विनियोगान्तरं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

यां कल्पयन्ति वहतौ वधूमिव विश्वरूपां हस्तकृतां चिकित्सवः ।
सारादेत्वप नुदाम एनाम् ॥ १ ॥

याम् । कल्पयन्ति । वहतौ । वधूम्ऽइव । विश्वऽरूपाम् । हस्तऽकृताम् । चिकित्सवः ।
सा । आरात् । एतु । अप । नुदामः । एनाम् ॥ १ ॥

शीर्षण्वती नस्वती कर्णिनी कृत्याकृता संभृता विश्वरूपा ।
सारादेत्वप नुदाम एनाम् ॥ २ ॥

शीर्षण्ऽवती । नस्वती । कर्णिनी । कृत्याऽकृता । सम्ऽभृता । विश्वऽरूपा ॥
सा । आरात् । एतु । अप । नुदामः । एनाम् ॥ २ ॥

शूद्रकृता राजकृता स्त्रीकृता ब्रह्मभिः कृता ।
जाया पत्या नुत्तेव कर्तारं बन्ध्वृच्छतु[1] ॥ ३ ॥

शूद्रऽकृता । राजऽकृता । स्त्रीऽकृता । ब्रह्मऽभिः । कृता ।
जाया । पत्या । नुत्ताऽइव । कर्तारम् । बन्धु । ऋच्छतु ॥ ३ ॥

अनयाहमोषध्या सर्वाः कृत्या अदूदुषम् ।
यां क्षेत्रे चक्रुर्यां गोषु यां वा ते पुरुषेषु ॥ ४ ॥

अनया । अहम् । ओषध्या । सर्वाः । कृत्याः । अदूदुषम् ।
याम् । क्षेत्रे । चक्रुः । याम् । गोषु । याम् । वा । ते । पुरुषेषु ॥ ४ ॥

अघमस्त्वघकृते शपथः शपथीयते ।
प्रत्यक् प्रतिप्रहिण्मो यथा कृत्याकृतं हनत् ॥ ५ ॥

अघम् । अस्तु । अघऽकृते । शपथः । शपथिऽयते ।

---

1 B^h K^m R Cs J बन्ध्वृच्छतु (J बन्धु). We with A D K S^m V Dc and P P^I Cp (बन्धु ।).

प्रत्यक् । प्रतिऽप्रहिणः । यथा । कृत्याऽकृतम् । हनत् ॥ ५ ॥

प्रतीचीन आङ्गिरसोऽध्यक्षो नः पुरोहितः ।
प्रतीचीः कृत्या आकृत्यामून् कृत्याकृतो जहि ॥ ६ ॥

प्रतीचीनः । आङ्गिरसः । अधिऽअक्षः । नः । पुरःऽहितः ।
प्रतीचीः । कृत्याः । आऽकृत्य । अमून् । कृत्याऽकृतः । जहि ॥ ६ ॥

यस्त्वोवाच परेहीति प्रतिकूलमुदाय्यम् ।
तं कृत्येऽभिनिवर्तस्व मास्मानिच्छो अनागसः ॥ ७ ॥

यः । त्वा । उवाच । परा । इहि । इति । प्रतिऽकूलम् । उत्ऽआय्यम् ।
तम् । कृत्ये । अभिऽनिवर्तस्व । मा । अस्मान् । इच्छः । अनागसः ॥ ७ ॥

यस्ते परूंषि संदधौ रथस्येवर्भुर्धिया ।
तं गच्छ तत्र तेऽयनमज्ञातस्तेऽयं जनः ॥ ८ ॥

यः । ते । परूंषि । सम्ऽदधौ । रथस्यऽइव । ऋभुः । धिया ।
तम् । गच्छ । तत्र । ते । अयनम् । अज्ञातः । ते । अयम् । जनः ॥ ८ ॥

ये त्वा कृत्वालेभिरे विद्वला अभिचारिणः ।
शंभ्वी३दं कृत्यादूषणं प्रतिवर्त्म पुनःसरं तेन त्वा स्नपयामसि ॥ ९ ॥

ये । त्वा । कृत्वा । आऽलेभिरे । विद्वलाः । अभिऽचारिणः ।
शम्ऽभु । इदम् । कृत्याऽदूषणम् । प्रतिऽवर्त्म । पुनःऽसरम् । तेन । त्वा । स्नपयामसि ॥ ९ ॥

यद् दुर्भगां प्रस्नपितां मृतवत्सामुपेयिम ।
अपैतु सर्वं मत् पापं द्रविणं मोप तिष्ठतु ॥ १० ॥ (१)

यत् । दुःऽभगाम् । प्रऽस्नपिताम् । मृतऽवत्साम् । उपऽएयिम ।
अप । एतु । सर्वम् । मत् । पापम् । द्रविणम् । मा । उप । तिष्ठतु ॥ १० ॥ (१)

यत् ते पितृभ्यो ददतो यज्ञे वा नाम जगृहुः ।

---

१ All our authorities have °मुदाय्यृम् clearly. Rw read °मुदार्यम् but apparently without any other passage to support the reading, which is probably an emendation. २ So we with all our authorities except Dc which has °व ऋभु°. ३ So P P J Cp.

संदेश्याद्यत् सर्वस्मात् पापादिमा मुञ्चन्तु त्वौषधीः ॥ ११ ॥

यत्। ते। पितृऽभ्यः। ददतः। यज्ञे। वा। नाम। जगृहुः।

सम्ऽदेश्यात्। सर्वस्मात्। पापात्। इमाः। मुञ्चन्तु। त्वा। ओषधीः ॥ ११ ॥

देवैनसात् पित्र्यान्नामग्राहात् संदेश्यादभिनिष्कृतात्।

मुञ्चन्तु त्वा वीरुधो वीर्येण ब्रह्मण ऋग्भिः पयस ऋषीणाम् ॥ १२ ॥

देवऽएनसात्। पित्र्यात्। नामऽग्राहात्। सम्ऽदेश्यात्। अभिऽनिष्कृतात्।

मुञ्चन्तु। त्वा। वीरुधः। वीर्येण। ब्रह्मणा। ऋक्ऽभिः। पयसा। ऋषीणाम् ॥ १२ ॥

यथा वातश्च्यावयति भूम्या रेणुमन्तरिक्षाच्चाभ्रम्।

एवा मत् सर्वं दुर्भूतं ब्रह्मनुत्तमपायति ॥ १३ ॥

यथा। वातः। च्यवयति। भूम्याः। रेणुम्। अन्तरिक्षात्। च। अभ्रम्।

एव। मत्। सर्वम्। दुःऽभूतम्। ब्रह्मऽनुत्तम्। अप। अयति ॥ १३ ॥

अप क्राम नानदती विनद्धा गर्दभीव।

कर्तॄन् नक्षस्वेतो नुत्ता ब्रह्मणा वीर्यावता ॥ १४ ॥

अप। क्राम। नानदती। विऽनद्धा। गर्दभीऽइव।

कर्तॄन्। नक्षस्व। इतः। नुत्ता। ब्रह्मणा। वीर्यऽवता ॥ १४ ॥

अयं पन्थाः कृत्येति त्वा नयामोऽभिप्रहितां प्रति त्वा प्र हिण्मः।

तेनाभि याहि भञ्जत्यनस्वतीव वाहिनी विश्वरूपा कुरूटिनी ॥ १५ ॥

अयम्। पन्थाः। कृत्ये। इति। त्वा। नयामः। अभिऽप्रहिताम्। प्रति। त्वा। प्र। हिण्मः।

तेन। अभि। याहि। भञ्जती। अनस्वतीऽइव। वाहिनी। विश्वऽरूपा। कुरूटिनी ॥ १५ ॥

पराक् ते ज्योतिरपथं ते अर्वागन्यत्रास्मदयना कृणुष्व।

१ B B̄ K S̄ Cs त्वौषधीः. We with A D K̄ R V Dc. २ A K K̄ R and P J Cp पित्र्या°. S̄ पित्र्या°. We with B̄ D V Dc Cs P̄. ३ B K °ग्रहात्स°. ४ A B̄ R S̄ पयस. P J पय- सा।. P̄ Cp पयसा।. We with D K K̄ V and P̄ Cp. ५ A S̄ मत्सर्वं. ६ A D R S̄ Cs कृत्येत्वा°. P P̄ J कृत्ये। त्वा°. We with B̄ K̄ V Dc Cp. ७ P वीर्यऽव°।. We with P̄ J Cp. ८ So we with all our authorities. P P̄ J Cp have कृत्ये। इति।. ९ K̄ भञ्जत्य°. १० K कुरीटिनी.

परेणेहि नवतिं नाव्या३ अति दुर्गाः स्रोत्या मा क्षणिष्ठाः परेहि ॥१६॥

पराक् । ते । ज्योतिः । अपथम् । ते । अर्वाक् । अन्यत्र । अस्मत् । अयना । कृणुष्व । परेण । इहि । नवतिम् । नाव्याः३ । अति । दुःऽगाः । स्रोत्याः । मा । क्षणिष्ठाः । परा । इहि ॥ १६ ॥

वात इव वृक्षान् नि मृणीहि पादय मा गामश्वं पुरुषमुच्छिष एषाम् ।
कर्तॄन् निवृत्येतः कृत्येऽप्रजास्त्वाय बोधय ॥ १७ ॥

वातःऽइव । वृक्षान् । नि । मृणीहि । पादय । मा । गाम् । अश्वम् । पुरुषम् । उत् । शिषः । एषाम् ।
कर्तॄन् । निऽवृत्य । इतः । कृत्ये । अप्रजाःऽत्वाय । बोधय ॥ १७ ॥

यां ते बर्हिषि यां श्मशाने क्षेत्रे कृत्यां वलगं वा निचख्नुः ।
अग्नौ वा त्वा गार्हपत्येऽभिचेरुः पाकं सन्तं धीरतरा अनागसम् ॥ १८ ॥

याम् । ते । बर्हिषि । याम् । श्मशाने । क्षेत्रे । कृत्याम् । वलगम् । वा । निऽचख्नुः ।
अग्नौ । वा । त्वा । गार्हऽपत्ये । अभिऽचेरुः । पाकम् । सन्तम् । धीरऽतराः । अनागसम् ॥ १८ ॥

उपाहृतमनुबुद्धं निखातं वैरं त्सार्यन्वविदाम कर्त्रम् ।
तदेतु यत आभृतं तत्राश्व इव वि वर्ततां हन्तु कृत्याकृतः प्रजाम् ॥ १९ ॥

उपऽआहृतम् । अनुऽबुद्धम् । निऽखातम् । वैरम् । त्सारि । अनु । अविदाम । कर्त्रम् ।
तत् । एतु । यतः । आऽभृतम् । तत्र । अश्वःऽइव । वि । वर्तताम् । हन्तु । कृत्याऽकृतः । प्रऽजाम् ॥ १९ ॥

स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्मा ते कृत्ये यतिधा परूंषि ।
उत्तिष्ठैव परेहीतोऽज्ञाते किमिहेच्छसि ॥ २० ॥ (२)

सुऽआयसाः । असयः । सन्ति । नः । गृहे । विद्म । ते । कृत्ये । यतिऽधा । परूंषि ।
उत् । तिष्ठ । एव । परा । इहि । इतः । अज्ञाते । किम् । इह । इच्छसि ॥ २० ॥ (२)

---

१ A B Ḃ D K K̇ R Ṡ V Cs दुर्गा स्रो°. We with Dc and P Ṗ J Cp. २ A D R Ṡ Cs P Ṗ J कर्तॄंन्नि°. We with Ḃ K K̇ V Dc Cp. ३ R वर्तु. ४ B वर्वेर्तां. K̇ changes °र्ते° to °र्तं°. ५ P changes °म् to °न्. J °न्. We with Ṗ Cp.

ग्रीवास्ते कृत्ये पादौ चापि कर्त्स्यामि निर्द्रव ।
इन्द्राग्नी अस्मान् रक्षतां यौ प्रजानां प्रजावती ॥ २१ ॥

ग्रीवाः । ते । कृत्ये । पादौ । च । अपि । कर्त्स्यामि । निः । द्रव ।
इन्द्राग्नी इति । अस्मान् । रक्षताम् । यौ । प्रऽजानाम् । प्रजावती इति प्रजाऽवती ॥ २१ ॥

सोमो राजाधिपा मृडिता च भूतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥ २२ ॥

सोमः । राजा । अधिऽपाः । मृडिता । च । भूतस्य । नः । पतयः । मृडयन्तु ॥ २२ ॥

भवाशर्वावस्यतां पापकृते कृत्याकृते । 
दुष्कृते विद्युतं देवहेतिम् ॥ २३ ॥

भवाशर्वौ । अस्यताम् । पापऽकृते । कृत्याऽकृते ।
दुःऽकृते । विऽद्युतम् । देवऽहेतिम् ॥ २३ ॥

यद्येयथ द्विपदी चतुष्पदी कृत्याकृता संभृता विश्वरूपा ।
सेतो३ऽष्टापदी भूत्वा पुनः परेहि दुच्छुने ॥ २४ ॥

यदि । आऽइयथ । द्विऽपदी । चतुःऽपदी । कृत्याऽकृता । सम्ऽभृता । विश्वऽरूपा ।
सा । इतः । अष्टाऽपदी । भूत्वा । पुनः । परा । इहि । दुच्छुने ॥ २४ ॥

अभ्य१क्ताक्ता स्वरंकृता सर्वं भरन्ती दुरितं परेहि ।
जानीहि कृत्ये कर्तारं दुहितेव पितरं स्वम् ॥ २५ ॥

अभिऽअक्ता । आऽअक्ता । सुऽअरंकृता । सर्वम् । भरन्ती । दुःऽइतम् । परा । इहि ।
जानीहि । कृत्ये । कर्तारम् । दुहिताऽइव । पितरम् । स्वम् ॥ २५ ॥

परेहि कृत्ये मा तिष्ठो विद्धस्येव पदं नय ।
मृगः स मृगयुस्त्वं न त्वा निकर्तुमर्हति ॥ २६ ॥

परा । इहि । कृत्ये । मा । तिष्ठः । विद्धस्यऽइव । पदम् । नय ।

---

१ All our authorities have प्रजावती. Prof. Whitney amends to प्रजापती, which does not appear necessary, as it is allowable to speak of a god as a mother. २ K̄ Dc omit the stop after कृत्याकृते. We with A B̄ D K R S̄ V Cs P P̄ J Cp. ३ D S̄ दुःकृते. Cs दुष्कृते. We with A K K̄ R V Dc. ४ A D R S̄ Dc Cs have no kampa, reading सेतो ष्टाप°. B K K̄ V सेतो॑ऽष्टाप°. ५ B B̄ D K K̄ S̄ V Dc Cs अभ्यक्ता°.

मृगः । सः । मृगऽयुः । त्वम् । न । त्वा । निऽकर्तुम् । अर्हति ॥ २६ ॥

उत हन्ति पूर्वासिनं प्रत्यादायापर इष्वा ।
उत पूर्वस्य निघ्नतो नि हन्त्यपरः प्रति ॥ २७ ॥

उत । हन्ति । पूर्वऽआसिनम् । प्रतिऽआदाय । अपरः । इष्वा ।
उत । पूर्वस्य । निऽघ्नतः । नि । हन्ति । अपरः । प्रति ॥ २७ ॥

एतद्धि शृणु मे वचोऽथेहि यत एयथ ।
यस्त्वा चकार तं प्रति ॥ २८ ॥

एतत् । हि । शृणु । मे । वचः । अथ । इहि । यतः । आऽइयथ ।
यः । त्वा । चकार । तम् । प्रति ॥ २८ ॥

अनागोहत्या वै भीमा कृत्ये मा नो गामश्वं पुरुषं वधीः ।
यत्रयत्रासि निहिता ततस्त्वोत्थापयामसि पर्णाल्लघीयसी भव ॥ २९ ॥

अनागःऽहत्या । वै । भीमा । कृत्ये । मा । नः । गाम् । अश्वम् । पुरुषम् । वधीः ।
यत्रऽयत्र । असि । निऽहिता । ततः । त्वा । उत् । स्थापयामसि । पर्णात् । लघीयसी ।
भव ॥ २९ ॥

यदि स्थ तमसावृता जालेनाभिहिता इव ।
सर्वाः संलुप्येतः कृत्याः पुनः कर्त्रे प्र हिण्मसि ॥ ३० ॥

यदि । स्थ । तमसा । आऽवृता । जालेन । अभिहिताःऽइव ।
सर्वाः । सम्ऽलुप्य । इतः । कृत्याः । पुनः । कर्त्रे । प्र । हिण्मसि ॥ ३० ॥

कृत्याकृतो वलगिनोऽभिनिष्कारिणः प्रजाम् ।
मृणीहि कृत्ये मोच्छिषोऽमून् कृत्याकृतो जहि ॥ ३१ ॥

कृत्याऽकृतः । वलगिनः । अभिऽनिष्कारिणः । प्रऽजाम् ।
मृणीहि । कृत्ये । मा । उत् । शिषः । अमून् । कृत्याऽकृतः । जहि ॥ ३१ ॥

यथा सूर्यो मुच्यते तमसस्परि रात्रिं जहात्युषसश्च केतून् ।
एवाहं सर्वं दुर्भूतं कर्त्रं कृत्याकृता कृतं हस्तीव रजो दुरितं जहामि ॥ ३२ ॥ (३)

यथा । सूर्यः । मुच्यते । तमसः । परि । रात्रिम् । जहाति । उषसः । च । केतून् ।

इव । अहम् । वर्मिम् । दुःऽअर्हुतम् । कर्मम् । कृत्याऽकृता । कृतम् । हस्तीऽइव । रजः ।
दुःऽइतम् । जहामि ॥ ३२ ॥ (१)

इति प्रथमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

अस्मिन् सूक्ते पुरुषस्य अर्थात् मनुष्यस्य माहात्म्यं वर्ण्यते । तत्र तत्तद्भिन्नभिन्नावयवान् को देवोऽकरोद् इत्यादिप्रश्नरूपेण तत्प्रश्नानाम् उत्तररूपेण च ॥

यज्ञलम्पटाः सांप्रदायिकास्तु एतत् सूक्तं पुरुषमेधे विनियोजयन्ति । तद् यथा । पुरुषमेधे स्नातालंकृतम् उत्सृज्यमानं पुरुषपशुं "केन पार्ष्णी" इत्यर्थसूक्तेन अनुमन्त्रयते । तद् उक्तं वैताने । "तं ह स्नातम् अलंकृतम् उत्सृज्यमानं सहस्रबाहुः पुरुषः [१९.६] केन पार्ष्णी [१०.२] इत्यनुमन्त्रयते" इति [वै° ७.२] ॥

तथा अस्य सूक्तस्य सर्वेश्वरमहादेवत्यहविराज्यहोमे समिदाधानोपस्थानयोश्च विनियोगः । "अथाज्यभागान्ते विषासहिम् [१७.१] इत्यादित्याय हविषो हुत्वाज्यं जुहुयात् समिध आधायोपतिष्ठते" इति प्रक्रम्य शान्तिकल्पे सूत्रितम् । "सहस्रबाहुः पुरुषः [१९.६] केन पार्ष्णी [१०.२] प्राणाय नमः [११.६] इति सर्वेश्वराय" इति [शा° क° १५] ॥

केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ ।
केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि केनोच्छ्लङ्खौ[१] मध्यतः कः प्रतिष्ठाम् ॥१॥

केन । पार्ष्णी इति । आभृते इत्याऽभृते । पुरुषस्य । केन । मांसम् । सम्ऽभृतम् । केन । गुल्फौ ।
केन । अङ्गुलीः । पेशनीः । केन । खानि । केन । उत्ऽश्लङ्खौ । मध्यतः । कः । प्रतिऽस्थाम् ॥ १ ॥

कस्मान्नु गुल्फावधरावकृण्वन्नष्ठीवन्तावुत्तरौ पूरुषस्य ।
जङ्घे निर्ऋत्य[२] न्यदधुः क्व स्विज्जानुनोः संधी क उ तच्चिकेत ॥ २ ॥

कस्मात् । नु । गुल्फौ । अधरौ । अकृण्वन् । अष्ठीवन्तौ । उत्ऽतरौ । पुरुषस्य ।
जङ्घे इति । निःऽऋत्य । नि । अदधुः । क्व । स्वित् । जानुनोः । संधी इति सम्ऽधी ।
कः । ऊँ इति । तत् । चिकेत ॥ २ ॥

चतुष्टयं युज्यते संहितान्तं जानुभ्यामूर्ध्वं शिथिरं कबन्धम् ।
श्रोणी यदूरू क उ तज्जजान याभ्यां कुसिन्धं[३] सुदृढं बभूव ॥ ३ ॥

चतुष्टयम् । युज्यते । संहितऽअन्तम् । जानुऽभ्याम् । ऊर्ध्वम् । शिथिरम् । कबन्धम् ।
श्रोणी इति । यत् । ऊरू इति । कः । ऊँ इति । तत् । जजान । याभ्याम् । कुसिन्धम् ।
सुऽदृढम् । बभूव ॥ ३ ॥

कति देवाः कतमे त आसन् य उरो ग्रीवाश्चिक्युः पूरुषस्य ।

१ So we with all our authorities, except K who has °च्छ्लङ्खौ. २ A B Ḃ D K Ḱ S Dc Cs निर्ऋत्यं. We with R P Ṗ J Cp. ३ P कुसिन्धम् ।. We with Ṗ J Cp.

कति स्तनौ व्य॑दधुः कः क॑फोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् ॥ ४ ॥

कति॑ । दे॒वाः । क॒त॒मे । ते । आ॒स॒न् । ये । उरः॑ । ग्री॒वाः । चि॒क्युः । पुरु॑षस्य ।
कति॑ । स्तनौ॑ । वि । अ॒द॒धुः । कः । क॒फो॒डौ । कति॑ । स्क॒न्धान् । कति॑ । पृ॒ष्टीः । अ॒-
चि॒न्व॒न् ॥ ४ ॥

को अ॑स्य बा॒हू सम॑भर॒द् वी॒र्यं॑ करवा॒दिति॑ ।
अं॑सौ को अ॑स्य॒ तद् दे॒वः कु॒सिन्धे॒ अध्या द॑धौ ॥ ५ ॥

कः । अ॒स्य॒ । बा॒हू इति॑ । सम् । अ॒भ॒र॒त् । वी॒र्य॑म् । क॒र॒वा॒त् । इति॑ ।
अंसौ॑ । कः । अ॒स्य॒ । तत् । दे॒वः । कु॒सिन्धे॑ । अधि॑ । आ । द॒धौ॒ ॥ ५ ॥

कः स॒प्त खानि॒ वि त॑तर्द शी॒र्षणि॒ कर्णा॑वि॒मौ नासि॑के॒ चक्ष॑णी मुख॑म् ।
येषां॑ पुरु॒त्रा वि॑जय॒स्य॑ म॒ह्मनि॒ चतु॑ष्पादो द्वि॒पदो॒ यन्ति॒ याम॑म् ॥ ६ ॥

कः । स॒प्त । खानि॑ । वि । त॒त॒र्द॒ । शी॒र्षणि॑ । कर्णौ॑ । इ॒मौ । नासि॑के॒ इति॑ । चक्ष॑णी॒ इति॑ । मुख॑म् ।
येषा॑म् । पु॒रु॒ऽत्रा । वि॒ऽज॒यस्य॑ । म॒ह्मनि॑ । चतुः॑ऽपादः । द्वि॒ऽपदः॑ । यन्ति॑ । याम॑म् ॥ ६ ॥

हन्वो॒र्हि जि॒ह्वामद॑धात् पुरू॒चीमधा॑ म॒हीमधि॒ शिश्रा॑य॒ वाच॑म् ।
स आ व॑रीवर्ति॒ भुव॑नेष्व॒न्तर॒पो व॒सा॑नः॒ क उ॒ तच्चि॑केत ॥ ७ ॥

हन्वोः॑ । हि । जि॒ह्वाम् । अद॑धात् । पु॒रू॒चीम् । अध॑ । म॒हीम् । अधि॑ । शि॒श्रा॒य॒ । वाच॑म् ।
सः । आ । व॒री॒व॒र्ति॒ । भुव॑नेषु । अ॒न्तः । अ॒पः । व॒सा॑नः । कः । ऊं इति॑ । तत् । चि॒के॒त॒ ॥ ७ ॥

म॒स्तिष्क॑मस्य य॒त॒मो ल॒लाटं॑ क॑का॒टिकां॑ प्रथ॒मो यः क॒पाल॑म् ।
चि॒त्वा चि॒त्यं॑ हन्वोः॒ पूरु॑षस्य॒ दिवं॑ रुरोह कत॒मः स दे॒वः ॥ ८ ॥

म॒स्तिष्क॑म् । अ॒स्य॒ । य॒त॒मः । ल॒लाट॑म् । क॒का॒टिका॑म् । प्र॒थ॒मः । यः । क॒पाल॑म् ।
चि॒त्वा । चि॒त्य॑म् । हन्वोः॑ । पुरु॑षस्य । दिव॑म् । रु॒रो॒ह॒ । क॒त॒मः । सः । दे॒वः ॥ ८ ॥

प्रि॒या॒प्रि॒याणि॑ ब॒हु॒ला स्वप्नं॑ संबाधत॒न्द्र्यः॑ ।

---

१ So we with all our authorities. See Rw. २ D K K̈ V Dc Cs P J Cp पृष्ठीर॰. We with A B̀ R S̈ P̀. ३ P ते ।. ४ P चिक्युः ।. ५ K V ॰भव॰. ६ K K̈ शीर्षाणि. ७ A R कुकाटिकां. We with B̀ D K K̈ S̈ V Dc Cs and P P̀ J Cp. ८ B̀ Cs पुरुषस्य. ९ P̀ चित्यम् ।.

आनन्दानुग्रो नन्दांश्च कस्माद् वहति पूरुषः ॥ ९ ॥

प्रियऽअप्रियाणि । बहुला । स्वप्नम् । संबाधऽतन्द्र्यः ।
आऽनन्दान् । उग्रः । नन्दान् । च । कस्मात् । वहति । पुरुषः ॥ ९ ॥

आर्तिरवर्तिर्निर्ऋतिः कुतो नु पुरुषेमतिः ।
राद्धिः संमृद्धिरव्यृद्धिर्मतिरुदितयः कुतः ॥ १० ॥ (४)

आर्तिः । अवर्तिः । निःऽऋतिः । कुतः । नु । पुरुषे । अमतिः ।
राद्धिः । सम्ऽऋद्धिः । अविऽऋद्धिः । मतिः । उत्ऽइतयः । कुतः ॥ १० ॥ (४)

को अस्मिन्नापो व्यदधाद् विषूवृतः पुरूवृतः सिन्धुसृत्याय जाताः ।
तीव्रा अरुणा लोहिनीस्ताम्रधूम्रा ऊर्ध्वा अवाचीः पुरुषे तिरश्चीः ॥ ११ ॥

कः । अस्मिन् । आपः । वि । अदधात् । विषुऽवृतः । पुरुऽवृतः । सिन्धुऽसृत्याय । जाताः ।
तीव्राः । अरुणाः । लोहिनीः । ताम्रऽधूम्राः । ऊर्ध्वाः । अवाचीः । पुरुषे । तिरश्चीः ॥ ११ ॥

को अस्मिन् रूपमदधात् को मह्मानं च नाम च ।
गातुं को अस्मिन् कः केतुं कश्चरित्राणि पूरुषे ॥ १२ ॥

०अस्मिन् । रूपम् । अदधात् । कः । मह्मानम् । च । नाम । च ।
गातुम् । कः । अस्मिन् । कः । केतुम् । कः । चरित्राणि । पुरुषे ॥ १२ ॥

को अस्मिन् प्राणमवयत् को अपानं व्यानमु ।
समानमस्मिन् को देवोधि शिश्राय पूरुषे ॥ १३ ॥

०अस्मिन् । प्राणम् । अवयत् । कः । अपानम् । विऽआनम् । ऊं इति ।
सम्ऽआनम् । अस्मिन् । कः । देवः । अधि । शिश्राय । पुरुषे ॥ १३ ॥

को अस्मिन् यज्ञमदधादेको देवोधि पूरुषे ।
को अस्मिन्त्सत्यं कोनृतं कुतो मृत्युः कुतोमृतम् ॥ १४ ॥

कः । अस्मिन् । यज्ञम् । अदधात् । एकः । देवः । अधि । पुरुषे ।
कः । अस्मिन् । सत्यम् । कः । अनृतम् । कुतः । मृत्युः । कुतः । अमृतम् ॥ १४ ॥

---

१ A पुरुषेमतिः. २ K मर्हृद्धि°. ३ B Ë R V पुरुवृतः. We with A D K Ś Dc Cs.
४ Ë °भृत्याय.

को अस्मै वासः पर्यदधात् को अस्यायुरकल्पयत् ।
बलं को अस्मै प्रायच्छत् को अस्याकल्पयज्जवम् ॥ १५ ॥

कः । अस्मै । वासः । परि । अदधात् । कः । अस्य । आयुः । अकल्पयत् ।
बलम् । कः । अस्मै । प्र । अयच्छत् । कः । अस्य । अकल्पयत् । जवम् ॥ १५ ॥

केनापो अन्वतनुत केनाहरकरोद् रुचे ।
उषसं केनान्वैन्द्ध केन सायंभवं ददे ॥ १६ ॥

केन । आपः । अनु । अतनुत । केन । अहः । अकरोत् । रुचे ।
उषसम् । केन । अनु । ऐन्द्ध । केन । सायम्ऽभवम् । ददे ॥ १६ ॥

को अस्मिन् रेतो न्यदधात् तन्तुरा तायतामिति ।
मेधां को अस्मिन्नध्यौहत् को बाणं को नृतो दधौ ॥ १७ ॥

कः । अस्मिन् । रेतः । नि । अदधात् । तन्तुः । आ । तायताम् । इति ।
मेधाम् । कः । अस्मिन् । अधि । औहत् । कः । बाणम् । कः । नृतः । दधौ ॥ १७ ॥

केनेमां भूमिमौर्णोत् केन पर्यभवद् दिवम् ।
केनाभि मह्ना पर्वतान् केन कर्माणि पूरुषः ॥ १८ ॥

केन । इमाम् । भूमिम् । और्णोत् । केन । परि । अभवत् । दिवम् ।
केन । अभि । मह्ना । पर्वतान् । केन । कर्माणि । पुरुषः ॥ १८ ॥

केन पर्जन्यमन्वेति केन सोमं विचक्षणम् ।
केन यज्ञं च श्रद्धां च केनास्मिन् निहितं मनः ॥ १९ ॥

केन । पर्जन्यम् । अनु । एति । केन । सोमम् । विऽचक्षणम् ।
केन । यज्ञम् । च । श्रद्धाम् । च । केन । अस्मिन् । निऽहितम् । मनः ॥ १९ ॥

केन श्रोत्रियमाप्नोति केनेमं परमेष्ठिनम् ।
केनेममग्निं पूरुषः केन संवत्सरं ममे ॥ २० ॥ (५)

केन । श्रोत्रियम् । आप्नोति । केन । इमम् । परमेऽस्थिनम् ।
केन । इमम् । अग्निम् । पुरुषः । केन । सम्ऽवत्सरम् । ममे ॥ २० ॥ (५)

ब्रह्म श्रोत्रियमाप्नोति ब्रह्मेमं परमेष्ठिनम् ।

ब्रह्मेममग्निं पूरुषो ब्रह्म संवत्सरं ममे ॥ २१ ॥

ब्रह्म । श्रोत्रियम् । आप्नोति । ब्रह्म । इमम् । परमेऽस्थिनम् ।
ब्रह्म । इमम् । अग्निम् । पुरुषः । ब्रह्म । सम्ऽवत्सरम् । ममे ॥ २१ ॥

केन देवाँ अनु क्षियति केन दैवजनीर्विशः ।
केनेदमन्यन्नक्षत्रं केन सत् क्षत्रमुच्यते ॥ २२ ॥

केन । देवान् । अनु । क्षियति । केन । दैवऽजनीः । विशः ।
केन । इदम् । अन्यत् । नक्षत्रम् । केन । सत् । क्षत्रम् । उच्यते ॥ २२ ॥

ब्रह्म देवाँ अनु क्षियति ब्रह्म दैवजनीर्विशः ।
ब्रह्मेदमन्यन्नक्षत्रं ब्रह्म सत् क्षत्रमुच्यते ॥ २३ ॥

ब्रह्म । देवान् । अनु । क्षियति । ब्रह्म । दैवऽजनीः । विशः ।
ब्रह्म । इदम् । अन्यत् । नक्षत्रम् । ब्रह्म । सत् । क्षत्रम् । उच्यते ॥ २३ ॥

केनेयं भूमिर्विहिता केन द्यौरुत्तरा हिता ।
केनेदमूर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचो हितम् ॥ २४ ॥

केन । इयम् । भूमिः । विऽहिता । केन । द्यौः । उत्ऽतरा । हिता ।
केन । इदम् । ऊर्ध्वम् । तिर्यक् । च । अन्तरिक्षम् । व्यचः । हितम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मणा भूमिर्विहिता ब्रह्म द्यौरुत्तरा हिता ।
ब्रह्मेदमूर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचो हितम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मणा । भूमिः । विऽहिता । ब्रह्म । द्यौः । उत्ऽतरा । हिता ।
ब्रह्म । इदम् । ऊर्ध्वम् । तिर्यक् । च । अन्तरिक्षम् । व्यचः । हितम् ॥ २५ ॥

मूर्धानमस्य संसीव्याथर्वा हृदयं च यत् ।
मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रैरयत् पवमानोऽधि शीर्षतः ॥ २६ ॥

मूर्धानम् । अस्य । सम्ऽसीव्य । अथर्वा । हृदयम् । च । यत् ।
मस्तिष्कात् । ऊर्ध्वः । प्र । ऐरयत् । पवमानः । अधि । शीर्षतः ॥ २६ ॥

---

१ A R देवं. We with B D K K S V D C. २ K क्षियति. ३ A R देवं. We with B D K K V D C. ४ K क्षयति.

तद् वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुब्जितः ।
तत् प्राणो अभि रक्षति शिरो अन्नमथो मनः ॥ २७ ॥

तत् । वै । अथर्वणः । शिरः । देवऽकोशः । सम्ऽउब्जितः ।
तत् । प्राणः । अभि । रक्षति । शिरः । अन्नम् । अथो इति । मनः ॥ २७ ॥

ऊर्ध्वो नु सृष्टा३स्तिर्यङ् नु सृष्टा३ः सर्वा दिशः पुरुष आ बभूवाँ३ ।
पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वः । नु । सृष्टा३ः । तिर्यङ् । नु । सृष्टा३ः । सर्वाः । दिशः । पुरुषः । आ । बभूवाँ३ ।
पुरम् । यः । ब्रह्मणः । वेद । यस्याः । पुरुषः । उच्यते ॥ २८ ॥

यो वै तां ब्रह्मणो वेदामृतेनावृतां पुरम् ।
तस्मै ब्रह्म च ब्राह्माश्च चक्षुः प्राणं प्रजां ददुः ॥ २९ ॥

यः । वै । ताम् । ब्रह्मणः । वेद । अमृतेन । आऽवृताम् । पुरम् ।
तस्मै । ब्रह्म । च । ब्राह्माः । च । चक्षुः । प्राणम् । प्रऽजाम् । ददुः ॥ २९ ॥

न वै तं चक्षुर्जहाति न प्राणो जरसः पुरा ।
पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ ३० ॥

न । वै । तम् । चक्षुः । जहाति । न । प्राणः । जरसः । पुरा ।
पुरम् । यः । ब्रह्मणः । वेद । यस्याः । पुरुषः । उच्यते ॥ ३० ॥

अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।
तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥ ३१ ॥

अष्टाऽचक्रा । नवऽद्वारा । देवानाम् । पूः । अयोध्या ।
तस्याम् । हिरण्ययः । कोशः । स्वःऽगः । ज्योतिषा । आऽवृतः ॥ ३१ ॥

तस्मिन् हिरण्यये कोशे त्र्यरे त्रिप्रतिष्ठिते ।
तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३२ ॥

तस्मिन् । हिरण्यये । कोशे । त्रिऽअरे । त्रिऽप्रतिस्थिते ।
तस्मिन् । यत् । यक्षम् । आत्मनऽवत् । तत् । वै । ब्रह्मऽविदः । विदुः ॥ ३२ ॥

---

१ P ॰ऊब्जितः ।. २ Such is the accent and reading of all our authorities. ३ So PP. J ॰वाँम् ॥ ४ ।. Cp ॰वाँ ४ ।. ४ P ब्रह्माः ।. We with P̊ J Cp.

प्रभ्राजमानां हरिणीं यशसा संपरीवृताम् ।
पुरं हिरण्ययीं ब्रह्मा विवेशापराजिताम् ॥ ३३ ॥ (१)

प्रऽभ्राजमानाम् । हरिणीम् । यशसा । सम्ऽपरिवृताम् ।
पुरम् । हिरण्ययीम् । ब्रह्मा । आ । विवेश । अपराऽजिताम् ॥ ३३ ॥ (३)

प्रथमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अस्मिन् सूक्ते वरणस्य नाम मणेः प्रतापो वीर्यं शत्रुक्षयणसामर्थ्यं धारयितुः सर्वोपद्रवपरिहरणं च वर्ण्यते । तस्य तत्संबन्धेन सांशयिकास्तद् विनियोजयन्ति । तद् यथा ।

शत्रुक्षयादिकामः "अयं मे वरणः" इत्यर्थसूक्तेन दधि मधुनि च त्रिरात्रं वासितं वरणमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । सूचितं हि । "अयं मे वरणः [१०. ३] अरातीयोः [१०. ६] इति मन्त्रोक्तान् वासितान् बध्नाति" इति [कौ° ३. २] ॥

तथा "अभयं भयार्तस्य" इति [न°क°१७] विहितायाम् अभयाख्यायां महाशान्तौ वरणमणिबन्धनेऽपि एतत् सूक्तम् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । "अयं मे वरणो मणिरिति वारणम् अभयायाम्" इति [न°क°१९] ॥

अयं मे वरणो मणिः सपत्नक्षयणो वृषा ।
तेना रभस्व त्वं शत्रून् प्र मृणीहि दुरस्यतः ॥ १ ॥

अयम् । मे । वरणः । मणिः । सपत्नऽक्षयणः । वृषा ।
तेन । आ । रभस्व । त्वम् । शत्रून् । प्र । मृणीहि । दुरस्यतः ॥ १ ॥

प्रैणाञ्छृणीहि प्र मृणा रभस्व मणिस्ते अस्तु पुरएता पुरस्तात् ।
अवारयन्त वरणेन देवा अभ्याचारमसुराणां श्वःश्वः ॥ २ ॥

प्र । एनान् । शृणीहि । प्र । मृण । आ । रभस्व । मणिः । ते । अस्तु । पुरःऽएता । पुरस्तात् ।
अवारयन्त । वरणेन । देवाः । अभिऽआचारम् । असुराणाम् । श्वःऽश्वः ॥ २ ॥

अयं मणिर्वरणो विश्वभेषजः सहस्राक्षो हरितो हिरण्ययः ।
स ते शत्रूनधरान् पादयाति पूर्वस्तान् दभ्नुहि ये त्वा द्विषन्ति ॥ ३ ॥

अयम् । मणिः । वरणः । विश्वऽभेषजः । सहस्रऽअक्षः । हरितः । हिरण्ययः ।
सः । ते । शत्रून् । अधरान् । पादयाति । पूर्वः । तान् । दभ्नुहि । ये । त्वा । द्विषन्ति ॥ ३ ॥

---

१ K हिरण्मयीं. K̈ हिरण्मयीं changed from हिरण्ययीं. We with A B̈ D R S̈ V D· C· P P̈ J Cr. २ A K̈ R Dc प्रैणांछृ°. D Cs प्रैणान्छृ°. We with B̈ K S̈ V ३ R S̈ मणिस्ते corrected from मणिस्ते. We with A B̈ D K K̈ V Dc Cs. ४ A B B̈ D K K̈ R S̈ V Cs. श्वःश्वः. We with Dc and P P̈ J Cr.

अयं ते कृत्यां वितंतां पौरुषेयादयं भयात् ।
अयं त्वा सर्वस्मात् पापाद् वरणो वारयिष्यते ॥ ४ ॥

अयम् । ते । कृत्याम् । विऽतताम् । पौरुषेयात् । अयम् । भयात् ।
अयम् । त्वा । सर्वस्मात् । पापात् । वरणः । वारयिष्यते ॥ ४ ॥

वरणो वारयाता अयं देवो वनस्पतिः ।
यक्ष्मो यो अस्मिन्नाविष्टस्तमु देवा अवीवरन् ॥ ५ ॥

वरणः । वारयातै । अयम् । देवः । वनस्पतिः ।
यक्ष्मः । यः । अस्मिन् । आऽविष्टः । तम् । ऊं इति । देवाः । अवीवरन् ॥ ५ ॥

स्वप्नं सुप्त्वा यदि पश्यासि पापं मृगः सृतिं यति धावादजुष्टाम् ।
परिक्षवाच्छकुनेः पापवादादयं मणिर्वरणो वारयिष्यते ॥ ६ ॥

स्वप्नम् । सुप्त्वा । यदि । पश्यासि । पापम् । मृगः । सृतिम् । यति । धावात् । अजुष्टाम् ।
परिऽक्षवात् । शकुनेः । पापऽवादात् । अयम् । मणिः । वरणः । वारयिष्यते ॥ ६ ॥

अरात्यास्त्वा निर्ऋत्या अभिचारादथो भयात् ।
मृत्योरोजीयसो वधाद् वरणो वारयिष्यते ॥ ७ ॥

अरात्याः । त्वा । निःऽऋत्याः । अभिऽचारात् । अथो इति । भयात् ।
मृत्योः । ओजीयसः । वधात् । वरणः । वारयिष्यते ॥ ७ ॥

यन्मे माता यन्मे पिता भ्रातरो यच्च मे स्वा यदेनश्चकृमा वयम् ।
ततो नो वारयिष्यतेयं देवो वनस्पतिः ॥ ८ ॥

यत् । मे । माता । यत् । मे । पिता । भ्रातरः । यत् । च । मे । स्वाः । यत् । एनः ।
चकृम । वयम् ।
ततः । नः । वारयिष्यते । अयम् । देवः । वनस्पतिः ॥ ८ ॥

वरणेन प्रव्यथिता भ्रातृव्या मे सबन्धवः ।
असूर्तं रजो अप्यगुस्ते यन्त्वधमं तमः ॥ ९ ॥

वरणेन । प्रऽव्यथिताः । भ्रातृव्याः । मे । सऽबन्धवः ।
असूर्तम् । रजः । अपि । अगुः । ते । यन्तु । अधमम् । तमः ॥ ९ ॥

---

१ B सबन्धवाः.

अरिष्टोऽहमरिष्टगुरायुष्मान्सर्वपूरुषः ।
तं मायं वरणो मणिः परि पातु दिशोदिशः ॥ १० ॥ (७)

अरिष्टः । अहम् । अरिष्टऽगुः । आयुष्मान् । सर्वऽपुरुषः ।
तम् । मा । अयम् । वरणः । मणिः । परि । पातु । दिशःऽदिशः ॥ १० ॥ (७)

अयं मे वरण उरसि राजा देवो वनस्पतिः ।
स मे शत्रून् वि बाधतामिन्द्रो दस्यूनिवासुरान् ॥ ११ ॥

अयम् । मे । वरणः । उरसि । राजा । देवः । वनस्पतिः ।
सः । मे । शत्रून् । वि । बाधताम् । इन्द्रः । दस्यून्ऽइव । असुरान् ॥ ११ ॥

इमं बिभर्मि वरणमायुष्माञ्छतशारदः ।
स मे राष्ट्रं च क्षत्रं च पशूनोजश्च मे दधत् ॥ १२ ॥

इमम् । बिभर्मि । वरणम् । आयुष्मान् । शतऽशारदः ।
सः । मे । राष्ट्रम् । च । क्षत्रम् । च । पशून् । ओजः । च । मे । दधत् ॥ १२ ॥

यथा वातो वनस्पतीन् वृक्षान् भनक्त्योजसा ।
एवा सपत्नान् मे भङ्ग्धि पूर्वान् जातौं उतापरान् वरणस्त्वाभि र-
क्षतु ॥ १३ ॥

यथा । वातः । वनस्पतीन् । वृक्षान् । भनक्ति । ओजसा ।
एव । सऽपत्नान् । मे । भङ्ग्धि । पूर्वान् । जातान् । उत । अपरान् । वरणः । त्वा । अभि ।
रक्षतु ॥ १३ ॥

यथा वातश्चाग्निश्च वृक्षान् प्सातो वनस्पतीन् ।
एवा सपत्नान् मे प्साहि पूर्वान्० ॥ १४ ॥

यथा । वातः । च । अग्निः । च । वृक्षान् । प्सातः । वनस्पतीन् ।
०। सऽपत्नान् । मे । प्साहि । पूर्वान् ।० ॥ १४ ॥

यथा वातेन प्रक्षीणा वृक्षाः शेरे न्यर्पिताः ।

---

१ P वरुणः ।. २ A K R D॰ ॰युष्मांछत॰. We with B D S V C॰. ३ K पूर्वा. ४ K जातान्॰ for जातौं उ॰. ५ P प्शातः ।. ६ D श्येरे.

एवा सपत्नांस्त्वं मम प्र क्षिणीहि न्यर्पय
पूर्वान् जातौं उतापरान् वरणस्त्वाभि रक्षतु ॥ १५ ॥

यथा । वातेन । प्रऽक्षीणाः । वृक्षाः । शेरे । निऽअर्पिताः ।
एव । सऽपत्नान् । त्वम् । मम । प्र । क्षिणीहि । नि । अर्पय ।
पूर्वान् । जातान् । उत । अपरान् । वरणः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ १५ ॥

तांस्त्वं प्र च्छिन्द्धि वरण पुरा दिष्टात् पुरायुषः ।
य एनं पशुषु दिप्सन्ति ये चास्य राष्ट्रदिप्सवः ॥ १६ ॥

तान् । त्वम् । प्र । छिन्द्धि । वरण । पुरा । दिष्टात् । पुरा । आयुषः ।
ये । एनम् । पशुषु । दिप्सन्ति । ये । च । अस्य । राष्ट्रऽदिप्सवः ॥ १६ ॥

यथा सूर्यो अतिभाति यथास्मिन् तेज आहितम् ।
एवा मे वरणो मणिः कीर्तिं भूतिं नि यच्छतु
तेजसा मा समुक्षतु यशसा समनक्तु मा ॥ १७ ॥

यथा । सूर्यः । अतिऽभाति । यथा । अस्मिन् । तेजः । आऽहितम् ।
एव । मे । वरणः । मणिः । कीर्तिम् । भूतिम् । नि । यच्छतु ।
तेजसा । मा । सम् । उक्षतु । यशसा । सम् । अनक्तु । मा ॥ १७ ॥

यथा यशश्चन्द्रमस्यादित्ये च नृचक्षसि । एवा मे० ॥ १८ ॥

यथा । यशः । चन्द्रमसि । आदित्ये । च । नृऽचक्षसि ॥०॥ १८ ॥

यथा यशः पृथिव्यां यथास्मिन् जातवेदसि । एवा० ॥ १९ ॥

०। यशः । पृथिव्याम् । यथा । अस्मिन् । जातऽवेदसि ॥०॥ १९ ॥

यथा यशः कन्यायां यथास्मिन्त्संभृते रथे । एवा० ॥ २० ॥ (८)

०। यशः । कन्यायाम् । यथा । अस्मिन् । सम्ऽभृते । रथे ॥०॥ २० ॥ (८)

यथा यशः सोमपीथे मधुपर्के यथा यशः । एवा० ॥ २१ ॥

०। यशः । सोमऽपीथे । मधुऽपर्के । यथा । यशः ॥०॥ २१ ॥

यथा यशोऽग्निहोत्रे वषट्कारे यथा यशः । एवा० ॥ २२ ॥

---

१ D Ŝ Os सपत्नं°. We with A B̂ K K̂ R V Dc. २ A R जातं. ३ B यथास्मिन्ते°.
४ K̂ यथास्मिं°. ५ So we with all our authorities. Rw read यशो अग्नि°.

०। यशः। अग्निऽहोत्रे। वषट्ऽकारे। यथा। यशः ॥० ॥ २२ ॥

**यथा यशो यजमाने यथास्मिन् यज्ञ आहितम्। एवा० ॥ २३ ॥**

०। यशः। यजमाने। यथा। अस्मिन्। यज्ञे। आऽहितम् ॥० ॥ २३ ॥

**यथा यशः प्रजापतौ यथास्मिन् परमेष्ठिनि। एवा० ॥ २४ ॥**

यथा। यशः। प्रजाऽपतौ। यथा। अस्मिन्। परमेऽस्थिनि ॥० ॥ २४ ॥

**यथा देवेष्वमृतं यथैषु सत्यमाहितम्।**
**एवा मे वरणो मणिः कीर्तिं भूतिं नि यच्छतु**
**तेजसा मा समुक्षतु यशसा समनक्तु मा ॥ २५ ॥ (१)**

यथा। देवेषु। अमृतम्। यथा। एषु। सत्यम्। आऽहितम्।
एव। मे। वरणः। मणिः। कीर्तिम्। भूतिम्। नि। यच्छतु।
तेजसा। मा। सम्। उक्षतु। यशसा। सम्। अनक्तु। मा ॥ २५ ॥ (१)

इति द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

अस्मिन् सूक्ते नानासर्पास्तेषां च विषाणि तत्प्रतीकाराश्च कविवाग्विषयः। सर्पविषभैषज्ये च मन्त्राः। सर्पविषहारिका-
श्च काश्चिदोषधयः ॥ सांप्रदायिका एवं विनियोजयन्ति। तद् यथा।
विषभैषज्ये कर्मणि "इन्द्रस्य प्रथमः" इत्यर्थसूक्तस्य "ब्राह्मणो जज्ञे" इति [४. ६] सूक्तवद् विनियोगोवगन्तव्यः ॥ "पैद्वं कीटकम्।
तथा तत्रैव कर्मणि अनेन सूक्तेन पैद्वं पिष्ट्वा अभिमन्त्र्य दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटे नस्यं ददाति ॥
तलिणीति लोके प्रसिद्धा। तं पिष्ट्वा" इति केशवः "पैद्वः हिरण्यवर्णसदृशः कीटश्चित्रितो वा। स पैद्व इत्युच्यते" इति च ॥
तथा "अहिभये अनेन सूक्तेन श्वेतवस्त्रवेष्टितं पैद्वम् अभिमन्त्र्य यत्राहिभयं तत्र निखनाति" इति केशवः ॥ "सर्पाद्भये
पैद्वं वस्त्रे बद्ध्वा स्थापयति तस्मिन् वेश्मनि" इति दारिलः ॥
सर्पविषभैषज्ये कर्मणि "अङ्गादङ्गात् प्र च्यावय" इति ऋचा [२५] सर्पदष्टं शिरःप्रभृति आप्रपदान्तं हस्तेन मार्ष्टि।
तत्रैव कर्मणि "आरे अभूत्" इति ऋचा [२६] उल्मुकं प्रताप्य अभिमन्त्र्य ततो विषव्रणं दृष्ट्वा तत्समुत्थं क्षिपति। स-
र्पादर्शने यतो दष्टस्ततो निरस्यति उल्मुकम् ॥
तद् उक्तं कौशिकेन। "इन्द्रस्य प्रथम इति तक्षकायेति [कौ° ४. ४] उक्तम् [४. ६]। पैद्वं प्रकर्ष्य दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन द-
क्षिणस्यां नस्तः। अहिभये सिच्यवगूहयति। अङ्गादङ्गाद् इत्या प्रपदात्। दंशोत्तमया नितापयाहिम् अभि निरस्यति यतो
"दष्टः" इति [कौ° ४. ८] ॥

**इन्द्रस्य प्रथमो रथो देवानामपरो रथो वरुणस्य तृतीय इत्।**
**अहीनामपमा रथं स्थाणुमारदथार्षत ॥ १ ॥**

इन्द्रस्य। प्रथमः। रथः। देवानाम्। अपरः। रथः। वरुणस्य। तृतीयः। इत्।
अहीनाम्। अपऽमा। रथः। स्थाणुम्। आरत्। अथ। अर्षत् ॥ १ ॥

१ So all our authorities. Should not we read अपमो? २ BBDSCs रथो स्थाणु°. We with AKRVDc. ३ ADRS °थारिषत्. Cs °थारषत्. We with BKRVDc.

दर्भः शोचिस्तरूणकमश्वस्य वारः परुषस्य वारः ।
रथस्य बन्धुरम् ॥ २ ॥

दर्भः । शोचिः । तरूणकम् । अश्वस्य । वारः । परुषस्य । वारः ।
रथस्य । बन्धुरम् ॥ २ ॥

अव श्वेत पदा जहि पूर्वेण चापरेण च ।
उदप्लुतमिव दार्वहीनामरसं विषं वोरुग्रम् ॥ ३ ॥

अव । श्वेत । पदा । जहि । पूर्वेण । च । अपरेण । च ।
उदप्लुतम्ऽइव । दारु । अहीनाम् । अरसम् । विषम् । वोः । उग्रम् ॥ ३ ॥

अरंघुषो निमज्योन्मज्य पुनरब्रवीत् ।
उदप्लुतमिव दार्वहीनामरसं विषं वोरुग्रम् ॥ ४ ॥

अरम्ऽघुषः । निऽमज्य । उत्ऽमज्य । पुनः । अब्रवीत् ।
उदप्लुतम्ऽइव । दारु । अहीनाम् । अरसम् । विषम् । वोः । उग्रम् ॥ ४ ॥

पैद्वो हन्ति कसर्णीलं पैद्वः श्वित्रमुतासितम् ।
पैद्वो रथर्व्याः शिरः सं बिभेद पृदाक्वाः ॥ ५ ॥

पैद्वः । हन्ति । कसर्णीलम् । पैद्वः । श्वित्रम् । उत । असितम् ।
पैद्वः । रथर्व्याः । शिरः । सम् । बिभेद । पृदाक्वाः ॥ ५ ॥

पैद्व प्रेहि प्रथमोनु त्वा वयमेमसि ।
अहीन् व्यस्यतात् पथो येन स्मा वयमेमसि ॥ ६ ॥

पैद्व । प्र । इहि । प्रथमः । अनु । त्वा । वयम् । आ । इमसि ।
अहीन् । वि । अस्यतात् । पथः । येन । स्म । वयम् । आऽइमसि ॥ ६ ॥

इदं पैद्वो अजायतेदमस्य परायणम् ।
इमान्यर्वतः पदाहिघ्न्यो वाजिनीवतः ॥ ७ ॥

---

१ K पुरुषस्य ।. K reads पु° in the *Saṁhitā* too. २ A D R Cs P J वारुग्रम्. We with B K K S V Dc P Cr. ३ A B K K R V Dc पैद्वःश्वित्र°. J श्वित्रम् ।. P P श्वि-त्रम् ।. Cr श्वित्रम् ।. We with D S Cs P P. ४ R पदाओहिघ्न्यौ. ५ A P J °हिघ्न्यौ. We with B D K K R S V Dc Cs.

इदम्। पैद्वः। अजायत। इदम्। अस्य। पराऽअयनम्।
इमानि। अर्वतः। पदा। अहिऽघ्न्यः। वाजिनीऽवतः॥ ७॥

संयतं न वि ष्परद् व्यात्तं न सं यमत्।
अस्मिन् क्षेत्रे द्वावही स्त्री च पुमांश्च तावुभावरसा॥ ८॥

सम्ऽयतम्। न। वि। स्परत्। विऽआत्तम्। न। सम्। यमत्।
अस्मिन्। क्षेत्रे। द्वौ। अही इति। स्त्री। च। पुमान्। च। तौ। उभौ। अरसा॥ ८॥

अरसास इहाहयो ये अन्ति ये च दूरके।
घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दण्डेनागतम्॥ ९॥

अरसासः। इह। अहयः। ये। अन्ति। ये। च। दूरके।
घनेन। हन्मि। वृश्चिकम्। अहिम्। दण्डेन। आऽगतम्॥ ९॥

अघाश्वस्येदं भेषजमुभयोः स्वजस्य च।
इन्द्रो मेऽहिमघायन्तमहिं पैद्वो अरन्धयत्॥ १०॥ (१०)

अघऽअश्वस्य। इदम्। भेषजम्। उभयोः। स्वजस्य। च।
इन्द्रः। मे। अहिम्। अघऽयन्तम्। अहिम्। पैद्वः। अरन्धयत्॥ १०॥ (१०)

पैद्वस्य मन्महे वयं स्थिरस्य स्थिरधाम्नः।
इमे पश्चा पृदाकवः प्रदीध्यत आसते॥ ११॥

पैद्वस्य। मन्महे। वयम्। स्थिरस्य। स्थिरऽधाम्नः।
इमे। पश्चा। पृदाकवः। प्रऽदीध्यतः। आसते॥ ११॥

नष्टासवो नष्टविषा हता इन्द्रेण वज्रिणा।
जघानेन्द्रो जघ्निमा वयम्॥ १२॥

नष्टऽअसवः। नष्टऽविषाः। हताः। इन्द्रेण। वज्रिणा।
जघान। इन्द्रः। जघ्निम। वयम्॥ १२॥

---

१ P पादा।. २ P J अहिऽघ्न्य्ां।. P̊ अहिंऽघ्न्यः।. We with Cp. ३ B has corrected this into अन्ति. A B̊ D K K̈ R Cs अंति. P J अंति।. We with S̈ V Dc P̊ Cp. ४ P दूरके।. ५ R जघ्निमा.

हृतास्तिरश्चिराजयो निपिष्टासः पृदाकवः ।
दर्विं करिक्रतं श्वित्रं दुर्भेष्वसितं जहि ॥ १३ ॥

हृताः । तिरश्चिऽराजयः । निऽपिष्टासः । पृदाकवः ।
दर्विम् । करिक्रतम् । श्वित्रम् । दुर्भेषु । असितम् । जहि ॥ १३ ॥

कैरातिका कुमारिका सका खनति भेषजम् ।
हिरण्ययीभिरभ्रिभिर्गिरीणामुप सानुषु ॥ १४ ॥

कैरातिका । कुमारिका । सका । खनति । भेषजम् ।
हिरण्ययीभिः । अभ्रिऽभिः । गिरीणाम् । उप । सानुषु ॥ १४ ॥

आयमगन् युवा भिषक् पृश्निहापराजितः ।
स वै स्वजस्य जम्भन उभयोर्वृश्चिकस्य च ॥ १५ ॥

आ । अयम् । अगन् । युवा । भिषक् । पृश्निऽहा । अपराऽजितः ।
सः । वै । स्वजस्य । जम्भनः । उभयोः । वृश्चिकस्य । च ॥ १५ ॥

इन्द्रो मेहिमरन्धयन्मित्रश्च वरुणश्च ।
वातापर्जन्योऽभा ॥ १६ ॥

इन्द्रः । मे । अहिम् । अरन्धयत् । मित्रः । च । वरुणः । च ।
वातापर्जन्या । उभा ॥ १६ ॥

इन्द्रो मेहिमरन्धयत् पृदाकुं च पृदाक्वम् ।
स्वजं तिरश्चिराजिं कसर्णीलं दशोनसिम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । मे । अहिम् । अरन्धयत् । पृदाकुम् । च । पृदाक्वम् ।
स्वजम् । तिरश्चिऽराजिम् । कसर्णीलम् । दशोनसिम् ॥ १७ ॥

इन्द्रो जघान प्रथमं जनितारमहे तव ।
तेषामु तृह्यमाणानां कः स्वित् तेषामसद् रसः ॥ १८ ॥

इन्द्रः । जघान । प्रथमम् । जनितारम् । अहे । तव ।

---

१ A B K K̂ V Dc श्विर्त्रं. P P̂ J श्वित्रम् ।. We with B̂ D R Ŝ Cs Cp. २ D °युभयो°.
३ D K °न्यो ऽभा. We with B̂ K̂ R Ŝ V Dc Cs.

तेषाम्। ऊँ इति। तृष्ममाणानाम्। कः। स्वित्। तेषाम्। असत्। रसः॥ १८॥

सं हि शीर्षाण्यग्रभं पौञ्जिष्ठ इव कर्वरम्।
सिन्धोर्मध्यं परेत्य व्यनिजमहेर्विषम्॥ १९॥

सम्। हि। शीर्षाणि। अग्रभम्। पौञ्जिष्ठःऽइव। कर्वरम्।
सिन्धोः। मध्यम्। पराऽइत्य। वि। अनिजम्। अहेः। विषम्॥ १९॥

अहीनां सर्वेषां विषं परा वहन्तु सिन्धवः।
हतास्तिरश्चिराजयो निपिष्टासः पृदाकवः॥ २०॥ (११)

अहीनाम्। सर्वेषाम्। विषम्। परा। वहन्तु। सिन्धवः।
हताः। तिरश्चिऽराजयः। निऽपिष्टासः। पृदाकवः॥ २०॥ (११)

ओषधीनामहं वृण उर्वरीरिव साधुया।
नयाम्यर्वतीरिवाहे निरैतु ते विषम्॥ २१॥

ओषधीनाम्। अहम्। वृणे। उर्वरीःऽइव। साधुऽया।
नयामि। अर्वतीःऽइव। अहे। निःऽएतु। ते। विषम्॥ २१॥

यदग्नौ सूर्ये विषं पृथिव्यामोषधीषु यत्।
कान्दाविषं कनक्नकं निरैत्वैतु ते विषम्॥ २२॥

यत्। अग्नौ। सूर्ये। विषम्। पृथिव्याम्। ओषधीषु। यत्।
कान्दाऽविषम्। कनक्नकम्। निःऽएतु। आ। एतु। ते। विषम्॥ २२॥

ये अग्निजा ओषधिजा अहीनां ये अप्सुजा विद्युत आबभूवुः।
येषां जातानि बहुधा महान्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमसा विधेम॥ २३॥

ये। अग्निऽजाः। ओषधिऽजाः। अहीनाम्। ये। अप्सुऽजाः। विऽद्युतः। आऽबभूवुः।
येषाम्। जातानि। बहुऽधा। महान्ति। तेभ्यः। सर्पेभ्यः। नमसा। विधेम॥ २३॥

तौदी नामासि कन्या घृताची नाम वा असि।
अधस्पदेन ते पदमा ददे विषदूषणम्॥ २४॥

---

१ A B̊ D R S̈ V Dc पौंजिष्ट. P पौञ्जिष्ठः॰। We with K K̈ Cs P̊ J Cp. २ B̊ कनिक्नकं. D Cs कनन्कर्कं. K̈ कनत्ककं. We with A R S̈ V Dc P P̊ J Cp. ३ P बहुधा।

तौर्दी । नाम॑ । असि॒ । क॒न्या॑ । घृ॒ताची॑ । नाम॑ । वै । असि॒ ।
अ॒धः॒ऽप॒देन॑ । ते॒ । प॒दम् । आ । द॒दे॒ । वि॒ष॒ऽदूष॑णम् ॥ २४ ॥

**अङ्गा॑दङ्गा॒त् प्र च्या॑वय॒ हृद॑यं॒ परि॑ वर्जय ।**
**अधा॑ वि॒षस्य॒ यत् तेजो॑ऽवा॒चीनं॒ तदे॑तु ते ॥ २५ ॥**

अङ्गा॑त्ऽअङ्गात् । प्र । च्य॒व॒य॒ । हृद॑यम् । परि॑ । व॒र्ज॒य॒ ।
अध॑ । वि॒षस्य॑ । यत् । तेजः॑ । अ॒वा॒चीन॑म् । तत् । ए॒तु॒ । ते॒ ॥ २५ ॥

**आरे अ॑भूद् वि॒षम॑रौद् वि॒षे वि॒षम॑प्रा॒गपि॑ ।**
**अ॒ग्निर्वि॒षमहे॒र्निर॑धा॒त् सोमो॒ निर॑णयीत् ।**
**दं॒ष्टार॒मन्व॑गाद् वि॒षमहि॑रमृत ॥ २६ ॥ (१२)**

आरे॑ । अ॒भू॒त् । वि॒षम् । अ॒रौ॒त् । वि॒षे । वि॒षम् । अ॒प्रा॒क् । अपि॑ ।
अ॒ग्निः । वि॒षम् । अहेः॑ । निः । अ॒धा॒त् । सोमः॑ । निः । अ॒न॒यी॒त् ।
दं॒ष्टार॑म् । अनु॑ । अ॒गा॒त् । वि॒षम् । अहिः॑ । अ॒मृ॒त॒ ॥ २६ ॥ (१२)

द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति द्वितीयोनुवाकः ॥

अभिचारकर्मैतत् । शत्रुनाशनसमर्थबलम् उदके प्रवेश्य तदुदके वज्रत्वं कल्पयित्वा शत्रुम् अभिलक्ष्य तत् प्रक्षिपति । तद् एवम् । आशानयः संबोध्य यस्माद् यूयम् इन्द्रस्यौजो भवथ इन्द्रस्य महआदि भवथ तस्माद् इन्द्रस्यौजो युक्ताः इत्येवमाह । अनन्तरम् इन्द्रस्य भागः अर्थाद् अंशो भवथ सोमस्य भागः स्थ वरुणस्य भागः स्थ मित्रावरुणयोर्भागः स्थ यमस्य भागः स्थ पितॄणां सवितुश्च भागः स्थेत्याह । अनन्तरं योऽपां त्रैलोक्यस्थसकलजलानां भागः पूजनीयो गुह्यासु अर्थात् पूर्वोक्तास्वप्सु भवति यश्च तादृश ऊर्मिः यश्च तादृशो वत्सः अर्थाद् अपां नपान्नाम वैद्युतोग्निः यश्च तादृशो वृषभः महाबलः कश्चित् पशुः यश्च अपां गर्भ उदपद्यतेति वेदप्रसिद्धो हिरण्यगर्भ इति बलवान् आद्यो देवः यश्च अप्सु वर्तमानो नानावर्णोश्मपृश्निको मेघः ये च अपां मध्ये वर्तमाना अमयस्तान् सर्वान् प्रत्येकं शत्रुं प्रति क्षिपामि तं शत्रुन् अहं हन्यां तम् अनेन मन्त्रेण अनेन कर्मणा अनेन उदकवज्रेण विदारयाणीत्याह । अनन्तरं स्वकृतात् त्रैहायणाद् अनृतवचनपापाद् रक्षणं याचते । अनन्तरं शत्रोरुपरि उदकवज्रं प्रक्षेप्तुं प्रक्रामति यश्च प्रक्रामति स्वक्रमं संबोध्य तम् आह त्वं विष्णोः क्रमोसि अर्थाद् येन क्रमेण विष्णुस्त्रीन् लोकान् आक्रमत तादृशो बलवान् असि त्वयं पृथ्व्या च तीक्ष्णीकृतं शस्त्रम् असि तेन त्वया शत्रुं पृथिव्याः सकाशान्निर्णोदयामीति । तथैव त्वम् अन्तरिक्षतीक्ष्णीकृतोसि द्यौसंशितोसि दिक्संशितोसि आशासंशितोसि ऋक्संशितोसि यज्ञसंशितोसि ओषधीसंशितोसि अप्संशितोसि कृषिसंशितोसि प्राणसंशितोसि तस्मात् तत्तदभिमानिप्रदेशात् तं शत्रुं निर्णोदयामीति । एतदुक्त्वा जितमस्माकमित्यादि अनुमेना इत्याह । अनन्तरं दाक्षिणां दिशं सर्वति किंचिद्गत्वा ताम् अभिमुखो भवतीत्यर्थः । तथैव इतरदिशश्च सप्तर्षिनाम नक्षत्रं ब्राह्मणांश्च अभिमुखो भवति प्रत्येकं च तेभ्यः सकाशाद् द्रविणं याचते । यं च शत्रुम् अन्विष्यामि तं हनानि इयं समित् तं देवि भूत्वा भक्षतु इत्याह । अनन्तरं भुवस्पतिमन्त्रं याचते तथैव अग्निं वर्चः प्रजाम् आयुश्च याचते । अग्निं च वसुधानभेदनं याचते । अन्ते च

१ K अधा (अध in the *padas*). २ Dc विषमप्रागपि subsequently changed to विषमप्रागपि. A B B̊ D K K̄ R S̈ V Cs विषमप्रागपि. P̊ Cp अप्राक् I. We with J P.

पूर्वोक्तानि यान्युदकानि तान्येव चतुर्भिः वज्रं कल्पयित्वा शत्रुशिरश्छेदाय प्रक्षिपति स च शत्रोरङ्गानि भिनत्तु देवाश्च तत् सर्वं मेऽनुजानन्त्वित्याशास्ते ॥

सांप्रदायिकास्तु वक्ष्यमाणप्रकारेण तस्मिन्नेव कर्मणि विनियुञ्जन्ति सूक्तम् ।

अभिचारकर्मणि उदवज्राणां विधानम् उच्यते । "इन्द्रस्यौजः" इति सूक्तस्य आद्यानां षण्णाम् ऋचाम् पूर्वार्धर्चैः कांस्यघटं प्रक्षालयति । "जिष्णवे योगाय" इति उत्तरार्धर्चैः षड्भिः कांस्यघटम् उदकसमीपे निदधाति । "इदम् अहं यो मा प्राच्या दिशः" इत्यष्टर्चेन कल्पजेन सूक्तेन उदकमध्ये निदधाति घटम् । "इदम् अहम्" इति सूक्तेन उदकमध्ये घटस्य मुखं करोति । "इदमहं यो मा प्राच्या दिशः" इति सूक्तेन घटम् उदकपूर्णं कृत्वा अपक्रामति । "इदमहम्" इति सूक्तेन उदकपूर्णं घटं मण्डपे स्थापयति । एतद् अभिचारे उदकाहरणम् । तदनन्तरं वज्रग्रहणविधिः । "इन्द्रस्यौजः" इति सर्वं कृत्वा "इदमहम्" इति स्थापनान्तं कृत्वा "अग्नेर्भागः" [७–१४] इत्याद्यष्टाभिर्ऋग्भिः आनीतोदकस्य द्विधाकरणम् । अर्धं घटे कृत्वा अर्धं भाजने करोति । तद्भाजनम् अग्नौ तापयति । घटम् अन्यस्मै पुरुषाय प्रदापयति । "अग्नेर्भागः" इत्याद्यष्टौ तापने मन्त्राः । ततो बहिर्दक्षिणामुख उपविश्य भाजनम् अग्रे कृत्वा "वातस्य रंहितस्य" इति सौत्रमन्त्रेण उदकं संगृह्य "शम् अग्नये" इति कल्पजेन सूक्तेन सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽभयं दद्यात् । "यो व आपोपाम्" [१५] इत्यृचा वज्रप्रक्षेपः ॥ पुनरपि "वातस्य रंहितस्य" इत्यादि कृत्वा "यो व आपोपामूर्मिः" [१६] इति ऋचा वज्रप्रक्षेपः । एवम् उत्तराभिर्ऋग्भिः [१७–२१] वज्रप्रक्षेपः । "एनानधराचः पराचः" इति कल्पजया ऋचा भाजनस्थम् उदकं भूमौ निनयति । एवमेव "यं वयम्" [४२] इति सूक्तेन अन्वृचम् "अपामस्मै वज्रम्" [५०] इति ऋचा च वज्रप्रक्षेपः । "विष्णोः क्रमोसि" [२५–३६] इति द्वादशभिर्विष्णुक्रमान् क्रमते शत्रोरभिमुखम् । तद् उक्तं कौशिकेन । "इन्द्रस्यौज इति प्रक्षालयति । जिष्णवे योगायेत्यपो युनक्ति । "वातस्य रंहितस्यामृतस्य योनिरिति प्रतिगृह्णाति । उत्तमाः प्रताप्याधराः प्रदायैनमेनानधराचः पराचोवाग्नेस्तपसस्तमूनेयत "देवाः पितृभिः संविदानः प्रजापतिः प्रथमो देवतानाम् इत्यतिसृजति । इदम् अहं यो मा प्राच्या दिशोघायुरभिदासादपवा- "दीदिषुर्गूहः । तस्येमौ प्राणापानावपक्रामामि ब्रह्मणा । दक्षिणायाः प्रतीच्या उदीच्या ध्रुवाया व्यध्वा ऊर्ध्वायाः । इदम् अहं "यो मा दिशाम् अन्तर्देशेभ्य इत्यपक्रामामीति । एवम् अभिष्ठानापोहननिवेष्टनानि । सर्वाणि खलु शश्वद् भूतानि ब्राह्मणाद् "वज्रम् उद्यच्छमानाच्छङ्कन्ते मां हनिष्यसि मां हनिष्यसीति । तेभ्योऽभयं वदेच्छम् अग्नये शं पृथिव्यै शम् अन्तरिक्षाय शं वायवे "शं दिवे शं सूर्याय शं चन्द्राय शं नक्षत्रेभ्यः शं गन्धर्वाप्सरोभ्यः शं सर्पेतरजनेभ्यः शिवं मह्यम् इति । यो व आपोपां यं "वयम् अपाम् अस्मै वज्रम् इत्यन्वृचम् उदवज्रान् । विष्णोः क्रमोसीति विष्णुक्रमान्" इति [कौ° ६. २] ॥

"यदर्वाचीनम्" इति ऋचा [२२] आचामयति अनृतभाषणसंजातपापापनोदनकामम् ॥

"समुद्रं वः प्र हिणोमि" इति ऋचा [२३] पत्न्यञ्जल्युदपात्रं निनयति सर्वेषु तन्त्रेषु । "बर्हिषि पत्न्यञ्जली निनयति समुद्रं वः प्र हिणोमि" इति [कौ° १. ६] सूत्रात् ॥

"सूर्यस्यावृतम्" इति पञ्चभिः [३७–४१] प्रदक्षिणम् आवर्तते सर्वेषु तन्त्रेषु । "सूर्यस्यावृतम् इत्यभिदक्षिणम् आवर्तते" इति [कौ° १. ६] सूत्रात् ॥

**इन्द्र॒स्यौज॑ स्थेन्द्र॑स्य॒ सह॑ स्थेन्द्र॑स्य॒ बलं॑ स्थेन्द्र॑स्य वी॒र्यं१॒ स्थेन्द्र॑स्य नृ॒म्णं स्थ॑ ।**
**जि॒ष्णवे॒ योगा॑य ब्रह्मयो॒गैर्वो॑ युनज्मि ॥ १ ॥**

इन्द्र॑स्य । ओजः॑ । स्थ॒ । इन्द्र॑स्य । सहः॑ । स्थ॒ । इन्द्र॑स्य । बल॑म् । स्थ॒ । इन्द्र॑स्य । वी॒र्य॑म् । स्थ॒ । इन्द्र॑स्य । नृ॒म्णम् । स्थ॒ ।

---

१ B वी॒र्यं॑१॒स्थे॰.

---

1 So V1 and V2. 2 So V1 and V2. 3 V1 °षूगू°. We with V2. 4 V1 V2 °हाना°. 5 V2 ब्राह्मणा. 6 V1 V2 °माना: शंकंते.

जिष्णवे । योगाय । ब्रह्मऽयोगैः । वः । युनज्मि ॥ १ ॥

इन्द्रस्यौज० । जिष्णवे योगाय क्षत्रयोगैर्वो युनज्मि ॥ २ ॥

०योगाय । क्षत्रऽयोगैः । वः ।० ॥ २ ॥

इन्द्रस्यौज० । जिष्णवे योगायेन्द्रयोगैर्वो युनज्मि ॥ ३ ॥

०योगाय । इन्द्रऽयोगैः । वः ।० ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यौज० । जिष्णवे योगाय सोमयोगैर्वो युनज्मि ॥ ४ ॥

०योगाय । सोमऽयोगैः । वः ।० ॥ ४ ॥

इन्द्रस्यौज० । जिष्णवे योगायाप्सुयोगैर्वो युनज्मि ॥ ५ ॥

०योगाय । अप्सुऽयोगैः । वः । युनज्मि ॥ ५ ॥

इन्द्रस्यौज स्थेन्द्रस्य सह स्थेन्द्रस्य बलं स्थेन्द्रस्य वीर्यं[1] स्थेन्द्रस्य नृम्णं स्थ ।
जिष्णवे योगाय विश्वानि मा भूतान्युप तिष्ठन्तु युक्ता म आप स्थ ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । स्थ । इन्द्रस्य । सहः । स्थ । इन्द्रस्य । बलम् । स्थ । इन्द्रस्य । वी-
र्यम् । स्थ । इन्द्रस्य । नृम्णम् । स्थ ।
जिष्णवे । योगाय । विश्वानि । मा । भूतानि । उप । तिष्ठन्तु । युक्ताः । मे । आपः । स्थ ॥ ६ ॥

अग्नेर्भाग स्थ ।
अपां शुक्रमापो देवीर्वर्चो अस्मासु धत्त ।
प्रजापतेर्वो धाम्नास्मै लोकाय सादये ॥ ७ ॥

अग्नेः । भागः । स्थ ।
अपाम् । शुक्रम् । आपः । देवीः । वर्चः । अस्मासु । धत्त ।
प्रजाऽपतेः । वः । धाम्ना । अस्मै । लोकाय । सादये ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य भाग स्थ ।०।०। ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । भागः ।० ॥ ८ ॥

सोमस्य भाग स्थ ।०।०। ॥ ९ ॥

सोमस्य । भागः ।० ॥ ९ ॥

---

१ B वीर्यं स्थ°.

वरुणस्य भाग स्थ ।०।० ॥ १० ॥ (१३)

वरुणस्य । भागः ।० ॥ १० ॥ (१३)

मित्रावरुणयोर्भाग स्थ ।०।० ॥ ११ ॥

मित्रावरुणयोः । भागः ।० ॥ ११ ॥

यमस्य भाग स्थ ।०।० ॥ १२ ॥

यमस्य । भागः ।० ॥ १२ ॥

पितॄणां भाग स्थ ।०।० ॥ १३ ॥

पितृणाम् । भागः ।० ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्भाग स्थ ।
अपां शुक्रमापो देवीर्वर्चो अस्मासु धत्त ।
प्रजापतेर्वो धाम्नास्मै लोकाय सादये ॥ १४ ॥

देवस्य । सवितुः । भागः । स्थ ।
अपाम् । शुक्रम् । आपः । देवीः । वर्चः । अस्मासु । धत्त ।
प्रजाऽपतेः । वः । धाम्ना । अस्मै । लोकाय । सादये ॥ १४ ॥

यो व आपोपां भागो३प्स्व१न्तर्यजुष्यो३ देवयजनः ।
इदं तमति सृजामि तं माभ्यवनिक्षि ।
तेन तमभ्यतिसृजामो यो३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ।
तं वधेयं तं स्तृषीयानेन ब्रह्मणानेन कर्मणानया मेन्या ॥ १५ ॥

यः । वः । आपः । अपाम् । भागः । अप्ऽसु । अन्तः । यजुष्यः । देवऽयजनः ।
इदम् । तम् । अति । सृजामि । तम् । मा । अभिऽअवनिक्षि ।
तेन । तम् । अभिऽअतिसृजामः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ।
तम् । वधेयम् । तम् । स्तृषीय । अनेन । ब्रह्मणा । अनेन । कर्मणा । अनया । मेन्या ॥ १५ ॥

यो व आपोपामूर्मिरप्सु ०।०।०।० ॥ १६ ॥

---

१ K K̈ भागो१प्स्व°. २ B माभ्यव°. P मा । अभिऽ°. We with A B D K K̈ S V D. C. P J Cp. ३ K K̈ V यो१स्मा°.

०अपाम् । ऊर्मिः । अप्ऽसु ।० ॥ १६ ॥

यो वं आपोपां वत्सो३ऽप्सु ०।०।०।० ॥ १७ ॥

०अपाम् । वत्सः । अप्ऽसु ।० ॥ १७ ॥

यो वं आपोपां वृषभो३ऽप्सु ०।०।०।० ॥ १८ ॥

०अपाम् । वृषभः । अप्ऽसु ।० ॥ १८ ॥

यो वं आपोपां हिरण्यगर्भो३ऽप्सु ०।०।०।० ॥ १९ ॥

०अपाम् । हिरण्यऽगर्भः । अप्ऽसु ।० ॥ १९ ॥

यो वं आपोपामश्मा पृश्निर्दिव्यो३ऽप्सु ०।०।०।० ॥ २० ॥ (१०)

यः । वः । आपः । अपाम् । अश्मा । पृश्निः । दिव्यः । अप्ऽसु । अन्तः । यजुष्यः । देवऽयजनः ।

इदम् । तान् । अति । सृजामि । तम् । मा ।० ॥ तेन । तम् ।० ॥ २० ॥ (१४)

ये वं आपोपामग्नयोप्स्वन्तर्यजुष्या देवयजनाः ।

इदं तानति सृजामि तान् माभ्यवनिक्षि ।

तैस्तमभ्यतिसृजामो यो३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ।

तं वधेयं तं स्तृषीयानेन ब्रह्मणानेन कर्मणानया मेन्या ॥ २१ ॥

ये । वः । आपः । अपाम् । अग्नयः । अप्ऽसु । अन्तः । यजुष्याः । देवऽयजनाः ।

इदम् । तान् । अति । सृजामि । तान् । मा । अभिऽअवनिक्षि ।

तैः । तम् । अभिऽअतिसृजामः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ।

तम् । वधेयम् । तम् । स्तृषीय । अनेन । ब्रह्मणा । अनेन । कर्मणा । अनया । मेन्या ॥ २१ ॥

यदर्वाचीनं त्रैहायणादनृतं किं चोदिम ।

आपो मा तस्मात् सर्वस्माद् दुरितात् पान्त्वंहसः ॥ २२ ॥

यत् । अर्वाचीनम् । त्रैहायनात् । अनृतम् । किम् । च । ऊदिम ।

---

१ BKKVC₃ वत्सो१. We with Dc. २ BKKS वृषभो१. We with Dc. ३ K KV °गर्भो१. We with BDc. ४ P मा।. ५ KKV यो१स्मा°. We with BDSDc C₃. ६ BDKRCp. °पान्त्वंहसः. We with ABKSVDcC₃PPJ

पार्थः । आ । नसात् । सर्वस्मात् । दुःऽइतात् । पान्तु । अंहसः ॥ २२ ॥

समुद्रं वः प्र हिणोमि स्वां योनिमपीतन ।

अरिष्टाः सर्वहायसो मा च नः किं चनाममत् ॥ २३ ॥

समुद्रम् । वः । प्र । हिनोमि । स्वाम् । योनिम् । अपि । इतन ।

अरिष्टाः । सर्वऽहायसः । मा । च । नः । किम् । चन । आममत् ॥ २३ ॥

अरिप्रा आपो अप रिप्रमस्मत् ।

प्रास्मदेनो दुरितं सुप्रतीकाः प्र दुःष्वप्न्यं प्र मलं वहन्तु ॥ २४ ॥

अरिप्राः । आपः । अप । रिप्रम् । अस्मत् ।

प्र । अस्मत् । एनः । दुःऽइतम् । सुऽप्रतीकाः । प्र । दुःऽस्वप्न्यम् । प्र । मलम् । वहन्तु ॥ २४ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा पृथिवीसंशितोग्नितेजाः ।

पृथिवीमनु वि क्रमेहं पृथिव्यास्तं निर्भजामो यो३स्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ।

स मा जीवीत् तं प्राणो जहातु ॥ २५ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । पृथिवीऽसंशितः । अग्निऽतेजाः ।

पृथिवीम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । पृथिव्याः । तम् । निः । भजामः । यः । अस्मान् ।

द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ।

सः । मा । जीवीत् । तम् । प्राणः । जहातु ॥ २५ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहान्तरिक्षसंशितो वायुतेजाः ।

अन्तरिक्षमनु वि क्रमेहमन्तरिक्षात् तं निर्भजामो ०१० ॥ २६ ॥

०सपत्नऽहा । अन्तरिक्षऽसंशितः । वायुऽतेजाः ।

अन्तरिक्षम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । अन्तरिक्षात् । तम् ।० ॥ २६ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा द्यौसंशितः सूर्यतेजाः ।

दिवमनु वि क्रमेहं दिवस्तं ०१० ॥ २७ ॥

०सपत्नऽहा । द्यौऽसंशितः । सूर्यऽतेजाः ।

दिवम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । दिवः । तम् ।० ॥ २७ ॥

---

१ K K̈ V नोज्ञा०. We with B̈ D S D. C.

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा दिक्संशितो मनस्तेजाः ।
दिशोनु वि क्रमेहं दिग्भ्यस्तं ०।० ॥ २८ ॥

०सपत्नऽहा । दिक्ऽसंशितः । मनःऽतेजाः ।
दिशः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । दिक्ऽभ्यः । तम् ।० ॥ २८ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहाशासंशितो वातंतेजाः ।
आशा अनु वि क्रमेहमाशाभ्यस्तं ०।० ॥ २९ ॥

०सपत्नऽहा । आशाऽसंशितः । वातऽतेजाः ।
आशाः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । आशाभ्यः । तम् ।० ॥ २९ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नह ऋक्संशितः सामतेजाः ।
ऋचोनु वि क्रमेहमृग्भ्यस्तं ०।० ॥ ३० ॥ (१५)

०सपत्नऽहा । ऋक्ऽसंशितः । सामऽतेजाः ।
ऋचः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । ऋक्ऽभ्यः । तम् ।० ॥ ३० ॥ (१५)

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा यज्ञसंशितो ब्रह्मतेजाः ।
यज्ञमनु वि क्रमेहं यज्ञात तं ०।० ॥ ३१ ॥

०सपत्नऽहा । यज्ञऽसंशितः । ब्रह्मऽतेजाः ।
यज्ञम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । यज्ञात् । तम् ।० ॥ ३१ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहौषधीसंशितः सोमतेजाः ।
ओषधीरनु वि क्रमेहमोषधीभ्यस्तं ०।० ॥ ३२ ॥

०सपत्नऽहा । ओषधीऽसंशितः । सोमऽतेजाः ।
ओषधीः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । ओषधीभ्यः । तम् ।० ॥ ३२ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहाप्सुसंशितो वरुणतेजाः ।
अपोनु वि क्रमेहमद्भ्यस्तं ०।० ॥ ३३ ॥

०सपत्नऽहा । अप्सुऽसंशितः । वरुणऽतेजाः ।
अपः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । अत्ऽभ्यः । तम् ।० ॥ ३३ ॥

---

१ R दिशो°. २ B K K̄ R V Dc सपत्नहा. We with A D R S̄ Cs. ३ J अपः ।. P अपः ।.

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा कृषिसंशितोन्नतेजाः ।
कृषिमनु वि क्रमेहं कृष्यास्तं ०।० ॥ ३४ ॥

०सपत्नऽहा । कृषिऽसंशितः । अन्नऽतेजाः ।
कृषिम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । कृष्याः । तम् ।० ॥ ३४ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा प्राणसंशितः पुरुषतेजाः ।
प्राणमनु वि क्रमेहं प्राणात् तं निर्भजामो योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ।
स मा जीवीत् तं प्राणो जहातु ॥ ३५ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । प्राणऽसंशितः । पुरुषऽतेजाः ।
प्राणम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । प्राणात् । तम् । निः । भजामः । यः । अस्मान् ।
द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ।
सः । मा । जीवीत् । तम् । प्राणः । जहातु ॥ ३५ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमभ्यष्ठां विश्वाः पृतना अरातीः ।
इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वेष्टयामी-
दमेनमधराञ्चं पादयामि ॥ ३६ ॥

जितम् । अस्माकम् । उत्ऽभिन्नम् । अस्माकम् । अभि । अस्थाम् । विश्वाः । पृतनाः । अरातीः ।
इदम् । अहम् । आमुष्यायणस्य । अमुष्याः । पुत्रस्य । वर्चः । तेजः । प्राणम् । आयुः ।
नि । वेष्टयामि । इदम् । एनम् । अधराञ्चम् । पादयामि ॥ ३६ ॥

सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते दक्षिणामन्वावृतम् ।
सा मे द्रविणं यच्छतु सा मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३७ ॥

सूर्यस्य । आऽवृतम् । अनुऽआवर्ते । दक्षिणाम् । अनु । आऽवृतम् ।
सा । मे । द्रविणम् । यच्छतु । सा । मे । ब्राह्मणऽवर्चसम् ॥ ३७ ॥

दिशो ज्योतिष्मतीरभ्यावर्ते ।

---

१ K V कृष्यास्तं° (V कृष्यान् in the pada). २ A R °क्रमभ्य°. V [illegible] ३ D K K V D C s. ३ B B^h °भ्यष्ठां.

ता मे द्रविणं यच्छन्तु ता मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३८ ॥

दिशः । ज्योतिष्मतीः । अभिऽआवर्ते ।

ताः । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ताः । मे ।० ॥ ३८ ॥

सप्तऋषीनभ्यावर्ते ।

ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३९ ॥

सप्तऽऋषीन् । अभिऽआवर्ते ।

ते । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ते । मे ।० ॥ ३९ ॥

ब्रह्माभ्यावर्ते ।

तन्मे द्रविणं यच्छतु तन्मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ४० ॥ (१६)

ब्रह्म । अभिऽआवर्ते ।

तत् । मे । द्रविणम् । यच्छतु । तत् । मे ।० ॥ ४० ॥ (१६)

ब्राह्मणाँ अभ्यावर्ते ।

ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणान् । अभिऽआवर्ते ।

ते । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ते । मे । ब्राह्मणऽवर्चसम् ॥ ४१ ॥

यं वयं मृगयामहे तं वधै स्तृणवामहै ।

व्यात्ते परमेष्ठिनो ब्रह्मणापीपदाम तम् ॥ ४२ ॥

यम् । वयम् । मृगयामहे । तम् । वधैः । स्तृणवामहै ।

विऽआत्ते । परमेऽस्थिनः । ब्रह्मणा । आ । अपीपदाम । तम् ॥ ४२ ॥

वैश्वानरस्य दंष्ट्राभ्यां हेतिस्तं समधादभि ।

इयं तं प्सात्वाहुतिः समिद् देवी सहीयसी ॥ ४३ ॥

वैश्वानरस्य । दंष्ट्राभ्याम् । हेतिः । तम् । सम् । अधात् । अभि ।

इयम् । तम् । प्सातु । आऽहुतिः । सम्ऽइत् । देवी । सहीयसी ॥ ४३ ॥

---

१ D S̈ Cs सप्तर्षी°. We with A B K K̈ K V Dc. २ A D R ब्राह्मणे. We with B K K̈ S̈ V Dc Cs.

राज्ञो वरुणस्य बन्धोऽसि ।

सोऽमुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रमन्ने प्राणे बधान ॥ ४४ ॥

राज्ञः । वरुणस्य । बन्धः । असि ।

सः । अमुम् । आमुष्यायणम् । अमुष्याः । पुत्रम् । अन्ने । प्राणे । बधान ॥ ४४ ॥

यत् ते अन्नं भुवस्पत आक्षियति पृथिवीमनु ।

तस्य नस्त्वं भुवस्पते संप्रयच्छ प्रजापते ॥ ४५ ॥

यत् । ते । अन्नम् । भुवः । पते । आऽक्षियति । पृथिवीम् । अनु ।

तस्य । नः । त्वम् । भुवः । पते । सम्ऽप्रयच्छ । प्रजाऽपते ॥ ४५ ॥

अपो दिव्या अचायिषं रसेन समपृक्ष्महि ।

पयस्वानग्न आगमं तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ४६ ॥

आपः । दिव्याः । अचायिषम् । रसेन । सम् । अपृक्ष्महि ।

पयस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ ४६ ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः ॥ ४७ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रऽजया । सम् । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिऽभिः ॥ ४७ ॥

यदग्ने अद्य मिथुना शपातो यद् वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।

मन्योर्मनसः शरव्या३ जायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ ४८ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनयन्त । रेभाः ।

मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् ॥ ४८ ॥

परा शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।

परार्चिषा मूरदेवाञ्छृणीहि परासुतृपः शोशुचतः शृणीहि ॥ ४९ ॥

---

१ K K̈ V सो३॰. २ From here to verse 6 [illegible] P [illegible] ३ K भुवनस्पत. ४ B once had ॰र्क्षि॰. K K̈ आक्षियंति. W[illegible] A B D R S V D C P P̈ J.

परा॑ । शृ॒णी॒हि॒ । तप॑सा । या॒तु॒ऽधाना॑न् । परा॑ । अ॒ग्ने॒ । रक्षः॑ । हर॑सा । शृ॒णी॒हि॒ ।
परा॑ । अ॒र्चिषा॑ । मूर॑ऽदेवान् । शृ॒णी॒हि॒ । परा॑ । अ॒सु॒ऽतृप॑ः । शोशु॑चतः । शृ॒णी॒हि॒ ॥ ४९ ॥

**अ॒पाम॑स्मै॒ वज्रं॒ प्र ह॑रामि॒ चतु॑र्भृष्टिं शीर्ष॒भिद्या॑य वि॒द्वान् ।**
**सो अ॒स्याङ्गा॑नि॒ प्र शृ॑णातु॒ सर्वा॒ तन्मे॑ दे॒वा अनु॑ जानन्तु॒ विश्वे॑ ॥ ५० ॥ (१७)**

अ॒पाम् । अ॒स्मै॒ । वज्र॑म् । प्र । ह॒रा॒मि॒ । चतुः॑ऽभृष्टिम् । शी॒र्ष॒ऽभिद्या॑य । वि॒द्वान् ।
सः । अ॒स्य॒ । अङ्गा॑नि । प्र । शृ॒णा॒तु॒ । सर्वा॑ । तत् । मे॒ । दे॒वाः । अनु॑ । जा॒न॒न्तु॒ ।
विश्वे॑ ॥ ५० ॥ (१७)

॥ इति तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

खदिरकाष्ठफालविकारं मणिं शत्रुनाशाय तथा सर्वकामाप्तये बध्नाति सूक्तेनानेन ॥ सांप्रदायिका हि वक्ष्यमाणप्रकारेण विनियुञ्जन्ति ॥

सर्वकामसिद्ध्यर्थं खदिरफालमणिं त्रिवासितं कृत्वा हिरण्यवेष्टितं कृत्वा "एतमिध्मम्" [३५] इत्यृचा इध्मम् उपसमाधाय "तमिमं देवता" [२९] इति वासितम् उद्धृत्य आसाद्य "अरातीयोः" इत्यर्थसूक्तेन संपात्याभिमन्त्र्य "ब्रह्मणा तेजसा" [३०] इति ऋचा बध्नाति । यस्मात् सर्वे कामाः संपद्यन्तेनेन मणिना तस्माद् अयं मणिः सर्वकामः । तथा च सूत्रम् । "आयमगन् [३.५] अयं प्रतिसरः [८.५] अयं मे वरणः [१०.३] अरातीयोः [१०.६] इति मन्त्रोक्तान् वासितान् बध्नाति । उत्तमस्य चतुरो जातरूपशकलेनानुसूत्रं गर्भयित्वावभुज्य त्रैधं पर्यस्यति । एतमिध्मम् इत्युपसमाधाय तमिमं देवता इति वासितम् उद्धृत्य ब्रह्मणा तेजसेति बध्नाति" इति [कौ० ३.२] ॥ मन्त्रोक्तान् मन्त्रोक्तद्रव्यविकारान् । वासितान् त्रयोदश्यादयस्तिस्रो वास्तिथयस्तासु विधिवद् दधिमधुनि वासितान् । बन्धनस्थानं च मन्त्रस्थम् । उत्तमस्य अरातीयोरिति सूक्तस्य । अवभुज्य कुटिलां कृत्वा । त्रैधं पर्यस्यति त्रिरावेष्टयति । पार्श्वे सर्वतो वेष्टनम् आयमेन । शिरसि बन्धनकरणम् अधिरोहत्विति लिङ्गात् । इत्यादि दारिलः ॥

तथा पशौ वृश्च्यमानयूपानुमन्त्रणे इदं सूक्तं विनियुक्तम् । तद् उक्तं वैताने । "अरातीयोरिति यूपं वृश्च्यमानम् अनुमन्त्रयते" इति [वै० २.६] ॥

तथा "पार्थिवीं भूमिकामस्य" इति [न० क० १७] विहितायां पार्थिव्यां महाशान्तौ खदिरफालमणिबन्धनेदि एतत् सूक्तं विनियुज्यते । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । "अरातीयोरिति फालं पार्थिव्याम्" इति [न० क० १९] ॥

**अ॒रा॒ती॒योर्भ्रातृ॑व्यस्य दु॒र्हार्दो॑ द्वि॒ष॒तः शिरः॑ ।**
**अपि॑ वृश्चा॒म्योज॑सा ॥ १ ॥**

अ॒रा॒ति॒ऽयोः । भ्रातृ॑व्यस्य । दुः॒ऽहार्दः॑ । द्वि॒ष॒तः । शिरः॑ ।
अपि॑ । वृ॒श्चा॒मि॒ । ओज॑सा ॥ १ ॥

**वर्म॑ मह्य॒मयं॑ म॒णिः फाला॑ज्जा॒तः क॑रिष्यति ।**
**पू॒र्णो म॒न्थेन॒[1] माग॑मद् रसे॑न स॒ह वर्च॑सा ॥ २ ॥**

---

१ B S मथेन.

वर्म । मह्यम् । अयम् । मणिः । फालात् । जातः । करिष्यति ।
पूर्णः । मन्थेन । मा । आ । अगमत् । रसेन । सह । वर्चसा ॥ २ ॥

यत् त्वा शिक्वः परावधीत् तक्षा हस्तेन वास्या ।
आपस्त्वा तस्माज्जीवलाः पुनन्तु शुचयः शुचिम् ॥ ३ ॥

यत् । त्वा । शिक्वः । पराऽअवधीत् । तक्षा । हस्तेन । वास्या ।
आपः । त्वा । तस्मात् । जीवलाः । पुनन्तु । शुचयः । शुचिम् ॥ ३ ॥

हिरण्यस्रगयं मणिः श्रद्धां यज्ञं महो दधत् ।
गृहे वसतु नोऽतिथिः ॥ ४ ॥

हिरण्यऽस्रक् । अयम् । मणिः । श्रद्धाम् । यज्ञम् । महः । दधत् ।
गृहे । वसतु । नः । अतिथिः ॥ ४ ॥

तस्मै घृतं सुरां मध्वन्नमन्नं क्षदामहे ।
स नः पितेव पुत्रेभ्यः श्रेयःश्रेयश्चिकित्सतु भूयोभूयः श्वःश्वो देवेभ्यो मणिरेत्य ॥ ५ ॥

तस्मै । घृतम् । सुराम् । मधु । अन्नम्ऽअन्नम् । क्षदामहे ।
सः । नः । पिताऽइव । पुत्रेभ्यः । श्रेयःऽश्रेयः । चिकित्सतु । भूयःऽभूयः । श्वःऽश्वः ।
देवेभ्यः । मणिः । आऽइत्य ॥ ५ ॥

यमबध्नाद् बृहस्पतिर्मणिं फालं घृतश्चुतमुग्रं खदिरमोजसे ।
तमग्निः प्रत्यमुञ्चत सो अस्मै दुह आज्यं भूयोभूयः श्वःश्वस्तेन त्वं द्विषतो जहि ॥ ६ ॥

यम् । अबध्नात् । बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृतऽश्चुतम् । उग्रम् । खदिरम् । ओजसे ।
तम् । अग्निः । प्रति । अमुञ्चत । सः । अस्मै । दुहे । आज्यम् । भूयःऽभूयः । श्वःऽश्वः ।
तेन । त्वम् । द्विषतः । जहि ॥ ६ ॥

यमबध्नाद् बृहस्पतिर्मणिं० ।

---

१ P फलात्।. २ B मह्रो. ३ A D R Dc सुरां. ४ R J P ऽमुञ्च. ५ All our authorities read श्वश्वो. ६ So far P has no accents. ७ P फलम्।. ८ P आज्यम्।.

तमिन्द्रः प्रत्यमुञ्चतौजसे वीर्या॑य कम् ।
सो अस्मै बलमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ ७ ॥

०तम् । इन्द्रः । प्रति । अमुञ्चत । ओजसे । वीर्या॑य । कम् ।
सः । अस्मै । बलम् । इत् । दुहे । भूयःऽभूयः ।० ॥ ७ ॥

यमब०। तं सोमः प्रत्यमुञ्चत महे श्रोत्राय चक्षसे ।
सो अस्मै वर्च इद् दुहे भूयोभूयः० ॥ ८ ॥

०तम् । सोमः । प्रति । अमुञ्चत । महे । श्रोत्राय । चक्षसे ।
०अस्मै । वर्चः । इत् ।० ॥ ८ ॥

यमब०। तं सूर्यः प्रत्यमुञ्चत तेनेमा अजयद् दिशः ।
सो अस्मै भूतिमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ ९ ॥

०तम् । सूर्यः । प्रति । अमुञ्चत । तेन । इमाः । अजयत् । दिशः ।
०अस्मै । भूतिम् । इत् ।० ॥ ९ ॥

यमबध्नाद् बृहस्पतिर्मणिं फालं घृतश्चुतमुग्रं खदिरमोजसे ।
तं बिभ्रच्चन्द्रमा मणिमसुराणां पुरोजयद् दानवानां हिरण्ययीः ।
सो अस्मै श्रियमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १० ॥ (१८)

०बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृतऽश्चुतम् । उग्रम् । खदिरम् । ओजसे ।
तम् । बिभ्रत् । चन्द्रमाः । मणिम् । असुराणाम् । पुरः । अजयत् । दानवानाम् । हिरण्ययीः ।
०अस्मै । श्रियम् । इत् । दुहे ।० ॥ १० ॥ (१८)

यमबध्नाद् बृहस्पतिर्वाताय मणिमाशवे ।
सो अस्मै वाजिनं दुहे भूयोभूयः० ॥ ११ ॥

०बृहस्पतिः । वाताय । मणिम् । आशवे ।
सः । अस्मै । वाजिनम् । दुहे ।० ॥ ११ ॥

यमब०। तेनेमां मणिना कृषिमश्विनावभि रक्षतः ।

१ B̈ S̈ Cs सूर्य प्र°. २ R P J Cp °श्चुतं°. ३ A R P J अस्मै वाजिनं. We with B̈ B D K K̈ S̈ V Dc Cs P̈ Cp.

स भिषग्भ्यां महो दुहे भूयोभूयः० ॥ १२ ॥

०तेन॑ । इमाम् । मणिना॑ । कृषिम् । अश्विनौ॑ । अभि । रक्षतः ।
सः । भिषक्ऽभ्याम् । महः॑ । दुहे ।० ॥ १२ ॥

यमब॑०। तं बिभ्रत् सविता मणिं तेनेदमजयत् स्वः[1] ।
सो अस्मै सूनृतां दुहे भूयोभूयः० ॥ १३ ॥

०तम् । बिभ्रत् । सविता । मणिम् । तेन॑ । इदम् । अजयत् । स्वः॑ ।
सः । अस्मै । सूनृताम् । दुहे ।० ॥ १३ ॥

यमब॑०। तमापो बिभ्रतीर्मणिं सदा धावन्त्यक्षिताः ।
* स आभ्योमृतमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १४ ॥

०तम् । आपः॑ । बिभ्रतीः । मणिम् । सदा॑ । धावन्ति । अक्षिताः ।
सः । आभ्यः । अमृतम् । इत् । दुहे ।० ॥ १४ ॥

यमब॑०। तं राजा वरुणो मणिं प्रत्यमुञ्चत शंभुवम् ।
सो अस्मै सत्यमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १५ ॥

०तम् । राजा॑ । वरुणः । मणिम् । प्रति॑ । अमुञ्चत । शम्ऽभुव॑म् ।
सः । अस्मै । सत्यम् । इत् ।० ॥ १५ ॥

यमब॑०। तं देवा बिभ्रतो मणिं सर्वांल्लोकान् युधाजयन्[2] ।
स एभ्यो जितिमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १६ ॥

०तम् । देवाः । बिभ्रतः । मणिम् । सर्वान् । लोकान् । युधा । अजयन् ।
सः । एभ्यः । जितिम्[3] । इत् ।० ॥ १६ ॥

यमबध्नाद् बृहस्पतिर्वाताय मणिमाशवे ।
तमिमं देवता मणिं प्रत्यमुञ्चन्त[4] शंभुवम् ।
स आभ्यो विश्वमिद् दुहे भूयोभूयः श्वःश्वस्तेन[5] त्वं द्विषतो जहि ॥ १७ ॥

---

१ B K̈ ०जयन्त्स्वः. २ J P change this to अजयन्।. Cp अजयन्।. We with P̈. ३ P जितिम्।. We with P̈ J Cp. ४ B B̈ K K̈ R V Dc Cs P P̈ Cp प्रत्यमुंचत. We with A D S̈ J. ५ A P B̈ D K K̈ R S̈ V Dc Cs श्वश्वस्तेन.

यम् । अबध्नात् । बृहस्पतिः । वाताय । मणिम् । आशवे ।
तम् । इमम् । देवताः । मणिम् । प्रति । अमुञ्चन्त । शम्ऽभुवम् ।
सः । आभ्यः । विश्वम् । इत् । दुहे । भूयःऽभूयः । श्वःऽश्वः । तेन । त्वम् । द्विषतः ।
जहि ॥ १७ ॥

ऋतवस्तमबध्नतार्तवास्तमबध्नत ।
संवत्सरस्तं बद्ध्वा सर्वं भूतं वि रक्षति ॥ १८ ॥

ऋतवः । तम् । अबध्नत । आर्तवाः । तम् । अबध्नत ।
सम्ऽवत्सरः । तम् । बद्ध्वा । सर्वम् । भूतम् । वि । रक्षति ॥ १८ ॥

अन्तर्देशा अबध्नत प्रदिशस्तमबध्नत ।
प्रजापतिसृष्टो मणिर्द्विषतो मेऽधराँ अकः ॥ १९ ॥

अन्तःऽदेशाः । अबध्नत । प्रऽदिशः । तम् । अबध्नत ।
प्रजापतिऽसृष्टः । मणिः । द्विषतः । मे । अधरान् । अकः ॥ १९ ॥

अथर्वाणो अबध्नताथर्वणा अबध्नत ।
तैर्मेदिनो अङ्गिरसो दस्यूनां बिभिदुः पुरस्तेन त्वं द्विषतो जहि ॥२०॥ (१५)

अथर्वाणः । अबध्नत । आथर्वणाः । अबध्नत ।
तैः । मेदिनः । अङ्गिरसः । दस्यूनाम् । बिभिदुः । पुरः । तेन । त्वम् । द्विषतः । जहि ॥ २० ॥ (१५)

तं धाता प्रत्यमुञ्चत स भूतं व्यकल्पयत् ।
तेन त्वं द्विषतो जहि ॥ २१ ॥

तम् । धाता । प्रति । अमुञ्चत । सः । भूतम् । वि । अकल्पयत् ।
तेन । त्वम् । द्विषतः । जहि ॥ २१ ॥

यमबध्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।
स मायं मणिरागमद् रसेन सह वर्चसा ॥ २२ ॥

यम् । अबध्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरऽक्षितिम् ।
सः । मा । अयम् । मणिः । आ । अगमत् । रसेन । सह । वर्चसा ॥ २२ ॥

---

१ P द्वच्छा । . २ AR मेधरैं.

यमब०। स मायं मणिरागमत् सह गोभिरजाविभिरन्नेन प्रजया सह॥२३॥

०अगमत् । सह । गोभिः । अजाविऽभिः । अन्नेन । प्रऽजया । सह ॥ २३ ॥

यमब०। स मायं मणिरागमत् सह व्रीहियवाभ्यां महसा भूत्या सह॥२४॥

०अगमत् । सह । व्रीहिऽयवाभ्याम् । महसा । भूत्या । सह ॥ २४ ॥

यमब० । स मायं मणिरागमन्मधोर्घृतस्य धारया कीलालेन मणिः सह ॥ २५ ॥

०अगमत् । मधोः । घृतस्य । धारया । कीलालेन । मणिः । सह ॥ २५ ॥

यमब०। स मायं मणिरागमदूर्जया पयसा सह द्रविणेन श्रिया सह ॥ २६ ॥

०अगमत् । ऊर्जया । पयसा । सह । द्रविणेन । श्रिया । सह ॥ २६ ॥

यमब०। स मायं मणिरागमत् तेजसा त्विष्या सह यशसा कीर्त्या[1] सह॥२७॥

०अगमत् । तेजसा । त्विष्या । सह । यशसा । कीर्त्या[1] । सह ॥ २७ ॥

यमबध्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।
स मायं मणिरागमत् सर्वाभिर्भूतिभिः सह ॥ २८ ॥

यम् । अबध्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरऽक्षितिम् ।
सः । मा । अयम् । मणिः । आ । अगमत् । सर्वाभिः । भूतिऽभिः । सह ॥ २८ ॥

तमिमं देवता मणिं मह्यं ददतु पुष्टये ।
अभिभुं क्षत्रवर्धनं सपत्नदम्भनं मणिम् ॥ २९ ॥

तम् । इमम् । देवताः । मणिम् । मह्यम् । ददतु । पुष्टये ।
अभिऽभुम् । क्षत्रऽवर्धनम् । सपत्नऽदम्भनम् । मणिम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मणा तेजसा सह प्रति मुञ्चामि मे शिवम् ।
असपत्नः सपत्नहा सपत्नान् मेऽधराँ[2] अकः ॥ ३० ॥ (२०)

ब्रह्मणा । तेजसा । सह । प्रति । मुञ्चामि । मे । शिवम् ।
असपत्नः । सपत्नऽहा । सऽपत्नान् । मे । अधरान् । अकः ॥ ३० ॥ (२०)

---

१ B̈ K K̈ S̈ V Dc P̈ Cp कीर्त्यां. We with A D R Cs P J. २ A R °धरे. ३ P असपत्नः ।.

उत्तरं द्विषतो मामयं मणिः कृणोतु देवजाः ।
यस्य लोका इमे त्रयः पयो दुग्धमुपासते ।
स मायमधि रोहतु मणिः श्रैष्ठ्याय मूर्धतः ॥ ३१ ॥

उत्ऽतरम् । द्विषतः । माम् । अयम् । मणिः । कृणोतु । देवऽजाः ।
यस्य । लोकाः । इमे । त्रयः । पयः । दुग्धम् । उपऽआसते ।
सः । मा । अयम् । अधि । रोहतु । मणिः । श्रैष्ठ्याय । मूर्धतः ॥ ३१ ॥

यं देवाः पितरो मनुष्या उपजीवन्ति सर्वदा ।
स मायमधि रोहतु मणिः श्रैष्ठ्याय मूर्धतः ॥ ३२ ॥

यम् । देवाः । पितरः । मनुष्याः । उपऽजीवन्ति । सर्वदा ।
सः । मा । अयम् । अधि । रोहतु । मणिः । श्रैष्ठ्याय । मूर्धतः ॥ ३२ ॥

यथा बीजमुर्वरायां कृष्टे फालेन रोहति ।
एवा मयि प्रजा पशवोऽन्नमन्नं वि रोहतु ॥ ३३ ॥

यथा । बीजम् । उर्वरायाम् । कृष्टे । फालेन । रोहति ।
एव । मयि । प्रऽजा । पशवः । अन्नम्ऽअन्नम् । वि । रोहतु ॥ ३३ ॥

यस्मै त्वा यज्ञवर्धन मणे प्रत्यमुचं शिवम् ।
तं त्वं शतदक्षिण मणे श्रैष्ठ्याय जिन्वतात् ॥ ३४ ॥

यस्मै । त्वा । यज्ञऽवर्धन । मणे । प्रतिऽअमुचम् । शिवम् ।
तम् । त्वम् । शतऽदक्षिण । मणे । श्रैष्ठ्याय जिन्वतात् ॥ ३४ ॥

एतमिध्मं समाहितं जुषाणो अग्ने प्रति हर्य होमैः ।
तस्मिन् विदेम सुमतिं स्वस्ति प्रजां चक्षुः पशून्त्समिद्धे जातवेदसि ब्रह्मणा ॥ ३५ ॥ (२१)

एतम् । इध्मम् । सम्ऽआहितम् । जुषाणः । अग्ने[४] । प्रति । हर्य । होमैः ।

१ B̈ S̈ Cs मणिष्क°. २ P लोकः ।. ३ K K̈ V Dc Cs P J Cp प्रत्यमुंचं. We with A B̈ D R S̈ P̈. ४ So we with A D R S̈ K̈ Cs P J Cp. B̈ K Dc अंग्रे. P̈ अग्ने ।.

तस्मिन्। चित्नेम। सुऽमतिम्। स्वस्ति। प्रऽजाम्। चक्षुः। पशून्। सम्ऽइधे। जातऽवे-
दसि। ब्रह्मणा ॥ ३५ ॥ (२१)

तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति तृतीयोनुवाकः ॥

"कस्मिन्नङ्गे" इति स्कम्भसूक्तम्। स्कम्भ इति सनातनतमो देवो ब्रह्मणोप्याद्यभूतः। अतो ज्येष्ठं ब्रह्मेति तस्य संज्ञा। तस्मिन् सर्वमेतत् तिष्ठति तत्सर्वम् एतेनाविष्टम्। विराडपि तस्मिन्नेव समाहितः। तस्मिन्नेव देवादयः सर्वे समाहिता इत्यादि वर्णनम् ॥

कस्मिन्नङ्गे तपो अस्याधि तिष्ठति कस्मिन्नङ्ग ऋतमस्याध्याहितम्।
क्व व्रतं क्व श्रद्धास्य तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे सत्यमस्य प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

कस्मिन्। अङ्गे। तपः। अस्य। अधि। तिष्ठति। कस्मिन्। अङ्गे। ऋतम्। अस्य। अधि। आऽहितम्।
क्व। व्रतम्। क्व। श्रद्धा। अस्य। तिष्ठति। कस्मिन्। अङ्गे। सत्यम्। अस्य। प्रतिऽस्थि-तम् ॥ १ ॥

कस्मादङ्गाद् दीप्यते अग्निरस्य कस्मादङ्गात् पवते मातरिश्वा।
कस्मादङ्गाद् वि मिमीतेधि चन्द्रमा मह स्कम्भस्य मिमानो अङ्गम् ॥२॥

कस्मात्। अङ्गात्। दीप्यते। अग्निः। अस्य। कस्मात्। अङ्गात्। पवते। मातरिश्वा।
कस्मात्। अङ्गात्। वि। मिमीते। अधि। चन्द्रमाः। महः। स्कम्भस्य। मिमानः। अङ्गम् ॥ २ ॥

कस्मिन्नङ्गे तिष्ठति भूमिरस्य कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्यन्तरिक्षम्।
कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्याहिता द्यौः कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्युत्तरं दिवः ॥ ३ ॥

कस्मिन्। अङ्गे। तिष्ठति। भूमिः। अस्य। कस्मिन्। अङ्गे। तिष्ठति। अन्तरिक्षम्।
कस्मिन्। अङ्गे। तिष्ठति। आऽहिता। द्यौः। कस्मिन्। अङ्गे। तिष्ठति। उत्ऽतरम्। दिवः ॥ ३ ॥

क्व[1] प्रेप्सन् दीप्यत ऊर्ध्वो अग्निः क्व[2] प्रेप्सन् पवते मातरिश्वा।
यत्र प्रेप्सन्तीरभियन्त्यावृतः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ ४ ॥

[1] A R क्व प्रे॰. [2] A B̈ R S̈ Cs क्व प्रे॰. [3] A B B̈ K R S̈ P P̈ J Cp स्विदेव. We with D K̈ V Dc Cs.

कः । प्रऽईप्सन् । दीप्यते । ऊर्ध्वः । अग्निः । कः । प्रऽईप्सन् । पवते । मातरिश्वा ।
यत्र । प्रऽईप्सन्तीः । अभिऽयन्ति । आऽवृतः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्वित् ।
एव । सः ॥ ४ ॥

**क्वार्धमासाः क्व यन्ति मासाः संवत्सरेण सह संविदानाः ।**
**यत्र यन्त्यृतवो यत्रार्तवाः स्कम्भं तं० ॥ ५ ॥**

कः । अर्धऽमासाः । कः । यन्ति । मासाः । सम्ऽवत्सरेण । सह । सम्ऽविदानाः ।
यत्र । यन्ति । ऋतवः । यत्र । आर्तवाः । स्कम्भम् ।० ॥ ५ ॥

**क्व[1] प्रेप्सन्ती युवती विरूपे अहोरात्रे द्रवतः संविदाने ।**
**यत्र प्रेप्सन्तीरभियन्त्यापः स्कम्भं तं० ॥ ६ ॥**

कः । प्रेप्सन्ती इति प्रऽईप्सन्ती । युवती इति । विरूपे इति विऽरूपे । अहोरात्रे इति ।
द्रवतः । संविदाने इति सम्ऽविदाने ।
यत्र । प्रऽईप्सन्तीः । अभिऽयन्ति । आपः । स्कम्भम् ।० ॥ ६ ॥

**यस्मिन्त्स्तब्ध्वा प्रजापतिर्लोकान्त्सर्वाँ अधारयत् ।**
**स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ ७ ॥**

यस्मिन् । स्तब्ध्वा । प्रजाऽपतिः । लोकान् । सर्वान् । अधारयत् ।
स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्वित् । एव । सः ॥ ७ ॥

**यत् परममवमं यच्च मध्यमं प्रजापतिः ससृजे विश्वरूपम् ।**
**कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र यन्न प्राविशत् कियत् तद् बभूव ॥ ८ ॥**

यत् । परमम् । अवमम् । यत् । च । मध्यमम् । प्रजाऽपतिः । ससृजे । विश्वऽरूपम् ।
कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । तत्र । यत् । न । प्रऽअविशत् । कियत् । तत् । बभूव ॥ ८ ॥

**कियता स्कम्भः प्र विवेश भूतं कियद् भविष्यदन्वाशयेऽस्य ।**

---

१ See note १, on preceding page. २ B D S Cs °वा स्कं°. We with A K K R V Dc. ३ A B R S Cs ३ for १. We with D K K V Dc. ४ A B B D K K R V Dc Cs all read °पः स्कं°. ५ P J प्रऽईप्स°. ६ A B D K K R S V Dc Cs P P J Cr all have °ब्धा. ७ A R लोकान्त्सर्वे°. ८ K K अधारयन्. ९ A B B K K R S P J Cr स्विदेव. We with D V Dc Cs P. १० K V °मं यदपमं. We with A B D K R S Dc Cs P P J Cr.

एकं यदङ्गमकृणोत् सहस्रधा कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र ॥ ९ ॥

कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । भूतम् । कियत् । भविष्यत् । अनुऽआशये । अस्य ।
एकम् । यत् । अङ्गम् । अकृणोत् । सहस्रऽधा । कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । तत्र ॥ ९ ॥

यत्र लोकांश्च कोशांश्चापो ब्रह्म जना विदुः ।
असच्च यत्र सच्चान्तः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ १० ॥ (२२)

यत्र । लोकान् । च । कोशान् । च । आपः । ब्रह्म । जनाः । विदुः ।
असत् । च । यत्र । सत् । च । अन्तः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्वित् ।
एव । सः ॥ १० ॥ (२२)

यत्र तपः पराक्रम्य व्रतं धारयत्युत्तरम् ।
ऋतं च यत्र श्रद्धा चापो ब्रह्म समाहिताः स्कम्भं तं० ॥ ११ ॥

यत्र । तपः । पराऽक्रम्य । व्रतम् । धारयति । उत्ऽतरम् ।
ऋतम् । च । यत्र । श्रद्धा । च । आपः । ब्रह्म । सम्ऽआहिताः । स्कम्भम् ।० ॥ ११ ॥

यस्मिन् भूमिरन्तरिक्षं द्यौर्यस्मिन्नध्याहिता ।
यत्राग्निश्चन्द्रमाः सूर्यो वातस्तिष्ठन्त्यार्पिताः स्कम्भं तं० ॥ १२ ॥

यस्मिन् । भूमिः । अन्तरिक्षम् । द्यौः । यस्मिन् । अधि । आऽहिता ।
यत्र । अग्निः । चन्द्रमाः । सूर्यः । वातः । तिष्ठन्ति । आऽर्पिताः । स्कम्भम् ।० ॥ १२ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे सर्वे समाहिताः ।
स्कम्भं तं० ॥ १३ ॥

यस्य । त्रयःऽत्रिंशत् । देवाः । अङ्गे । सर्वे । सम्ऽआहिताः ।
स्कम्भम् । तम् ।० ॥ १३ ॥

यत्र ऋषयः प्रथमजा ऋचः साम यजुर्मही ।
एकर्षिर्यस्मिन्नार्पितः स्कम्भं तं० ॥ १४ ॥

---

१ K तद॰. २ K K̈ R D॰ °न्तः स्कं°. We with A B D S V C. ३ A K R S P J Cp स्विदेव. We with B K̈ V D॰ Cs P. ४ V °तां स्कं॰. We with A B K K̈ R S D॰ Cs. ५ D R Cs P P̈ J °हिताः. We with D S Cs. ६ D K S V °र्पित स्कं°. We with A B K R D॰ Cs.

यत्रं । ऋषयः । प्रथमऽजाः । ऋचः । सामं । यजुः । मही ।
एकऽऋषिः । यस्मिन् । आर्पितः । स्कम्भम् ।० ॥ १४ ॥

यत्रामृतं च मृत्युश्च पुरुषेधि समाहिते ।
समुद्रो यस्य नाड्य१ः पुरुषेधि समाहिताः स्कम्भं तं० ॥ १५ ॥

यत्रं । अमृतम् । च । मृत्युः । च । पुरुषे । अधि । समाहिते इति समऽआहिते ।
समुद्रः । यस्य । नाड्यः । पुरुषे । अधि । समऽआहिताः । स्कम्भम् ।० ॥ १५ ॥

यस्य चतस्रः प्रदिशो नाड्य१स्तिष्ठन्ति प्रथमाः ।
यज्ञो यत्र पराक्रान्तः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ १६ ॥

यस्य । चतस्रः । प्रऽदिशः । नाड्यः । तिष्ठन्ति । प्रथमाः ।
यज्ञः । यत्रं । पराऽक्रान्तः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्वित् । एव । सः ॥ १६ ॥

ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम् ।
यो वेद परमेष्ठिनं यश्च वेद प्रजापतिम् ।
ज्येष्ठं ये ब्राह्मणं विदुस्ते स्कम्भमनुसंविदुः ॥ १७ ॥

ये । पुरुषे । ब्रह्म । विदुः । ते । विदुः । परमेऽस्थिनम् ।
यः । वेद । परमेऽस्थिनम् । यः । च । वेद । प्रजाऽपतिम् ।
ज्येष्ठम् । ये । ब्राह्मणम् । विदुः । ते । स्कम्भम् । अनुऽसंविदुः ॥ १७ ॥

यस्य शिरो वैश्वानरश्चक्षुरङ्गिरसोभवन् ।
अङ्गानि यस्य यातवः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ १८ ॥

यस्य । शिरः । वैश्वानरः । चक्षुः । अङ्गिरसः । अभवन् ।
अङ्गानि । यस्य । यातवः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्वित् । एव । सः ॥ १८ ॥

---

१ B̊ D S̊ Cs ३ for १. We with K V Dc. २ D S̊ V समाहिता स्कं° W with A B̊ K K̊ R Dc Cs. ३ A B B̊ D K K̊ R S̊ V Dc Cs all have प्रष्यमाः for प्रथमाः. P P̊ J Cp प्रऽष्यमाः ।. ४ D S̊ V पराक्रांतः स्कंभं°. We with A B̊ K K̊ R Dc Cs. ५ B D S̊ R स्विदेव. We with A V Dc. ६ P P̊ J स्वित् ।. Cp afterwards changed to स्वित् ।. ७ A D K K̊ R S̊ V यातवं स्कं°. We with B B̊ Dc Cs. ८ A B R S̊ स्विदेव. We with V Dc. ९ P P̊ J स्वित् ।. Cp changes स्वित् to स्वित्.

यस्य ब्रह्म मुखमाहुर्जिह्वां मधुकशामुत ।

विराजमूधो यस्याहुः स्कम्भं तं० ॥ १९ ॥

यस्य । ब्रह्म । मुखम् । आहुः । जिह्वाम् । मधुऽकशाम् । उत ।

विऽराजम् । ऊधः । यस्य । आहुः । स्कम्भम् ।० ॥ १९ ॥

यस्मादृचो अपातक्षन् यजुर्यस्मादपाकषन् ।

सामानि यस्य लोमान्यथर्वाङ्गिरसो मुखं स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव

स: ॥ २० ॥ (२२)

यस्मात् । ऋचः । अपऽअतक्षन् । यजुः । यस्मात् । अपऽअकषन् ।

सामानि । यस्य । लोमानि । अथर्वऽअङ्गिरसः । मुखम् । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । क-

तमः । स्वित् । एव । सः ॥ २० ॥ (२२)

असच्छाखां प्रतिष्ठन्तीं परममिव जना विदुः ।

उतो सन्मन्यन्तेवरे ये ते शाखामुपासते ॥ २१ ॥

असत्ऽशाखाम् । प्रऽतिष्ठन्तीम् । परमम्ऽइव । जनाः । विदुः ।

उतो इति । सत् । मन्यन्ते । अवरे । ये । ते । शाखाम् । उपऽआसते ॥ २१ ॥

यत्रादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च समाहिताः ।

भूतं च यत्र भव्यं च सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः

स्विदेव सः ॥ २२ ॥

यत्र । आदित्याः । च । रुद्राः । च । वसवः । च । सम्ऽआहिताः ।

भूतम् । च । यत्र । भव्यम् । च । सर्वे । लोकाः । प्रतिऽस्थिताः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि ।

कतमः । स्वित् । एव । सः ॥ २२ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा ।

निधिं तमद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ ॥ २३ ॥

---

१ DSV °हु स्कं°. We with ABBKKDC. २ BRSVPJ विराजं. ३ KK RSVP विदुः. ४ KK °मन्यते°. ५ BDSVC °ष्ठिता स्कं°. We with ABKK RDC. ६ BRS स्विद्देव. ७ PPJ स्थित् ।. Cp स्थित ।. [illegible] स्थित् ।.

यस्य । त्रयःऽत्रिंशत् । देवाः । निऽधिम् । रक्षन्ति । सर्वदा ।
निऽधिम् । तम् । अद्य । कः । वेद । यम् । देवाः । अभिऽरक्षथ ॥ २३ ॥

यत्र देवा ब्रह्मविदो ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।
यो वै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स ब्रह्मा वेदिता स्यात् ॥ २४ ॥

यत्र । देवाः । ब्रह्मऽविदः । ब्रह्म । ज्येष्ठम् । उपऽआसते ।
यः । वै । तान् । विद्यात् । प्रतिऽअक्षम् । सः । ब्रह्मा । वेदिता । स्यात् ॥ २४ ॥

बृहन्तो नाम ते देवा येऽसतः परि जज्ञिरे ।
एकं तदङ्गं स्कम्भस्यासदाहुः परो जनाः ॥ २५ ॥

बृहन्तः । नाम । ते । देवाः । ये । असतः । परि । जज्ञिरे ।
एकम् । तत् । अङ्गम् । स्कम्भस्य । असत् । आहुः । परः । जनाः ॥ २५ ॥

यत्र स्कम्भः प्रजनयन् पुराणं व्यवर्तयत् ।
एकं तदङ्गं स्कम्भस्य पुराणमनुसंविदुः ॥ २६ ॥

यत्र । स्कम्भः । प्रऽजनयन् । पुराणम् । विऽअवर्तयत् ।
एकम् । तत् । अङ्गम् । स्कम्भस्य । पुराणम् । अनुऽसंविदुः ॥ २६ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे गात्रा विभेजिरे ।
तान् वै त्रयस्त्रिंशद्देवानेके ब्रह्मविदो विदुः ॥ २७ ॥

यस्य । त्रयःऽत्रिंशत् । देवाः । अङ्गे । गात्रा । विऽभेजिरे ।
तान् । वै । त्रयःऽत्रिंशत् । देवान् । एके । ब्रह्मऽविदः । विदुः ॥ २७ ॥

हिरण्यगर्भं परममनत्युद्यं जना विदुः ।
स्कम्भस्तदग्रे प्रासिञ्चद्धिरण्यं लोके अन्तरा ॥ २८ ॥

हिरण्यऽगर्भम् । परमम् । अनतिऽउद्यम् । जनाः । विदुः ।
स्कम्भः । तत् । अग्रे । प्र । असिञ्चत् । हिरण्यम् । लोके । अन्तरा ॥ २८ ॥

स्कम्भे लोकाः स्कम्भे तपः स्कम्भेऽध्यृतमाहितम् ।

---

१ P Cp ते ।. २ B K व्यघर्तयत्. ३ R S^m P विदुः. ४ P J °उद्यत् ।. We with P Cr
५ B^h D S^m V Cs लोका स्कं°. We with A K K^m R Dc. ६ B^h D S^m V Cs तप स्कं°. We with A K^m R Dc.

स्कम्भं त्वा वेद प्रत्यक्षमिन्द्रे सर्वं समाहितम् ॥ २९ ॥

स्कम्भे। लोकाः। स्कम्भे। तपः। स्कम्भे। अधि। ऋतम्। आऽहितम्।
स्कम्भं। त्वा। वेद। प्रतिऽअक्षम्। इन्द्रे। सर्वम्। सम्ऽआहितम् ॥ २९ ॥

इन्द्रे लोका इन्द्रे तप इन्द्रेऽध्यृतमाहितम्।
इन्द्रं त्वा वेद प्रत्यक्षं स्कम्भे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३० ॥ (१४)

इन्द्रे। लोकाः। इन्द्रे। तपः। इन्द्रे। अधि। ऋतम्। आऽहितम्।
इन्द्रम्। त्वा। वेद। प्रतिऽअक्षम्। स्कम्भे। सर्वम्। प्रतिऽस्थितम् ॥ ३० ॥ (१४)

नाम नाम्ना जोहवीति पुरा सूर्यात् पुरोषसः।
यदजः प्रथमं संबभूव स ह तत् स्वराज्यमियाय यस्मान्नान्यत् परमस्ति
भूतम् ॥ ३१ ॥

नाम। नाम्ना। जोहवीति। पुरा। सूर्यात्। पुरा। उषसः।
यत्। अजः। प्रथमम्। सम्ऽबभूव। सः। ह। तत्। स्वऽराज्यम्। इयाय। यस्मात्।
न। अन्यत्। परम्। अस्ति। भूतम् ॥ ३१ ॥

यस्य भूमिः प्रमान्तरिक्षमुतोदरम्।
दिवं यश्चक्रे मूर्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३२ ॥

यस्य। भूमिः। प्रऽमा। अन्तरिक्षम्। उत। उदरम्।
दिवम्। यः। चक्रे। मूर्धानम्। तस्मै। ज्येष्ठाय। ब्रह्मणे। नमः ॥ ३२ ॥

यस्य सूर्यश्चक्षुश्चन्द्रमाश्च पुनर्णवः।
अग्निं यश्चक्र आस्यं[1] तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३३ ॥

यस्य। सूर्यः। चक्षुः। चन्द्रमाः। च। पुनःऽनवः।
अग्निम्। यः। चक्रे। आस्यम्। तस्मै। ज्येष्ठाय। ब्रह्मणे। नमः ॥ ३३ ॥

यस्य वातः प्राणापानौ चक्षुरङ्गिरसोऽभवन्।
दिशो यश्चक्रे प्रज्ञानीस्तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३४ ॥

---

१ ABBDKKRSC स्कंभं. P स्कंभम्। [illegible] स्कंभम्। V D स्कम्भं. २ K नाम्नी.

यस्य । वातः । प्राणापानौ । चक्षुः । अङ्गिरसः । अभवन् ।

दिशः । यः । चक्रे । प्रऽज्ञानीः । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३४ ॥

स्कम्भो दाधार द्यावापृथिवी उभे इमे स्कम्भो दाधारोर्व१न्तरिक्षम् ।

स्कम्भो दाधार प्रदिशः षडुर्वीः स्कम्भ इदं विश्वं भुवनमा विवेश ॥ ३५ ॥

स्कम्भः । दाधार । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । इमे इति । स्कम्भः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ।

स्कम्भः । दाधार । प्रऽदिशः । षट् । उर्वीः । स्कम्भे । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आ । विवेश ॥ ३५ ॥

यः श्रमात् तपसो जातो लोकान्त्सर्वान्त्समानशे ।

सोमं यश्चक्रे केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३६ ॥

यः । श्रमात् । तपसः । जातः । लोकान् । सर्वान् । सम्ऽआनशे ।

सोमम् । यः । चक्रे । केवलम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३६ ॥

कथं वातो नेलयति कथं न रमते मनः ।

किमापः सत्यं प्रेप्सन्तीर्नेलयन्ति कदा चन ॥ ३७ ॥

कथम् । वातः । न । ईलयति । कथम् । न । रमते । मनः ।

किम् । आपः । सत्यम् । प्रऽईप्सन्तीः । न । ईलयन्ति । कदा । चन ॥ ३७ ॥

महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तपसि क्रान्तं सलिलस्य पृष्ठे ।

तस्मिन् छ्रयन्ते य उ के च देवा वृक्षस्य स्कन्धः परित इव शाखाः ॥ ३८ ॥

महत् । यक्षम् । भुवनस्य । मध्ये । तपसि । क्रान्तम् । सलिलस्य । पृष्ठे ।

तस्मिन् । श्रयन्ते । ये । ऊं इति । के । च । देवाः । वृक्षस्य । स्कन्धः । परितःऽइव । शाखाः ॥ ३८ ॥

---

१ B Bh D Sm Cs ३ for १. We with K Km V Dc. २ Bh D Sm V Cs षडुर्वी स्कं°. We with A B K Km R Dc. ३ P J ईलयति ।. We with Pb Cp. ४ So P Pb J Cr. ५ A Bh R Sm Cs Pb पृष्ठे. ६ A Km R Dc तस्मिञ्छ्°. We with Bh D K Sm Cs. ७ D Sm पालित.

यस्मै हस्ताभ्यां पादाभ्यां वाचा श्रोत्रेण चक्षुषा ।

यस्मै देवाः सदा बलिं प्रयच्छन्ति विमितेमितं स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ ३९ ॥

यस्मै । हस्ताभ्याम् । पादाभ्याम् । वाचा । श्रोत्रेण । चक्षुषा ।

यस्मै । देवाः । सदा । बलिम् । प्रऽयच्छन्ति । विऽमिते । अमितम् । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्वित् । एव । सः ॥ ३९ ॥

अप तस्य हतं तमो व्यावृत्तः स पाप्मना ।

सर्वाणि तस्मिन् ज्योतींषि यानि त्रीणि प्रजापतौ ॥ ४० ॥

अप । तस्य । हतम् । तमः । विऽआवृत्तः । सः । पाप्मना ।

सर्वाणि । तस्मिन् । ज्योतींषि । यानि । त्रीणि । प्रजाऽपतौ ॥ ४० ॥

यो वेतसं हिरण्ययं तिष्ठन्तं सलिले वेद ।

स वै गुह्यः प्रजापतिः ॥ ४१ ॥

यः । वेतसम् । हिरण्ययम् । तिष्ठन्तम् । सलिले । वेद ।

सः । वै । गुह्यः । प्रजाऽपतिः ॥ ४१ ॥

तन्त्रमेके युवती विरूपे अभ्याक्रामं वयतः षण्मयूखम् ।

प्रान्या तन्तूंस्तिरते धत्ते अन्या नाप वृञ्जाते न गमातो अन्तम् ॥ ४२ ॥

तन्त्रम् । एके इति । युवती इति । विरूपे इति । विरूपे इति । अभिऽआक्रामम् । वयतः । षट्ऽमयूखम् ।

प्र । अन्या । तन्तून् । तिरते । धत्ते । अन्या । न । अप । वृञ्जाते इति । न । गमातः । अन्तम् ॥ ४२ ॥

तयोरहं परिनृत्यन्त्योरिव न वि जानामि यतरा परस्तात् ।

---

[illegible] A B K R [illegible] P [illegible] I [illegible] B D K V [illegible] C [illegible] D [illegible] R C
[illegible] W [illegible] D. [illegible] A B [illegible] K K R S V D [illegible] P
P J गुह्यः । W [illegible] A B D S V D C C [illegible] K K P [illegible]
[illegible] D C [illegible]

पुमानेनद् वयत्युद्गृणत्ति पुमानेनद् वि जभाराधि नाके ॥ ४३ ॥

तयोः । अहम् । परिनृत्यन्त्योःऽइव । न । वि । जानामि । यतरा । परस्तात् ।
पुमान् । एनत् । वयति । उत् । गृणत्ति । पुमान् । एनत् । वि । जभार । अधि । नाके ॥ ४३ ॥

इमे मयूखा उप तस्तभुर्दिवं सामानि चक्रुस्तसराणि वातवे ॥ ४४ ॥(२५)

इमे । मयूखाः । उप । तस्तभुः । दिवम् । सामानि । चक्रुः । तसराणि । वातवे ॥४४॥ (२५)

इति चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"यो भूतम्" इति सूक्तमपि स्कम्भदेवताकम् ॥ अत्रापि स्कम्भस्य ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं सर्वेषामाश्रयभूतत्वं च दर्श्यते ॥

यो भूतं च भव्यं च सर्वं यश्चाधितिष्ठति ।
स्व१र्यस्य च केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

यः । भूतम् । च । भव्यम् । च । सर्वम् । यः । च । अधिऽतिष्ठति ।
स्वः । यस्य । च । केवलम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ १ ॥

स्कम्भेनेमे विष्टभिते द्यौश्च भूमिश्च तिष्ठतः ।
स्कम्भ इदं सर्वमात्मन्वद् यत् प्राणन्निमिषच्च यत् ॥ २ ॥

स्कम्भेन । इमे इति । विस्तभिते इति विऽस्तभिते । द्यौः । च । भूमिः । च । तिष्ठतः ।
स्कम्भे । इदम् । सर्वम् । आत्मन्ऽवत् । यत् । प्राणत् । निऽमिषत् । च । यत् ॥ २ ॥

तिस्रो ह प्रजा अत्यायमायन् न्य१न्या अर्कमभितोविशन्त ।
बृहन् ह तस्थौ रजसो विमानो हरितो हरिणीरा विवेश ॥ ३ ॥

तिस्रः । ह । प्रऽजाः । अतिऽआयम् । आयन् । नि । अन्याः । अर्कम् । अभितः । अविशन्त ।
बृहन् । ह । तस्थौ । रजसः । विऽमानः । हरितः । हरिणीः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।
तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये ॥ ४ ॥

---

१ S °नङ्क्य°. २ K गृङ्कन्ति. ३ R S C Cr मयूगा. ४ P तस्थभुः ।. ५ P P चक्रुः ।. We with J Cr. ६ B corrects १ into ३. B D S C ३. We with K V Dc. ७ K °मपयश्च (sic). ८ B B D S C ३ for १. We with K K V Dc. ९ A B K S Dc C P P षष्टिश्च.

द्वादश। प्रऽधयः। चक्रम्। एकम्। त्रीणि। नभ्यानि। कः। ऊं इति। तत्। चिकेत। तत्र। आऽहताः। त्रीणि। शतानि। शङ्कवः। षष्टिः। च। खीलाः। अविऽचाचलाः। ये॥४॥

इदं सवितर्वि जानीहि षड् यमा एक एकजः।
तस्मिन् हापित्वमिच्छन्ते य एषामेक एकजः॥५॥

इदम्। सवितः। वि। जानीहि। षट्। यमाः। एकः। एकऽजः। तस्मिन्। ह। आपिऽत्वम्। इच्छन्ते। ये। एषाम्। एकः। एकऽजः॥५॥

आविः सन्निहितं गुहा जरन्नाम महत् पदम्।
तत्रेदं सर्वमार्पितमेजत् प्राणत् प्रतिष्ठितम्॥६॥

आविः। सत्। निऽहितम्। गुहा। जरत्। नाम। महत्। पदम्। तत्र। इदम्। सर्वम्। आऽअर्पितम्। एजत्। प्राणत्। प्रतिऽस्थितम्॥६॥

एकचक्रं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा।
अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं क्व तद् बभूव॥७॥

एकऽचक्रम्। वर्तते। एकऽनेमि। सहस्रऽअक्षरम्। प्र। पुरः। नि। पश्चा। अर्धेन। विश्वम्। भुवनम्। जजान। यत्। अस्य। अर्धम्। क्व। तत्। बभूव॥७॥

पञ्चवाही वहत्यग्रमेषां प्रष्ट्यो युक्ता अनुसंवहन्ति।
अयातमस्य ददृशे न यातं परं नेदीयोऽवरं दवीयः॥८॥

पञ्चऽवाही। वहति। अग्रम्। एषाम्। प्रष्ट्यः। युक्ताः। अनुऽसंवहन्ति। अयातम्। अस्य। ददृशे। न। यातम्। परम्। नेदीयः। अवरम्। दवीयः॥८॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्।
तदासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः॥९॥

तिर्यक्ऽबिलः। चमसः। ऊर्ध्वऽबुध्नः। तस्मिन्। यशः। निऽहितम्। विश्वऽरूपम्। तत्। आसते। ऋषयः। सप्त। साकम्। ये। अस्य। गोपाः। महतः। बभूवुः॥९॥

या पुरस्ताद् युज्यते या च पश्चाद् या विश्वतो युज्यते या च सर्वतः।

---

१ P एकऽजाः। २ R ३. ३ KKS De पृष्ट्यो. VJC [illegible] पृष्ट्यः। [illegible] पृष्ठ्यः। P [illegible] पृष्ट्यः। We with ABDRC P प्रष्ट्यो. ४ RS अनुसं ५ DKP [illegible]

यस्यां यज्ञः प्राङ् तायते तां त्वा पृच्छामि कतमा सर्चाम् ॥ १० ॥ (२६)

या । पुरस्तात् । युज्यते । या । च । पश्चात् । या । विश्वतः । युज्यते । या । च । सर्वतः ।

यस्याम् । यज्ञः । प्राङ् । तायते । ताम् । त्वा । पृच्छामि । कतमा । सा । ऋचाम् ॥१०॥ (२६)

यदेजति पतति यच्च तिष्ठति प्राणदप्राणन्निमिषच्च यद् भुवत् ।

तद् दाधार पृथिवीं[२] विश्वरूपं तत् संभूय भवत्येकमेव ॥ ११ ॥

यत् । एजति । पतति । यत् । च । तिष्ठति । प्राणत् । अप्राणत् । निऽमिषत् । च ।

यत् । भुवत् ।

तत् । दाधार । पृथिवीम् । विश्वऽरूपम् । तत् । सम्ऽभूय । भवति । एकम् । एव ॥ ११ ॥

अनन्तं विततं पुरुत्रानन्तमन्तवच्चा समन्ते ।

ते नाकपालश्चरति विचिन्वन् विद्वान् भूतमुत भव्यमस्य ॥ १२ ॥

अनन्तम् । विऽततम् । पुरुऽत्रा । अनन्तम् । अन्तऽवत् । च । समन्ते इति सम्ऽअन्ते ।

ते इति । नाकऽपालः । चरति । विऽचिन्वन् । विद्वान् । भूतम् । उत । भव्यम् । अस्य ॥ १२ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरदृश्यमानो बहुधा वि जायते ।

अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं कतमः स केतुः ॥ १३ ॥

प्रजाऽपतिः । चरति । गर्भे । अन्तः । अदृश्यमानः । बहुऽधा । वि । जायते ।

अर्धेन । विश्वम् । भुवनम् । जजान । यत् । अस्य । अर्धम् । कतमः । सः । केतुः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वं भरन्तमुदकं कुम्भेनेवोदहार्यम् ।

पश्यन्ति सर्वे चक्षुषा न सर्वे मनसा विदुः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वम् । भरन्तम् । उदकम् । कुम्भेनऽइव । उदऽहार्यम् ।

पश्यन्ति । सर्वे । चक्षुषा । न । सर्वे । मनसा । विदुः ॥ १४ ॥

दूरे पूर्णेन वसति दूर ऊनेन हीयते ।

महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तस्मै बलिं राष्ट्रभृतो भरन्ति ॥ १५ ॥

दूरे । पूर्णेन । वसति । दूरे । ऊनेन । हीयते ।

---

१ A सर्चा. B सर्चाम्. K सऋचाम्. We with BDKRSV Dc Cs. २ A पृथिवी. J पृथिवी ।.

महत्। यक्षम्। भुवनस्य। मध्ये। तस्मै। बलिम्। राष्ट्रऽभृतः। भरन्ति ॥ १५ ॥

यतः सूर्य उदेत्यस्तं यत्र च गच्छति।

तदेव मन्येऽहं ज्येष्ठं तदु नात्येति किं चन ॥ १६ ॥

यतः। सूर्यः। उत्ऽएति। अस्तम्। यत्र। च। गच्छति।

तत्। एव। मन्ये। अहम्। ज्येष्ठम्। तत्। ऊं इति। न। अति। एति। किम्। चन ॥ १६ ॥

ये अर्वाङ् मध्य उत वा पुराणं वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति।

आदित्यमेव ते परि वदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं त्रिवृतं च हंसम् ॥ १७ ॥

ये। अर्वाङ्। मध्ये। उत। वा। पुराणम्। वेदम्। विद्वांसम्। अभितः। वदन्ति।

आदित्यम्। एव। ते। परि। वदन्ति। सर्वे। अग्निम्। द्वितीयम्। त्रिऽवृतम्। च।
हंसम् ॥ १७ ॥

सहस्राह्ण्यं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पततः स्वर्गम्।

स देवान्त्सर्वानुरस्युपदद्य संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा ॥ १८ ॥

सहस्रऽअह्न्यम्। विऽयतौ। अस्य। पक्षौ। हरेः। हंसस्य। पततः। स्वःऽगम्।

सः। देवान्। सर्वान्। उरसि। उपऽदद्य। सम्ऽपश्यन्। याति। भुवनानि। विश्वा ॥ १८ ॥

सत्येनोर्ध्वस्तपति ब्रह्मणार्वाङ् वि पश्यति।

प्राणेन तिर्यङ् प्राणति यस्मिन् ज्येष्ठमधि श्रितम् ॥ १९ ॥

सत्येन। ऊर्ध्वः। तपति। ब्रह्मणा। अर्वाङ्। वि। पश्यति।

प्राणेन। तिर्यङ्। प्र। अनति। यस्मिन्। ज्येष्ठम्। अधि। श्रितम् ॥ १९ ॥

यो वै ते विद्यादरणी याभ्यां निर्मथ्यते वसु।

स विद्वान् ज्येष्ठं मन्येत स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ २० ॥ (२७)

यः। वै। ते इति। विद्यात्। अरणी इति। याभ्याम्। निःऽमथ्यते। वसु।

सः। विद्वान्। ज्येष्ठम्। मन्येत। सः। विद्यात्। ब्राह्मणम्। महत् ॥ २० ॥ (२७)

अपादग्रे समभवत् सो अग्रे स्व१राभरत्।

१ B B̄ D S̄ V Cs पतत स्वर्गम्. We with A K K̄ R Dc. २ P J अनति ।. We with P̄ Cr. ३ B B̄ D S̄ Cs ३. We with K K̄ V Dc.

चतुष्पाद् भूत्वा भोग्यः सर्वमादत्त भोजनम् ॥ २१ ॥

अपात् । अग्रे । सम् । अभवत् । सः । अग्रे । स्वः । आ । अभरत् ।
चतुःऽपात् । भूत्वा । भोग्यः । सर्वम् । आ । अदत्त । भोजनम् ॥ २१ ॥

भोग्यो भवदथो अन्नमदद् बहु ।
यो देवमुत्तरावन्तमुपासातै सनातनम् ॥ २२ ॥

भोग्यः । भवत् । अथो इति । अन्नम् । अदत् । बहु ।
यः । देवम् । उत्तरऽवन्तम् । उपऽआसातै । सनातनम् ॥ २२ ॥

सनातनमेनमाहुरुताद्य स्यात् पुनर्णवः ।
अहोरात्रे प्र जायेते अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥ २३ ॥

सनातनम् । एनम् । आहुः । उत । अद्य । स्यात् । पुनःऽनवः ।
अहोरात्रे इति । प्र । जायेते इति । अन्यः । अन्यस्य । रूपयोः ॥ २३ ॥

शतं सहस्रमयुतं न्यर्बुदमसंख्येयं स्वमस्मिन् निविष्टम् ।
तदस्य घ्नन्त्यभिपश्यत एव तस्माद् देवो रोचत एष एतत् ॥ २४ ॥

शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । निऽअर्बुदम् । असम्ऽख्येयम् । स्वम् । अस्मिन् । निऽविष्टम् ।
तत् । अस्य । घ्नन्ति । अभिऽपश्यतः । एव । तस्मात् । देवः । रोचते । एषः । एतत् ॥ २४ ॥

बालादेकमणीयस्कमुतैकं नेव दृश्यते ।
ततः परिष्वजीयसी देवता सा मम प्रिया ॥ २५ ॥

बालात् । एकम् । अणीयःऽकम् । उत । एकम् । नऽइव । दृश्यते ।
ततः । परिऽस्वजीयसी । देवता । सा । मम । प्रिया ॥ २५ ॥

इयं कल्याण्य१जरा मर्त्यस्यामृता गृहे ।
यस्मै कृता शये स यश्चकार जजार सः ॥ २६ ॥

इयम् । कल्याणी । अजरा । मर्त्यस्य । अमृता । गृहे ।
यस्मै । कृता । शये । सः । यः । चकार । जजार । सः ॥ २६ ॥

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

---

१ B K̈ V मम. २ A B B̊ D K S̈ Cs ३. We with K K̈ V D. ३ P अजराः । changed from अजरा ।. We with P̊ J Cr. ४ P P̊ Cp अमृताः ।. J अमृता । altered to अमृताः ।.

त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ २७ ॥

त्वम्। स्त्री। त्वम्। पुमान्। असि। त्वम्। कुमारः। उत। वा। कुमारी।

त्वम्। जीर्णः। दण्डेन। वञ्चसि। त्वम्। जातः। भवसि। विश्वतःऽमुखः ॥ २७ ॥

उतैषां पितोत वा पुत्र एषामुतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठः।

एको ह देवो मनसि प्रविष्टः प्रथमो जातः स उ गर्भे अन्तः ॥ २८ ॥

उत। एषाम्। पिता। उत। वा। पुत्रः। एषाम्। उत। एषाम्। ज्येष्ठः। उत। वा। कनिष्ठः।

एकः। ह। देवः। मनसि। प्रऽविष्टः। प्रथमः। जातः। सः। ऊं इति। गर्भे। अन्तः ॥ २८ ॥

पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते।

उतो तदद्य विद्याम यतस्तत् परिषिच्यते ॥ २९ ॥

पूर्णात्। पूर्णम्। उत्। अचति। पूर्णम्। पूर्णेन। सिच्यते।

उतो इति। तत्। अद्य। विद्याम। यतः। तत्। परिऽसिच्यते ॥ २९ ॥

एषा सनत्नी सनमेव जातैषा पुराणी परि सर्वं बभूव।

मही देव्युषसो विभाती सैकेनैकेन मिषता वि चष्टे ॥ ३० ॥ (२८)

एषा। सनत्नी। सनम्। एव। जाता। एषा। पुराणी। परि। सर्वम्। बभूव।

मही। देवी। उषसः। विऽभाती। सा। एकेनऽएकेन। मिषता। वि। चष्टे ॥ ३० ॥ (२८)

अविर्वै नाम देवतर्तेनास्ते परीवृता।

तस्या रूपेणेमे वृक्षा हरिता हरितस्रजः ॥ ३१ ॥

अविः। वै। नाम। देवता। ऋतेन। आस्ते। परिऽवृता।

तस्याः। रूपेण। इमे। वृक्षाः। हरिताः। हरितऽस्रजः ॥ ३१ ॥

अन्ति सन्तं न जहात्यन्ति सन्तं न पश्यति।

देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति ॥ ३२ ॥

अन्ति। सन्तम्। न। जहाति। अन्ति। सन्तम्। न। पश्यति।

देवस्य। पश्य। काव्यम्। न। ममार। न। जीर्यति ॥ ३२ ॥

---

१ K̄ सपत्नी. २ B बभूवं. ३ B̄ D K̄ S̄ Dc Cs ३. ४ K ॰केनि (sic). ५ So we with all our authorities. See Rw. ६ P देव्यस्य।.

अपूर्वेणेषिता वाचस्ता वदन्ति यथायथम् ।
वदन्तीर्यत्र गच्छन्ति तदाहुर्ब्राह्मणं महत् ॥ ३३ ॥

अपूर्वेण । इषिताः । वाचः । ताः । वदन्ति । यथाऽयथम् ।
वदन्तीः । यत्र । गच्छन्ति । तत् । आहुः । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३३ ॥

यत्र देवाश्च मनुष्याश्चारा नाभाविव श्रिताः ।
अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम् ॥ ३४ ॥

यत्र । देवाः । च । मनुष्याः । च । अराः । नाभौऽइव । श्रिताः ।
अपाम् । त्वा । पुष्पम् । पृच्छामि । यत्र । तत् । मायया । हितम् ॥ ३४ ॥

येभिर्वात इषितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च दिशः सध्रीचीः ।
य आहुतिमत्यमन्यन्त देवा अपां नेतारः कतमे त आसन् ॥ ३५ ॥

येभिः । वातः । इषितः । प्रऽवाति । ये । ददन्ते । पञ्च । दिशः । सध्रीचीः ।
ये । आऽहुतिम् । अतिऽअमन्यन्त । देवाः । अपाम् । नेतारः । कतमे । ते । आसन् ॥ ३५ ॥

इमामेषां पृथिवीं वस्त एकोन्तरिक्षं पर्येको बभूव ।
दिवमेषां ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रति रक्षन्त्येके ॥ ३६ ॥

इमाम् । एषाम् । पृथिवीम् । वस्ते । एकः । अन्तरिक्षम् । परि । एकः । बभूव ।
दिवम् । एषाम् । ददते । यः । विऽधर्ता । विश्वाः । आशाः । प्रति । रक्षन्ति । एके ॥ ३६ ॥

यो विद्यात् सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।
सूत्रं सूत्रस्य यो विद्यात् स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३७ ॥

यः । विद्यात् । सूत्रम् । विऽततम् । यस्मिन् । आऽउताः । प्रऽजाः । इमाः ।
सूत्रम् । सूत्रस्य । यः । विद्यात् । सः । विद्यात् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३७ ॥

वेदाहं सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।
सूत्रं सूत्रस्याहं वेदाथो यद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३८ ॥

वेद । अहम् । सूत्रम् । विऽततम् । यस्मिन् । आऽउताः । प्रऽजाः । इमाः ।
सूत्रम् । सूत्रस्य । अहम् । वेद । अथो इति । यत् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३८ ॥

यदन्तरा द्यावापृथिवी अग्निरैत् प्रदहन् विश्वदाव्यः ।

---

१ B अपूर्वे°. २ B K^m V वेदाथो.

यत्रातिष्ठन्नेकपत्नीः परस्तात् क्वेवासीन्मातरिश्वा तदानीम् ॥ ३९ ॥

यत् । अन्तरा । द्यावापृथिवी इति । अग्निः । ऐत् । प्रऽदहन् । विश्वऽदाव्यः ।
यत्र । अतिष्ठन् । एकऽपत्नीः । परस्तात् । क्वऽइव । आसीत् । मातरिश्वा । तदानीम् ॥ ३९ ॥

अप्स्वासीन्मातरिश्वा प्रविष्टः प्रविष्टा देवाः सलिलान्यासन् ।
बृहन् ह तस्थौ रजसो विमानः पवमानो हरित आ विवेश ॥ ४० ॥

अप्ऽसु । आसीत् । मातरिश्वा । प्रऽविष्टः । प्रऽविष्टाः । देवाः । सलिलानि । आसन् ।
बृहन् । ह । तस्थौ । रजसः । विऽमानः । पवमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ ४० ॥

उत्तरेणेव गायत्रीममृतेधि वि चक्रमे ।
साम्ना ये साम संविदुरजस्तद् ददृशे क्व ॥ ४१ ॥

उत्तरेणऽइव । गायत्रीम् । अमृते । अधि । वि । चक्रमे ।
साम्ना । ये । साम । सम्ऽविदुः । अजः । तत् । ददृशे । क्व ॥ ४१ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनां देव इव सविता सत्यधर्मा ।
इन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् ॥ ४२ ॥

निऽवेशनः । सम्ऽगमनः । वसूनाम् । देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ।
इन्द्रः । न । तस्थौ । सम्ऽअरे । धनानाम् ॥ ४२ ॥

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम् ।
तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४३ ॥

पुण्डरीकम् । नवऽद्वारम् । त्रिऽभिः । गुणेभिः । आऽवृतम् ।
तस्मिन् । यत् । यक्षम् । आत्मन्ऽवत् । तत् । वै । ब्रह्मऽविदः । विदुः ॥ ४३ ॥

अकामो धीरो अमृतः स्वयंभू रसेन तृप्तो न कुतश्चनोनः ।
तमेव विद्वान् न बिभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम् ॥४४॥(२१)

अकामः । धीरः । अमृतः । स्वयम्ऽभूः । रसेन । तृप्तः । न । कुतः । चन । ऊनः ।
तम् । एव । विद्वान् । न । बिभाय । मृत्योः । आत्मानम् । धीरम् । अजरम् । युवानम् ॥४४॥(२१)

चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

---

१ P J क्वऽइव ।. २ A वसूनाम्. ३ P सऽगमनः ।.

"अघायताम्" इति सूक्तम् आहुत्यर्थगोवधे विनियुज्यते। सा च वन्ध्या गौः शतौदनेत्युच्यते। तस्या वधेन तस्याः मांसाहुत्या च यत्फलं तद् अग्निष्टोमादपि अतिरात्रादपि च श्रेष्ठम् इत्यादिरूपा प्रशंसा। गौर्न हन्यते तां प्रति हन्तृभ्यो मा भैषीस्त्वं देवी भविष्यसि त्वां स्वर्गे देवाः गोप्स्यन्तीत्यादि प्रोत्साहनम्। यस्यां हन्ति गौ वा पचति गौ वा जुहोति स उत्तमं स्वर्गं गच्छतीत्यादिका गोभिवचनेन प्रशंसा च क्रियते गोमेधस्य ॥

सांप्रदायिकास्तु एवम्।

"अघायताम्" इत्यर्थसूक्तेन शतौदनसवे निरुप्तहविरभिमर्शनं सपातं दातृवाचनं दानं च कुर्यात्। तथा च सूत्रम्। "अ-
"घायताम् इत्यत्र मुखम् अपिनह्यमानम् अनुमन्त्रयते। सपत्नेषु वज्रं ग्रावा त्वैषः [२] इति निपातान्तम्। वेदिष्टे [२] इति
"मन्त्रोक्तम् आस्तृणाति। विंशत्योदनामु श्रपणीषु शतम् अवदानानि वध्रिसंनद्धानि पृथगोदनेषु पर्यादधाति। मध्यमायाः प्रथमे
"रन्धिण्यामिक्षां दशमेभितः सप्तसप्तापूपान् परिश्रयति। पञ्चदशे पुरोडाशौ अग्रे हिरण्यम् अपो देवीः [२७] इत्यत्र उदकु-
"म्भान्। बालास्ते [३] इति सूक्तेन संपातवतीं प्रदक्षिणम् अग्निम् अनुपरिणीयोपवेशनप्रक्षालनाचमनम् उक्तम्। पात्रं दृढम्
"आनीय अग्रमुख्योदनस्यावदानानां च मध्यात् पूर्वार्धाच्च द्विरवदायोपरिष्टाद् उदकेनाभिघार्य जुहोति सोमेन पूतो जठरे सी-
"दब्रह्मणाम् आर्षेयेषु नि दध ओदन त्वेत्य प्राश्नाति। अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि बृहस्पतेर्मुखेन इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामि वरु-
"णस्योदरे सयथाहुतम् इदं प्राश्नीयाद् देवी त्वा प्राश्नाम्याप्यायतामप्यायतां मे मा हिंसीरिति प्राशितम् अनुमन्त्रयते नो-
"नाम ब्राह्मणेषु प्रविष्टः। तस्मिन्नेष सुहुतोस्त्वोदनः स मा मा हिंसीत् परमे व्योमन्। सो ... ...
"मन्त्रोक्ते दातारं वाचयति। दीक्षणान्तं शतौदनायाः प्रातर्जेन व्याख्यातम्" इति कौ॰ ८.६॥

अघायतामपि नह्या मुखानि सपत्नेषु वज्रमर्पयैतम्[1]।
इन्द्रेण दत्ता प्रथमा शतौदना भ्रातृव्यघ्नी यजमानस्य गातुः ॥ १ ॥

अघऽयताम्। अपि। नह्य। मुखानि। सऽपत्नेषु। वज्रम्। अर्पय। एतम्।
इन्द्रेण। दत्ता। प्रथमा। शतऽओदना। भ्रातृव्यऽघ्नी। यजमानस्य। गातुः॥ १॥

वेदिष्टे चर्म भवतु बर्हिर्लोमानि यानि ते।
एषा त्वा रशनाग्रभीद् ग्रावा त्वैषोऽधि नृत्यतु[1] ॥ २ ॥

वेदिः। ते। चर्म। भवतु। बर्हिः। लोमानि। यानि। ते।
एषा। त्वा। रशना। अग्रभीत्। ग्रावा। त्वा। एषः। अधि। नृत्यतु[2] ॥ २ ॥

बालास्ते प्रोक्षणीः सन्तु जिह्वा सं मार्ष्ट्वघ्न्ये[3]।
शुद्धा त्वं यज्ञिया भूत्वा दिवं प्रेहि शतौदने ॥ ३ ॥

बालाः। ते। प्रऽउक्षणीः। सन्तु। जिह्वा। सम्। मार्ष्टु। अघ्न्ये।
शुद्धा। त्वम्। यज्ञिया। भूत्वा। दिवम्। प्र। इहि। शतऽओदने ॥ ३ ॥

यः शतौदनां पचति कामप्रेण स कल्पते।

१ R °येतम्. २ P एनम्।. ३ B मार्ड्ढ्घ्न्ये.

1 So V¹ V². 2 V¹ नृम्णा.

प्रीता ह्यस्यर्त्विजः सर्वे यन्ति यथायथम् ॥ ४ ॥

यः । शतऽओदनाम् । पचति । कामऽप्रेण । सः । कल्पते ।
प्रीताः । हि । अस्य । ऋत्विजः । सर्वे । यन्ति । यथाऽयथम् ॥ ४ ॥

स स्वर्गमा रोहति यत्रादस्त्रिदिवं दिवः ।
अपूपनाभिं कृत्वा यो ददाति शतौदनाम् ॥ ५ ॥

सः । स्वःऽगम् । आ । रोहति । यत्र । अदः । त्रिऽदिवम् । दिवः ।
अपूपऽनाभिम् । कृत्वा । यः । ददाति । शतऽओदनाम् ॥ ५ ॥

स तांल्लोकान्त्समाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः ।
हिरण्यज्योतिषं कृत्वा यो ददाति शतौदनाम् ॥ ६ ॥

सः । तान् । लोकान् । सम् । आप्नोति । ये । दिव्याः । ये । च । पार्थिवाः ।
हिरण्यऽज्योतिषम् । कृत्वा । यः । ददाति । शतऽओदनाम् ॥ ६ ॥

ये ते देवि शमितारः पक्तारो ये च ते जनाः ।
ते त्वा सर्वे गोप्स्यन्ति मैभ्यो भैषीः शतौदने ॥ ७ ॥

ये । ते । देवि । शमितारः । पक्तारः । ये । च । ते । जनाः ।
ते । त्वा । सर्वे । गोप्स्यन्ति । मा । एभ्यः । भैषीः । शतऽओदने ॥ ७ ॥

वसवस्त्वा दक्षिणत उत्तरान्मरुतस्त्वा ।
आदित्याः पश्चाद् गोप्स्यन्ति साग्निष्टोममति द्रव ॥ ८ ॥

वसवः । त्वा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मरुतः । त्वा ।
आदित्याः । पश्चात् । गोप्स्यन्ति । सा । अग्निऽस्तोमम् । अति । द्रव ॥ ८ ॥

देवाः पितरो मनुष्या[१] गन्धर्वाप्सरसश्च ये ।
ते त्वा सर्वे गोप्स्यन्ति सातिरात्रमति द्रव ॥ ९ ॥

देवाः । पितरः । मनुष्याः[१] । गन्धर्वऽअप्सरसः । च । ये ।
ते । त्वा । सर्वे । गोप्स्यन्ति । सा । अतिऽरात्रम् । अति । द्रव ॥ ९ ॥

अन्तरिक्षं दिवं भूमिमादित्यान् मरुतो दिशः ।

१ So we with all our Mss. See Rw.

लोकान्त्स सर्वानाप्नोति यो ददाति शतौदनाम् ॥ १० ॥ (३०)

अन्तरिक्षम् । दिवम् । भूमिम् । आदित्यान् । मरुतः । दिशः ।
लोकान् । सः । सर्वान् । आप्नोति । यः । ददाति । शतऽओदनाम् ॥ १० ॥ (३०)

घृतं प्रोक्षन्ती सुभगा देवी देवान् गमिष्यति ।
पक्तारमघ्न्ये मा हिंसीर्दिवं प्रेहि शतौदने ॥ ११ ॥

घृतम् । प्रऽउक्षन्ती । सुऽभगा । देवी । देवान् । गमिष्यति ।
पक्तारम् । अघ्न्ये । मा । हिंसीः । दिवम् । प्र । इहि । शतऽओदने ॥ ११ ॥

ये देवा दिविषदो अन्तरिक्षसदश्च ये ये चेमे भूम्यामधि ।
तेभ्यस्त्वं धुक्ष्व सर्वदा क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ १२ ॥

ये । देवाः । दिविऽसदः । अन्तरिक्षऽसदः । च । ये । ये । च । इमे । भूम्याम् । अधि ।
तेभ्यः । त्वम् । धुक्ष्व । सर्वदा । क्षीरम् । सर्पिः । अथो इति । मधु ॥ १२ ॥

यत् ते शिरो यत् ते मुखं यौ कर्णौ ये च ते हनू ।
आमिक्षां दुह्रतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ १३ ॥

यत् । ते । शिरः । यत् । ते । मुखम् । यौ । कर्णौ । ये इति । च । ते । हनू इति ।
आमिक्षाम् । दुह्रताम् । दात्रे । क्षीरम् ।० ॥ १३ ॥

यौ त ओष्ठौ ये नासिके ये शृङ्गे ये च तेऽक्षिणी । आमिक्षां० ॥ १४ ॥

यौ । ते । ओष्ठौ । ये इति । नासिके इति । ये इति । शृङ्गे इति । ये इति । च । ते ।
अक्षिणी इति ॥० ॥ १४ ॥

यत् ते क्लोमा यद्धृदयं पुरीतत् सहकण्ठिका । आमिक्षां० ॥ १५ ॥

यत् । ते । क्लोमा । यत् । हृदयम् । पुरिऽतत् । सहऽकण्ठिका ॥० ॥ १५ ॥

यत् ते यकृद् ये मतस्ने यदान्त्रं याश्च ते गुदाः । आमिक्षां० ॥ १६ ॥

यत् । ते । यकृत् । ये इति । मतस्ने इति । यत् । आन्त्रम् । याः । च । ते । गुदाः ॥० ॥१६॥

१ BKVDc ये ।. ADRŠC- omit the virāma. २ K धुक्ष्व (!). BKŠDc C-Cr धुक्ष. We with ADRVPPJ. ३ B येत्ते (!). ४ So we with all our authorities. Rw read यत्ते. ५ K क्लोमा (sic). ६ ABKR Dc मतस्ने. PPJ मतस्ने इति ।. We with BDKŠVC-Cr.

यस्ते॑ प्ला॒शिर्यो॑ व॑नि॒ष्ठुर्यौ॑ कु॒क्षी यच्च॒ चर्म॑ ते । आमिक्षां॰ ॥ १७ ॥

यः । ते॒ । प्ला॒शिः । यः । व॒नि॒ष्ठुः । यौ । कु॒क्षी इति॑ । यत् । च॒ । चर्म॑ । ते ॥॰ ॥ १७ ॥

यत् ते॑ म॒ज्जा यद॒स्थि यन्मां॒सं यच्च॒ लोहि॑तम् । आमिक्षां॰ ॥ १८ ॥

यत् । ते॒ । म॒ज्जा । यत् । अ॒स्थि । यत् । मां॒सम् । यत् । च॒ । लोहि॑तम् ॥॰ ॥ १८ ॥

यौ ते॑ बा॒हू ये दो॒षणी॒ याव॑सौ या च॑ ते क॒कुत् । आमिक्षां॰ ॥ १९ ॥

यौ । ते॒ । बा॒हू इति॑ । ये इति॑ । दो॒षणी॒ इति॑ । यौ । अं॒सौ । या । च॒ । ते॒ । क॒कुत् ॥॰ ॥१९॥

यास्ते॑ ग्री॒वा ये स्क॒न्धा याः पृ॒ष्टीर्याश्च॒ पर्श॑वः । आमिक्षां॰ ॥२०॥(११)

याः । ते॒ । ग्री॒वाः । ये । स्क॒न्धाः । याः । पृ॒ष्टीः । याः । च॒ । पर्श॑वः ॥॰ ॥ २० ॥ (११)

यौ त॑ ऊ॒रू अ॑ष्ठी॒वन्तौ॒ ये श्रोणी॒ या च॑ ते भ॒सत् । आमिक्षां॰ ॥ २१ ॥

यौ । ते॒ । ऊ॒रू इति॑ । अ॒ष्ठी॒वन्तौ॑ । ये इति॑ । श्रोणी॒ इति॑ । या । च॒ । ते॒ । भ॒सत् ॥॰ ॥ २१ ॥

यत् ते॒ पुच्छं॒ ये ते॒ बाला॒ यदूधो॒ ये च॑ ते॒ स्तनाः॑ । आमिक्षां॰ ॥ २२ ॥

यत् । ते॒ । पुच्छ॑म् । ये । ते॒ । बालाः॑ । यत् । ऊधः॑ । ये । च॒ । ते॒ । स्तनाः॑ ॥॰ ॥ २२ ॥

यास्ते॒ जङ्घा॒ याः कु॒ष्ठिका॑ ऋ॒च्छरा॒ ये च॑ ते श॒फाः । आमिक्षां॰ ॥२३॥

याः । ते॒ । जङ्घाः॑ । याः । कु॒ष्ठिकाः॑ । ऋ॒च्छराः॑ । ये । च॒ । ते॒ । श॒फाः ॥॰ ॥ २३ ॥

यत् ते॒ चर्म॑ शतौदने॒ यानि॒ लोमा॑न्यघ्न्ये ।

आमिक्षां॑ दुह्रतां दा॒त्रे क्षी॒रं स॒र्पिरथो॒ मधु॑ ॥ २४ ॥

यत् । ते॒ । चर्म॑ । श॒त॒ऽओ॒द॒ने॒ । यानि॑ । लोमा॑नि । अ॒घ्न्ये॒ ।

आमिक्षा॑म् । दु॒ह्र॒ता॒म् । दा॒त्रे । क्षी॒रम् । स॒र्पिः । अथो॒ इति॑ । मधु॑ ॥ २४ ॥

क्रो॒डौ ते॑ स्तां पु॒रोडा॒शा॒वाज्ये॑ना॒भिघा॑रितौ ।

तौ प॒क्षौ दे॑वि कृ॒त्वा सा प॒क्तारं॒ दिवं॑ वह ॥ २५ ॥

क्रो॒डौ । ते॒ । स्ता॒म् । पु॒रो॒डा॒शौ॑ । आज्ये॑न । अ॒भिऽघा॑रितौ ।

---

१ S̈ प्लाशुर्यो changed from प्लाशिर्यो. २ Dc °ष्ठु° changed to °ष्टु°. AḂDKRS̈VP ṖJ वनिष्टुः ।. We with K̈ Cs Cp. ३ So we with all our authorities. See Rw. ४ A दोषणी. PJCp दोषणी इति. We with ḂDKRS̈VDcCsṖ. ५ KK̈S̈ Dc पृष्टी°. Cp पृष्टीः ।. P पृष्ठीः ।. We with AḂDRVCsṖJ. ६ BḂRṖ अष्ठीवन्तौ. ७ Ṗ कुष्टिकाः ।.

तौ । पक्षौ । देवि । कृत्वा । सा । पक्तारम् । दिवम् । वह ॥ २५ ॥

उलूखले मुसले यश्च चर्मणि यो वा शूर्पे तण्डुलः कणः ।
यं वा वातो मातरिश्वा पवमानो ममाथाग्निष्टद्धोता सुहुतं कृणोतु ॥२६॥

उलूखले । मुसले । यः । च । चर्मणि । यः । वा । शूर्पे । तण्डुलः । कणः ।
यम् । वा । वातः । मातरिश्वा । पवमानः । ममाथ । अग्निः । तत् । होता । सुऽहुतम् । कृणोतु ॥ २६ ॥

अपो देवीर्मधुमतीर्घृतश्चुतो ब्रह्मणां हस्तेषु प्रपृथक् सादयामि ।
यत्काम इदमभिषिञ्चामि वोऽहं तन्मे सर्वं सं पद्यतां वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ २७ ॥ (३२)

अपः । देवीः । मधुऽमतीः । घृतऽश्चुतः । ब्रह्मणाम्[1] । हस्तेषु । प्रऽपृथक् । सादयामि ।
यत्ऽकामः । इदम् । अभिऽसिञ्चामि[2] । वः । अहम् । तत् । मे । सर्वम् । सम् । पद्यताम् । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ २७ ॥ (३२)

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"नमस्ते जायमानायै" इति सूक्ते पूर्वसूक्तोक्तवशा न केवलं मेध्यमांसात्मिका गौर्भवति अपि तु सा विशसनादनन्तरं महती काचिद् देवी भूत्वा देवेषु मध्ये सर्वात्मिका भवति यज्ञियेषु च यज्ञिया भवतीत्यादि तस्या माहात्म्यं प्रशंसा चोक्ता ॥

सांप्रदायिकास्तु एवम् । "नमस्ते जायमानायै" इत्यर्थसूक्तेन वशाख्ये निरुप्तहविरभिमर्शनसंपातदातृवाचनदानानि कुर्यात् । तद् उक्तं कौशिकेन । "नमस्ते जायमानायै [१०.१०] ददामि [१२.४] इति वशाम् उदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्याभि-"मन्त्र्याभिनिगद्य दद्याद् दाता वाच्यमानो भूमिष्ट्वा [३.२९.८] इत्येनां प्रतिगृह्णाति" इति [कौ° ८.७] ॥

नमस्ते जायमानायै जातायां उत ते नमः ।
बालेभ्यः शफेभ्यो रूपायाघ्न्ये ते नमः ॥ १ ॥

नमः । ते । जायमानायै । जातायै । उत । ते । नमः ।
बालेभ्यः । शफेभ्यः । रूपाय । अघ्न्ये । ते । नमः ॥ १ ॥

यो विद्यात् सप्त प्रवतः सप्त विद्यात् परावतः ।
शिरो यज्ञस्य यो विद्यात् स वशां प्रति गृह्णीयात् ॥ २ ॥

यः । विद्यात् । सप्त । प्रऽवतः । सप्त । विद्यात् । पराऽवतः ।
शिरः । यज्ञस्य । यः । विद्यात्[3] । सः । वशाम् । प्रति । गृह्णीयात् ॥ २ ॥

---

१ P ब्राह्मणाम् ।. २ P °सिञ्चामि ।. ३ P विद्यात् ।. We with P J.

वेदाहं सप्त प्रवतः सप्त वेद परावतः।
शिरो यज्ञस्याहं वेद सोमं चास्यां विचक्षणम् ॥ ३ ॥
वेदं। अहम्। सप्त। प्रऽवतः। सप्त। वेद। पराऽवतः।
शिरः। यज्ञस्यं। अहम्। वेद। सोमम्। च। अस्याम्। विऽचक्षणम् ॥ ३ ॥
यया द्यौर्यया पृथिवी ययापो गुपिता इमाः।
वशां सहस्रधारां ब्रह्मणाच्छावदामसि ॥ ४ ॥
ययां। द्यौः। ययां। पृथिवी। ययां। आपः। गुपिताः। इमाः।
वशाम्। सहस्रऽधाराम्। ब्रह्मणा। अच्छऽआवदामसि ॥ ४ ॥
शतं कंसाः शतं दोग्धारः शतं गोप्तारो अधि पृष्ठे अस्याः।
ये देवास्तस्यां प्राणन्ति ते वशां विदुरेकधा ॥ ५ ॥
शतम्। कंसाः। शतम्। दोग्धारः। शतम्। गोप्तारः। अधि। पृष्ठे। अस्याः।
ये। देवाः। तस्याम्। प्राणन्ति। ते। वशाम्। विदुः। एकऽधा ॥ ५ ॥
यज्ञपदीराक्षीरा स्वधाप्राणा महीलुका।
वशा पर्जन्यपत्नी देवाँ अप्येति ब्रह्मणा ॥ ६ ॥
यज्ञऽपदी। इराऽक्षीरा। स्वधाऽप्राणा। महीलुका।
वशा। पर्जन्यऽपत्नी। देवान्। अपि। एति। ब्रह्मणा ॥ ६ ॥
अनु त्वाग्निः प्राविशदनु सोमो वशे त्वा।
ऊधस्ते भद्रे पर्जन्यो विद्युतस्ते स्तना वशे ॥ ७ ॥
अनु। त्वा। अग्निः। प्र। अविशत्। अनु। सोमः। वशे। त्वा।
ऊधः। ते। भद्रे। पर्जन्यः। विऽद्युतः। ते। स्तनाः। वशे ॥ ७ ॥
अपस्त्वं धुक्षे प्रथमा उर्वरा अपरा वशे।
तृतीयं राष्ट्रं धुक्षेन्नं क्षीरं वशे त्वम् ॥ ८ ॥
अपः। त्वम्। धुक्षे। प्रथमाः। उर्वराः। अपराः। वशे।
तृतीयम्। राष्ट्रम्। धुक्षे। अन्नम्। क्षीरम्। वशे। त्वम् ॥ ८ ॥

---

१ P विदुः। २ BRCs °क्षीरा. ३ K धुक्षे. ४ K धुक्षे। PJCP धुक्षे। We with P.

यदादित्यैर्हूयमानोपातिष्ठ ऋतावरि ।
इन्द्रः सहस्रं पात्रान्त्सोमं त्वापाययद् वशे ॥ ९ ॥

यत् । आदित्यैः । हूयमाना । उपऽअतिष्ठः । ऋतऽवरि ।
इन्द्रः । सहस्रम् । पात्रान् । सोमम् । त्वा । अपाययत् । वशे ॥ ९ ॥

यदनूचीन्द्रमैरात् त्व ऋषभोऽह्वयत् ।
तस्मात् ते वृत्रहा पयः क्षीरं क्रुद्धोऽहरद् वशे ॥ १० ॥ (११)

यत् । अनूची । इन्द्रम् । ऐः । आत् । त्वा । ऋषभः । अह्वयत् ।
तस्मात् । ते । वृत्रऽहा । पयः । क्षीरम् । क्रुद्धः । अहरत् । वशे । ॥ १० ॥ (११)

यत् ते क्रुद्धो धनपतिरा क्षीरमहरद् वशे ।
इदं तदद्य नाकस्त्रिषु पात्रेषु रक्षति ॥ ११ ॥

यत् । ते । क्रुद्धः । धनऽपतिः । आ । क्षीरम् । अहरत् । वशे ।
इदम् । तत् । अद्य । नाकः । त्रिषु । पात्रेषु । रक्षति ॥ ११ ॥

त्रिषु पात्रेषु तं सोममा देव्यहरद् वशा ।
अथर्वा यत्र दीक्षितो बर्हिष्यास्त हिरण्यये ॥ १२ ॥

त्रिषु । पात्रेषु । तम् । सोमम् । आ । देवी । अहरत् । वशा ।
अथर्वा । यत्र । दीक्षितः । बर्हिषि । आस्त । हिरण्यये ॥ १२ ॥

सं हि सोमेनागत समु सर्वेण पद्वता ।
वशा समुद्रमध्यष्ठाद् गन्धर्वैः कलिभिः सह ॥ १३ ॥

सम् । हि । सोमेन । अगत । सम् । ऊं इति । सर्वेण । पत्ऽवता ।
वशा । समुद्रम् । अधि । अस्थात् । गन्धर्वैः । कलिऽभिः । सह ॥ १३ ॥

सं हि वातेनागत समु सर्वैः पतत्रिभिः ।

---

१ K °यातिष्ठ. २ A B̊ K R V Dc °त्वर्षु°. Cs °त्वाहूषमो°. We with D K S̈. ३ A B B̈ D K K̈ R S̈ V Dc Cs °भोह्व°. P̊ अह्वयत् ।. We with P J Cp. ४ A B̊ D K R Dc Cs क्रुद्धोह°. We with K̈ S̈ V P P̊ J Cp. ५ K̈ S̈ क्षीरमहर°. ६ B देव्यहरद्वशा. ७ K °ध्यं-ष्ठाद्गन्धर्वैः. ८ P̊ अगतः ।. P had आगत but has changed it to अगत ।. We with J Cp.

वशा समुद्रे प्रानृत्यदृचः सामानि बिभ्रती ॥ १४ ॥

सम् । हि । वातेन । आऽगत । सम् । ऊं इति । सर्वैः । पतत्रिऽभिः ।

वशा । समुद्रे । प्र । अनृत्यत् । ऋचः । सामानि । बिभ्रती ॥ १४ ॥

सं हि सूर्येणागत समु सर्वेण चक्षुषा ।

वशा समुद्रमत्यख्यद् भद्रा ज्योतींषि बिभ्रती ॥ १५ ॥

सम् । हि । सूर्येण । आऽगत । सम् । ऊं इति । सर्वेण । चक्षुषा ।

वशा । समुद्रम् । अति । अख्यत् । भद्रा । ज्योतींषि । बिभ्रती ॥ १५ ॥

अभीवृता हिरण्येन यदतिष्ठ ऋतावरि ।

अश्वः समुद्रो भूत्वाध्यस्कन्दद् वशे त्वा ॥ १६ ॥

अभिऽवृता । हिरण्येन । यत् । अतिष्ठः । ऋतऽवरि ।

अश्वः । समुद्रः । भूत्वा । अधि । अस्कन्दत् । वशे । त्वा ॥ १६ ॥

तद् भद्राः समगच्छन्त वशा देष्ट्र्यथो स्वधा ।

अथर्वा यत्र दीक्षितो बर्हिष्यास्त हिरण्यये ॥ १७ ॥

तत् । भद्राः । सम् । अगच्छन्त । वशा । देष्ट्री । अथो इति । स्वधा ।

अथर्वा । यत्र । दीक्षितः । बर्हिषि । आस्त । हिरण्यये ॥ १७ ॥

वशा माता राजन्यस्य वशा माता स्वधे तव ।

वशाया यज्ञ आयुधं ततश्चित्तमजायत ॥ १८ ॥

वशा । माता । राजन्यस्य । वशा । माता । स्वधे । तव ।

वशायाः । यज्ञे । आयुधम् । ततः । चित्तम् । अजायत ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वो बिन्दुरुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि ।

ततस्त्वं जज्ञिषे वशे ततो होताजायत ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वः । बिन्दुः । उत् । अचरत् । ब्रह्मणः । ककुदात् । अधि ।

ततः । त्वम् । जज्ञिषे । वशे । ततः । होता । अजायत ॥ १९ ॥

आस्नस्ते गाथा अभवन्नुष्णिहाभ्यो बलं वशे ।

---

१ P here has simply and distinctly °अ° not °आ°. २ K अभवन्नुष्णि°. ३ K K̄ बलं वशे.

पाजस्याज्जज्ञे यज्ञ स्तनेभ्यो रश्मयस्तव ॥ २० ॥ (३४)

आस्नः । ते । गाथाः । अभवन् । उष्णिहाभ्यः । बलम् । वशे ।
पाजस्यात् । जज्ञे । यज्ञः । स्तनेभ्यः । रश्मयः । तव ॥ २० ॥ (३४)

ईर्माभ्यामयनं जातं सक्थिभ्यां च वशे तव ।
आन्त्रेभ्यो जज्ञिरे अत्रा उदरादधि वीरुधः ॥ २१ ॥

ईर्माभ्याम् । अयनम् । जातम् । सक्थिऽभ्याम् । च । वशे । तव ।
आन्त्रेभ्यः । जज्ञिरे । अत्राः । उदरात् । अधि । वीरुधः ॥ २१ ॥

यदुदरं वरुणस्यानुप्राविशथा वशे ।
ततस्त्वा ब्रह्मोदह्वयत् स हि नेत्रमवेत् तव ॥ २२ ॥

यत् । उदरम् । वरुणस्य । अनुऽप्राविशथाः । वशे ।
ततः । त्वा । ब्रह्मा । उत् । अह्वयत् । सः । हि । नेत्रम् । अवेत् । तव ॥ २२ ॥

सर्वे गर्भादवेपन्त जायमानादसूस्वः ।
ससूव हि तामाहुर्वशेति ब्रह्मभिः क्लृप्तः स ह्यस्या बन्धुः ॥ २३ ॥

सर्वे । गर्भात् । अवेपन्त । जायमानात् । असूस्वः ।
ससूव । हि । ताम् । आहुः । वशा । इति । ब्रह्मऽभिः । क्लृप्तः । सः । हि । अस्याः ।
बन्धुः ॥ २३ ॥

युध एकः सं सृजति यो अस्या एक इद् वशी ।
तरांसि यज्ञा अभवन् तरसां चक्षुरभवद् वशा ॥ २४ ॥

युधः । एकः । सम् । सृजति । यः । अस्याः । एकः । इत् । वशी ।
तरांसि । यज्ञाः । अभवन् । तरसाम् । चक्षुः । अभवत् । वशा ॥ २४ ॥

वशा यज्ञं प्रत्यगृह्णाद् वशा सूर्यमधारयत् ।
वशायामन्तरविशदोदनो ब्रह्मणा सह ॥ २५ ॥

वशा । यज्ञम् । प्रति । अगृह्णात् । वशा । सूर्यम् । अधारयत् ।
वशायाम् । अन्तः । अविशत् । ओदनः । ब्रह्मणा । सह ॥ २५ ॥

---

१ P °म् ।. २ ABDSV अभवन्तर°. ३ P सृजाति ।. ४ K °विशदो°.

वशामेवामृतमाहुर्वशां मृत्युमुपासते ।
वशेदं सर्वमभवद् देवा मनुष्याऽ असुराः पितर ऋषयः ॥ २६ ॥

वशाम् । एव । अमृतम् । आहुः । वशाम् । मृत्युम् । उप । आसते ।
वशा । इदम् । सर्वम् । अभवत् । देवाः । मनुष्याः । असुराः । पितरः । ऋषयः ॥ २६ ॥

य एवं विद्यात् स वशां प्रति गृह्णीयात् ।
तथा हि यज्ञः सर्वपाद् दुहे दात्रेऽनपस्फुरन् ॥ २७ ॥

यः । एवम् । विद्यात् । सः । वशाम् । प्रति । गृह्णीयात् ।
तथा । हि । यज्ञः । सर्वऽपात् । दुहे । दात्रे । अनपऽस्फुरन् ॥ २७ ॥

तिस्रो जिह्वा वरुणस्यान्तर्दीद्यत्यासनि ।
तासां या मध्ये राजति सा वशा दुष्प्रतिग्रहा[1] ॥ २८ ॥

तिस्रः । जिह्वाः । वरुणस्य । अन्तः । दीद्यति । आसनि ।
तासाम् । या । मध्ये । राजति । सा । वशा । दुःऽप्रतिग्रहा ॥ २८ ॥

चतुर्धा रेतो अभवद् वशायाः ।
आपस्तुरीयममृतं तुरीयं यज्ञस्तुरीयं पशवस्तुरीयम् ॥ २९ ॥

चतुःऽधा । रेतः । अभवत् । वशायाः ।
आपः । तुरीयम् । अमृतम् । तुरीयम् । यज्ञः । तुरीयम् । पशवः । तुरीयम् ॥ २९ ॥

वशा द्यौर्वशा पृथिवी वशा विष्णुः प्रजापतिः ।
वशाया दुग्धमपिबन्त्साध्या वसवश्च ये ॥ ३० ॥

वशा । द्यौः । वशा । पृथिवी । वशा । विष्णुः । प्रजाऽपतिः ।
वशायाः । दुग्धम् । अपिबन् । साध्याः । वसवः । च । ये ॥ ३० ॥

वशाया दुग्धं पीत्वा साध्या वसवश्च ये ।
ते वै ब्रध्नस्य[2] विष्टपि पयो अस्या उपासते ॥ ३१ ॥

वशायाः । दुग्धम् । पीत्वा । साध्याः । वसवः । च । ये ।
ते । वै । ब्रध्नस्य । विष्टपि । पयः । अस्याः । उप । आसते ॥ ३१ ॥

---

१ ABDKKRSCs दुःप्रतिग्रहा. We with V Dc. २ P बृध्नस्य. We with PJCp.

सोममेनामेके दुह्रे घृतमेक उपासते ।
य एवं विदुषे वशां ददुस्ते गतास्त्रिदिवं दिवः ॥ ३२ ॥

सोमम् । एनाम् । एके । दुह्रे । घृतम् । एके । उप । आसते ।
ये[1] । एवम् । विदुषे । वशाम् । ददुः । ते । गताः । त्रिऽदिवम् । दिवः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणेभ्यो वशां दत्त्वा सर्वांल्लोकान्त्समश्नुते ।
ऋतं ह्यस्यामार्पितमपि ब्रह्माथो तपः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणेभ्यः । वशाम् । दत्त्वा । सर्वान् । लोकान् । सम् । अश्नुते ।
ऋतम् । हि । अस्याम् । आर्पितम् । अपि । ब्रह्म । अथो इति । तपः ॥ ३३ ॥

वशां देवा उप जीवन्ति वशां मनुष्या उत ।
वशेदं सर्वमभवद्यावत्सूर्यो विपश्यति ॥ ३४ ॥ (३५)

वशाम् । देवाः । उप । जीवन्ति । वशाम् । मनुष्याः । उत ।
वशा । इदम् । सर्वम् । अभवत् । यावत् । सूर्यः । विऽपश्यति ॥ ३४ ॥ (३५)

पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इति दशमं काण्डं समाप्तम् ॥

---

१ P P J V Cp यः ।